

**Муҳтарам Ҳотам**

# **Т О Ч И К**

Душанбе  
«Адиб»  
2017

ББК 84 Тоҷик 7-4  
М-70

*Муаллиф ба Ҳоҷӣ Абдуваҳҳоб Ҳасанов барои  
сарпарастияш ба наири ин китоб  
самимона изҳори сипос менамояд.*

Муҳаррир Сафар Амирхон

**М-70 Мухтарам Ҳотам. Тоҷик.** (Маҷмӯаи мақолаҳо)  
– Душанбе, Адиб», 2017, 160 сах.

Дар китоби шоир ва муҳаққиқи шинохта Мухтарам Ҳотам «Тоҷик» дар асоси сарчашмаҳои тибетӣ, санскрит, чиниву ҳиндӣ бостон, арабию юнонӣ, русию форсӣ ва дигар халқҳо роҷеъ ба пайдоиш, маъно, вусъати нуфуз, иртиботи қавмиву решагӣ ва дигар хусусиёти вожаҳои **тоҷ** ва **тоҷик** пажӯҳиши ҷамъониба сурат гирифтааст.

ISBN 978-99947—

© Мухтарам Ҳотам, 2017.

## КИШВАРИ ТОЧИК

*Бо арзи сипос ба донишмандон Ю.Н. Рерих, Ч. Рейнолдс, П.Квери, Т.В. Ринпоч, Б.И. Кузнетсов, Л. Н. Гумилёв ва Б. Шаҳсойлу, ки номи Тоҷик ва сарогози таърихи онро аз номаҳои Тибети бостон дарёфт ва барои илми муосир пешниҳод кардаанд. (Муаллиф)*

Сарчашмаҳои тибетӣ сукувати тоифаҳои ориёиро дар Осиёи Марказӣ, аз ҷумла, дар кишвари Тачиг (Тоҷик) ба ҳаждаҳ ҳазор сол (!) пеш аз ин тазакур намудаанд. Ин далелҳо ба шарофати навиштаҳои муътақидони яке аз куҳантарин ойинҳои дунё Бон, ки имрӯз дар Тибет нуфуз ва пайравони зиёд дорад, боқӣ мондаанд. Ю.Н. Рерих аз олимони аврупоӣ нахустин касест, ки аз мавҷудияти ойини Бон ва ду маҷмӯаи таълимоти мазҳабии он бо номҳои «Ганчур» ва «Данчур» огоҳӣ дода, ҷуғрофиё ва чандин маълумотро оиди маъбадҳои Бонӣ ба хонандаи Ғарб пешниҳод намуда буд. Баъдан ин ойин аз ҷониби муҳаққиқони франсавӣ, англисӣ, немисӣ ва ғайра мавриди омӯзиш қарор гирифт.

Ба қавли Ч. Рейнолдс вожаи «бон» аз феъли «бод па» шакл гирифта, маънояш «даъвати худоён», «хостани худоён» будааст. Муътақидони ойини бон чунин назар доранд, ки азбаски Буддо Шакямунӣ шогирди Тонпа (Устод) Шенраб Мивоче будааст, тамоми таълимоти буддоии Ҳинд ва дигар маҳалҳо воқеан таълимоти бони ҷовидон ба шумор мераванд. Ҳадафи аслии ойини бон ва асосгузори он Тонпа Шенраб аз азобу шиканча озод намудани на танҳо одамон, балки тамоми мавҷудоти зинда будааст. Аз ҳамин ҷост, ки вақте ӯ бори аввал аз кишвари Тачиг ба Тибет сафар намуда, мебинанд, ки одамон дар он кишвар барои қурбонӣ ба

худоён ҳайвонотро забҳ менамоянд, вай ба онҳо аз ҳамир суратҳо сохта мефармояд, ки он ҳайвончаҳои ҳамириро ба қурбонӣ пешкаш намоянд.

Тонпа Шенраб Миво (Мивоче) ҳаким, омӯзгор ва асосгузори ин ойин аз кишвари Олмо Лунгринг будааст, ки ин кишвар як қисмати сарзаминеро бо номи Тачиг ташкил меодааст. Тамоми муҳаққиқони ойини бон, азбаски шарҳи ҳоли Тонпа Шенраб Миво муфассал ба дастрасашон қарор доштааст, дар таъйини чуғрофиёи ин ойин ва шахсияти таърихӣ будани пешвои он ба мувофиқа расидаанд. Тибқи таъйиноти олимони навиштаҳои нақшаву сарчашмаҳои тибетӣ кишвари Олмо Лунгринг бо номҳои Тачиг, Тазиг, Тагзиг ва Татсиг дар самти ғарбии Тибет воқеъ будааст. Ба қавли яке аз муҳаққиқони ин ойин Вачранатха (Ҷон Рейнолдс) ҳамчунин донишмандони дигар ин кишвар Тоҷикистони кунунӣ ва минтақаҳои атрофи онро дар бар мегирифтааст. Олими мазкур аз ҷумла менависад: «Олмо Лунгринг – воқеъ дар ғарби Тибет, як қисмати сарзамине бо номи Тачиг ба шумор мерафт, ки мувофиқи назари баъзе олимони муосир ба Порс ва Тоҷикистон айнӣ мегирад. Олмо Лунгринг аз се як ҳиссаи ҷаҳони мавҷударо дар бар гирифта, шакли нилуфари шукуфтаи ҳаштбаргаро дошт, ки ба сурати ҷарҳи ҳаштдандонадор зоҳир гаштааст. Дар маркази Олмо Лунгринг кӯҳи Юнгдрунг Гутсег, «Свастикаи Нуҳ Аҳром» қад қашидааст. Свастика рамзи абадият ва вайронинопазирӣ буда, нуҳ свастика дар якҷоягӣ рамзи Нуҳ тариқати Бон мебошанд».

Дар навиштаҷоти ойини бонӣ ҳамчунин аз ҷониби аксари донишмандон зикр гардидааст, ки ин ойин ба маротиб аз ойини Буддой куҳантар буда, на аз ҷониби Ҳинд, балки аз кишвари Тачиг (Тоҷик) ба Тибет зухур карда будааст. Боз ҳам аз қавли Вачранатха (Ҷон Рейнолдс) омадааст, ки: «Аммо пайравони Бонпо на ба Ҳинд, балки ба кишвари Шанг-Шунг воқеъ дар ғарби Тибет, ҳамчун ба сарчашмаи бевоситаи маросиму анъанайи худ рӯй меоваранд. Онҳо

ҳамчун сарчашмаи ибтидоӣ ба даврони хеле қуҳантар аз даврони шоҳзодаи ҳинду Сиддхартха Гаутам, ҳамчунин ба шоҳзода Шенраб Миво, ки мисли Буддо дар замони хеле қаблтар аз ӯ (Гаутам Шақямунӣ –М.Ҳ.) дар ҷойгоҳи пура-срори Олмо Лунгринг дар мамлакати Тачиг, дар гузашта воқеъ дар Осиёи Марказии Иронӣ (ориёӣ – М.Ҳ.) ба вуҷуд омадааст, муруҷиат менамоянд».

Ба қавли ин донишманд дар мактабҳои омӯзишии Бонпо ҳатти меросии Тантраи Падарӣ ва Модарӣ аз кишварҳои Тазиг ва Шанг-Шунг ворид мешавад, на аз Ҳинд. Вай таъкид намудааст, ки Шенраб Мивоче дар Олмо Лунг, дар Тазиг, яъне Осиёи Марказии иронӣ таваллуд шудааст. Аз он лиҳоз ки, – афзудааст ӯ, – ба забони қадими Шанг-Шунг номи вай ба шакли dMu-га будааст, Кузнецов ва дигарон чунин назар доранд, ки он бо яке аз номҳои машҳури ориёӣ – Митра алоқамандие дошта будааст. Пер Квэри (устоди Донишгоҳи Осло) низ таъкид намудааст, ки: «Хеле пештар аз таваллуди Шақямунӣ Тонпа Шенраб шоҳзодаи (баъдтар подшоҳи) кишвари Олмо Лунгринг будааст, ки ба қавли намояндагони Бонпо ин кишвар дар самти ғарбии Тибет воқеъ гардида будааст. Олмо Лунгрингро аксаран ба Тазиг, ки тибетӣҳо одатан ба дунёи ориёӣ ё форсӣ мутааллиқ медонанд, айният медиҳанд. Баъдан доктринае, (таълимот – М.Ҳ.) ки Тонпа Шераб таълим меод, яъне Бон, чуноне ки баъзе донишмандон ақида доранд, мисли ойини Буддой на аз Ҳинд, балки аз кишваре, ки мавҷудияти таъриҳиаш пурра тасдиқ гардидааст, яъне Жанг-Жунг (Шанг-Шунг – М.Ҳ.), ки ҳоло ғарб ва шимоли Тибетро ташкил медиҳад, нуфуз намуда будааст».

Дар баъзе адабиёт на танҳо кишвари Олмо-Лунгринг – як қисмати сарзамине, ки Тачиг ном доштааст, ҳамчун зодгоҳи ин шахсияти бузурги таъриҳӣ суҳан меравад, балки тасвири ӯ дарё ва иқлими Тачиг возеҳан шарҳ дода мешавад, ки он ба ҷуғрофияи имрӯзаи Тоҷикистон мувофиқ меояд. Дар китоби «Дайри тибетии Юнгдрунг Бон

вокеъ дар Ҳинд» (с.1983) омадааст: «Замини Олмо Лунгринг аз се як ҳиссаи чаҳони мавҷударо ташкил медиҳад ва дар қисмати ғарбии Тибет вокеъ гаштааст. Вай дар шакли нилуфари ҳаштбаргаи зери осмон ҳамчун чархи ҳаштпаррадор тасвир ёфтааст. Дар маркази он кӯҳи Юнгдрунг Гудсег қад афрохтааст. Дар домани ин кӯҳ чор дарё ба чор самт қорӣ мегарданд. Кӯҳ бо боғхову қасрҳо ихота ёфтааст. Дар самти ҷанубии он кохи Барпо Соге вокеъ аст, ки Тонпа Шенраб дар он ба дунё омадааст. Дар самтҳои ғарб ва шимоли ин кӯҳ кохҳои вокеъ гаштаанд, ки дар онҳо зан ва фарзандони Тонпа Шенраб иқомат доранд. Маъбаде, ки Шампо Лхатсе ном дорад, дар самти шарқии он вокеъ гаштааст». Вилояти марказии Олмо Лунгрингро таҷаммуъи кохҳо, дарёҳо, боғҳо, кӯҳи Юнгдрунг, ки дар марказ қад қашидааст, ташкил медиҳад. Вилояти миёна (Барлинг) аз дувоздаҳ шаҳр иборат аст, ки чаҳортои онҳо рӯй ба чаҳор самтҳои дунё вокеъ гаштаанд. Вилояти сеюм дар худ заминҳои беруниро (Талинг) шомил намудааст. Ин се вилоят бо се Укёнус ва силсилакӯҳҳои барфпӯш ихота гардидаанд. Роҳ ба Олмо Лунгринг ба воситаи, тавре ки номида мешавад, роҳи тиркушо мебарад. Тонпа Шенраб қабл аз он ки ба Тибет сафар кунад, аз камон тир андохта, ҳамин тариқ аз миёни кӯҳҳо мисли нақб роҳ кушода будааст. Ин тасвириро баъзе олимони кишварҳои гуногун, аз ҷумла ба Ҳинд, Шарқи Наздик ва Форс (Эрон) низ айният додаанд. Вале ҳангоми таҳлили мушаххасоти ҳамаҷониба возеҳан равшан мегардад, ки дар ин манзараҳо ба ҷуғрофияи Тоҷикистон татбиқ мегардад.

Таъйиди ин фикр боз ҳам он аст, ки ин мавқеиятҳо дар китъа-чазираи Ҷамбудвипа (Помир – М.Ҳ.) зикр гардидаанд. Ҳамин тариқ тасвири Олмо Лунгринг ва Ҷамбудвипа далолат бар он менамоянд, ки ҳар ду ин мулкҳо дар як мавқеияти ҷуғрофӣ вокеъ будаанд. Дар рисолаи муҳаққиқи таърих ва таълимоти Бон Вачранатха роҷеъ ба таърих ва таълимоти ин ойин муфасссал сухан рафтааст. Вай дар асо-

си омӯзиши сарчашмаҳои хаттии ин ойн аз ҷумла навиштааст: «Худованд Шенраб дар кохи Барпо Соге, воқеъ дар ҷануби кӯҳи Юнгдрунг зода шудааст. Вай ҳамчун шохзода ба дунё омадааст. Барвақт оиладор шуда, чанд фарзанд низ доштааст. Дар сиву яксолагӣ аз дунё рӯ гардонда, бо тоату ибодат ва парҳезгорӣ ба таълими шогирдон машғул шуда будааст. Ба вай тамоми умр барои ташвиқоти дини Бон азозил Кхябпа Лагринг ҳалал мерасонд. Ин азозил бо тамоми неру ба фаъолияти динии Тонпа Шенраб, то даме ки охири охирон ба роҳи ҳақ нағаравидааст, зиддият менамудааст. Боре ӯ азозилро, ки аспҳои ӯро дуздада буд, таъкибкунон аз кӯҳи Конгпо гузашта, ба Тибет ворид мебардад; ин ягона сафари ӯ ба Тибет будааст. Вай дар ин ҷо ҷиҳати бар ҷой овардани чанд маросими динӣ амр менамояд, вале умуман ҷунин шуморидааст, ки он вақт дар ин кишвар барои пурра аз худ кардани таълимоти бон пурра тайёр набудаанд. Қабл аз он ки ӯ аз он ҷо пас гардад, паёмбарона арз доштааст, ки замоне мерасад, ки таълимоти вай дар Тибет ба авҷи камолот хоҳад расид. Тонпа Шенраб дар синни ҳаштоду дусолагӣ ин зиндагиро падруд гуфта будааст». Бояд гуфт, ки дар рисолаҳои гуногуни муҳаққиқон роҷеъ ба умри Тонпа Шенраб баъзе муҳолифатҳо ба назар мерасад. Аз ҷумла дар иқтибоси болоӣ синни ӯ «ҳаштоду ду» гуфта шудааст. Аммо дар иқтибосҳое, ки баъдан оварда хоҳад шуд, ин синну сол «ҳашт ҳазору дусад» зикр гардидааст.

То имрӯз се нусхаи шарҳи ҳоли хаттии Тонпа Шенраб расида будааст. Нусхаи қадимтарин ва кӯтохтарини он шарҳномаҳо «Доду» («Ҳикматҳо») ном доштааст. Асари дигари дучилда «Зермиг» («Чашми гузаро») ном дорад. Ин китобҳо мутаносибан дар асрҳои 10 ва 11 навишта шуда будаанд. Китоби сеюм, ки аз 12 ҷилд иборат будааст, «Дурахшон» ном дорад. Вай гӯё ба тариқи ваҳӣ омадааст, ки онро Лонден Нингпо ном роҳибе дар асри 14 ба қалам оварда будааст.

Тибқи пешгӯиҳои ойини буддой дар рӯи замин 1002 Буддо меомадааст. Мувофиқи гуфтаи ин таълимот гӯё то Тонпа Шенраб чаҳор буддои дигар омада будааст, ки дар замони онҳо одамон аз ҳаштод ҳазор то ҳазор сол умр мегидаанд. Дар замони Тонпа Шенраб умри инсон ба сад сол мерасидааст. Тонпа Шенраб аз наҷоди Му-Шен, наҷоди осмоние будааст, ки намояндагонашон баъди аз осмон нузул намудан бо одамон омезиш ёфта, асосгузори сулолаҳои гуногуни шоҳии Осиёи Марказӣ гардида будаанд. Дар баъзе адабиёт зодгоҳи Тонпа Шенраб шаҳри Янгпачани кишвари Олмо Лунгринг гуфта шудааст ва ҳамчунин Олмо Лунгринг бо Шамбала (Чамбул –М.Ҳ.) айният дода шудааст. Ба қавли Вачраната «Шамбала дар Осиёи Марказӣ ё Тазиг воқеъ будааст, ки он дар қисмати шимолии Тибет ҷой доштааст. Маҳз аз Тазиг дар замони пеш аз оғози таърих таълимоти Бон аввал ба Жанг-Жунг, кишваре, ки дар ихотаи кӯҳи Кайлас қарор дорад, баъд ба Тибет, Ҳинд ва Ҳитой нуфуз намуд. Тибқи солшумории анъанавӣ Тонпа Шенраб тақрибан 18 000 сол қабл аз ин дар соли 16016 то солшуморӣ ба дунё омадааст. Вай дар замин тақрибан 8200 сол зиндагӣ карда, соли 7816 ба Нирвана реҳлат кард» (Бюллетенҳои Бонпои II).

Яке аз муҳаққиқони ойини Бон Тензин Вангъял («WONDERS OF THE NATURAL MIND» NEW YORK, 1993) дар пешгуфтори ин асараш навиштааст: «Хонандаи Ғарб аз маросим, анъана ва таълимоти тибетӣ, ки он моҳиятан ба таҷриба ва таълимоти чаҳор мактаби машҳури буддизми тибетӣ айният дошта, аммо худро буддой намешуморад ва таъриху ҳатти меросии худро бо шоҳзодаи ҳинд Шакямунӣ алоқаманд наметонад, дар ҳайрат мемонад. Вале бон маҳз ҳамин гуна анъана аст. Вай «буддой» шуморида намешавад, агар мо буддизмро ҳамчун дине, ки шоҳзодаи ҳинд Шакямунӣ асос гузоштааст, ба назар бигирем, вале сарфи назар аз ин асосгузори вай Буддо – Шенраб Мивоче ба шумор меравад, ки тибқи маълумоти анъанаҳои бонӣ

17000 сол қабл аз ин дар Осиёи Марказӣ зиндагӣ карда будааст».

Мутобиқи шарҳномаи анъанавӣ Шенраб дар даврони пеш аз замони ӯ Салва ном доштааст ва таълимоти бониро ҳамроҳ бо ду бародараш – Дагпа ва Шепа дар осмони Сидпа Йесанг тахти роҳбарии ҳаким Бумтри Лога Кесана омӯхта будааст. Баъди хатми омӯзиш бародарон назди Худои Раҳим Шенлха Окар омада, мурочиат менамоянд, ки онҳо бо кадом роҳ метавонанд азобу шиканҷаи мавҷудоти зиндaro сабук кунанд. Шенлха Окар маслиҳат медиҳад, ки онҳо бояд вазифаи устодии башариятро дар муддати се даврони баъдии ҷаҳонӣ ба ӯҳда гиранд. Дагпа одамонро дар даврони гузашта таълим медод, Салва ба шакли Тонпа Шенраб Мивоча таҷассум гашта, одамонро дар даврони ҳозира таълим медиҳад. Ва Шепа, бародари хурдӣ, ҳамчун омӯзгори даврони баъдии ҷаҳонӣ зухур хоҳад намуд. Муҳаққиқ Вачранатха (Ҷон Рейнолдс), ки чанд қисмате аз мақолаи ӯ «Пораи дили Дҳармакайӣ» бозгӯ хоҳад шуд, аз ҷумла менависад: «Тонпа Шенраб аз фазоҳои осмонӣ нузул намуда, ҳамчун шакли муҷассам дар доманаи кӯҳи Меру ҳамроҳ бо шогирдони наздики худ – Мало ва Юло падидор гардид. Ин ҳол дар як боғи шукуфо, саросар аз гулҳои муъҷиз, воқеъ дар ҷанубии кӯҳи Юнгдрунг Гутсег, ҳангоми субҳдаи рӯзи ҳаштуми моҳи аввали соли аввали Муши моддаи ҷӯбин то солшуморӣ ба амал омада буд. Баъд ӯ дар ҷисми шоҳзода, писари шоҳ Гул Токар ва ҳамсараш Зангӣ Рингум зоида шуд». Инак тавре мебинем, боз ҳамон кӯҳи муқаддаси ориёҳиндии Меру дар ин ҷо низ комат афрохтааст. Агар ойини бон на аз Ҳинд, балки аз Осиёи Марказӣ ба Тибет нуфуз карда бошад, пас кӯҳи Меру низ на аз ривояту асотири ориёҳиндӣ, балки мустақиман аз сарзамини Таҷиг–Тоҷик ба Тибет рафтааст. Ҳамин тариқ, айниятдиҳии мо нисбати кӯҳи Меру ба қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ тақвият меёбад. Дар тасвиrotи шарҳи ҳоли Тонпа Шенраб ин кӯҳ ва манзараҳои атрофи он зиёд

тазаккур гардидааст. Ин кӯҳ ҳамчун Юнгдрунг Гутсег ном бурда шудааст, ки шояд он тарҷума ё номи тибетии он бошад. Ғайр аз ин зикр шудааст, ки дар маркази Олмо Лунгринг кӯҳи Юнгдрунг Гутсег, «Свастикаи Нух Аҳром» қад кашидааст. Свастика рамзи абадият ва вайронинопазири будааст, ки баъзе муҳаққиқон онро рамзи Нух тариқати Бон шумурдаанд. Вале агар дигар паҳлуҳои ин ифодаро дар муқоиса бо асотиру ривоятҳои ориёҳиндӣ ва ориёиранӣ таҳлил намоем, маълум мегардад, ки Свастикаи нух аҳром нахуст асоси воқеӣ-ҷуғрофӣ дошта, шояд баъдан ба он маънои рамзии нух тариқати ойини бон илова гардидааст. Дар адабиёти ориёҳиндӣ аз ҳафт кӯҳ дар атрофи Меру зикр шудааст, ки онҳо қаторкӯҳҳои Пётри 1, Дарвоз, Ванҷ, Язгулом, Рӯшон ва Шугнон будаанд. Дар «Шохнома» Рустами Дастон ҳангоми як сафараш ба Тӯрон аз Ҳафтакӯҳ гузар мекунад. Дар тасвири кишвари ривоятии Шамбала (Чамбул) аз ҳашт қуллаи кӯҳ зикр ба амал омадааст. Ва инак мебинем, ки ойини бон аз нух кӯҳ огоҳӣ медиҳад. Ба эҳтимоли комил Свастикаи нух аҳром низ ҳамин кӯҳи Меру бо қаторкӯҳҳои атрофаш будааст, ки баландтарини онҳо нухтӯро ташкил додаанд. «Свастика» худ вожаи ориёист, ки аз қисматҳои «сва» (хваш, хуб) ва «аст(ика)» яъне «хуб аст» ва ё «хуш аст» таркиб ёфтааст. Вачаранатҳа дар идома менависад: «Дар ин дунё вай (Шенраб) нахуст таълимоти худро дар мулке бо номи Олмо Лунгринг, воқеъ дар ғарби Тибет, ки як қисмати хоки мамлакате бо номи Тациг буд, баён намуд, ки тибқи назари баъзе олимони муосир он кишвар ба Форс ё Тоҷикистон айнӣ мегардад... Олмо Лунгринг аз се як ҳиссаи ҷаҳони мавҷударо дар бар гирифта, шакли гули нилуфари шукуфтаро доштааст... Баъзе олимони ин мавқеиятро ба кӯҳҳои Калаш воқеъ дар ғарби Тибет айнӣ додаанд. Кишвари Шанг-шунгро, ки он низ то асри ҳафт ҳамчун кишвари алоҳидаи ориёӣ вучуд доштааст, баъзе олимони ба Олмо Лунгринг айнӣ додаанд».

Дар сарчашмаҳо омадааст, ки баъди вафоти Шенраб шаш тарҷумони бузург бо роҳбарии вориси ӯ Мучо Демруг ба омӯзиш ва таълими ойини бон машғул шуда, таълимоти бониро ба забони кишварҳои худ тарҷума карда будаанд. Яке аз он тарҷумонҳо Мутса Трахер аз Татсиг будааст. Дар ин ҷо он чиз норавшан мемонад, ки агар таълимоти Шенраб ба забони модариаш навишта шуда буд, пас чаро Мутса Трахер боз онро дубора ба забони кишвари Татсиг тарҷума намудааст. Вале шояд Мутса Трахер хеле баъдҳо аз вафоти Шенраб, ҳангоме ки ойини бон дар Тибет нуфуз намуда, таълимоту ӯ ба забони тибетӣ дар шакли китобҳо мураттаб шуда буд, ба тарҷумаи он китобҳо машғул шуда бошад. Дар асрҳои нӯҳ ва даҳ таълимоти бон ба таъкибу нобудшавӣ гирифта шуд. Вале пайравони вай навиштаҷоти муқаддаси ин ойинро то асри ёздаҳ оварда расонданд. Чунин ҳол боиси ҳифзати чандин матнҳои муҳим гардид, ки дар ин кор Шенчен Луга – яке аз авлодони устоди бузург Тонпа Шенраб саҳм гузошта будааст.

Сарфи назар аз он ки, тибқи таълимоти Бонпо Юндрунг Бон абадӣ буда, аз лиҳози замон оғоз надорад, дар калп ва ё силсилаи даврони муосир вай дар кишвари Олмо Лунгринг зухур намудааст, ки Тонпа Шенраб дар он ҷо аз фазои осмон фуруд омад, то ки таваллуди дигарашро дар миёни одамон ҳамчун шоҳзодаи иронӣ (ориёӣ – М.Ҳ.) зоҳир намояд. Вачранатха (Ҷон Рейнолдс) дар рисолаи «Олмо Лунгринг: замини ҷовидонаи муқаддас» чунин тазаккур додааст: «Тасдиқ шудааст, ки замини пурасрори Олмо Лунгринг ё Олмолинг дар таркиби минтақаи бузурги ҷуғрофие шомил буд, ки дар ғарб ва шимоли Тибет воқеъ гашта, Тачиг ном дошт. Ин минтақаро муҳаққиқон бо Ирон ва, боз ҳам аниқтар, ба он қисмати Осиёи Марказӣ айнӣ додаанд, ки дар он ҷой дар замонҳои бостон ба чунин забонҳои иронӣ – авестой ва баъдан суғдӣ гап мезадаанд. Мутобиқи «Зермиг» маънои номи Олмо Лунгринг чунин аст: «ол» – яъне назода, «мо» – яъне накушанда, «лунг» –

каломи паёмбаронаи Шенраб ва «ринг» рамзи ҳамдардии бепоёни ӯ». Мувофиқи тасвиrotи яке аз адабиёти дигари ойини бонӣ «gZi-brjid» Олмо дар санскрит ҳамчун Шамбала маълум буд ва то кунун аз тарафи муътақидони ойини буддоии тибетӣ чунин ном бурда мешавад. Ғайр аз ин тасдиқ карда мешавад, ки ҳудудҳои он аз се як ҳиссаи дунёро ташкил меод.

Баъзе муҳаққиқини муосир кӯшиш доранд, ки Олмо Лунгрингро бо вилояти назди кӯҳи Кайлас дар Тибети ғарбӣ айният бидиҳанд, ки дар аҳди қадим Шанг-шунг ном доштааст. Ва ҳамчунин онҳо иброз медоранд, ки кӯҳи нуҳзинадори муқаддас дар маркази Олмо Лунгринг ҳамин кӯҳи Кайлас мебошад. Тарафдорони назари воқеияти Олмо Лунгринг дар атрофи кӯҳҳои Кайлас далелҳои зиёде оварда, тасдиқ карданӣ мешаванд, ки тамоми ривоёти марбут ба ойини Бон бофтаи роҳибони асрҳои даҳ ва баъдии Тибет мебошад. Вачранатха менависад, ки «Аммо тибқи тасдиқи лам Бонпо чунин изҳорот асоси воқеи надорад. Дар ҳамаи матнҳои аҳди қадим равшан зикр гардидааст, ки Олмо Лунгринг дар самти шимолӣ ва ғарбии Тибет, дар Тачиг ва ё Осиёи Марказӣ воқеъ будааст. Гузашта аз он, ду Тачиг вучуд доштааст: яке яке дар фазоҳои осмон ва дигаре ба-тамом воқеи дар Осиёи Марказӣ мавқеиятдошта. Кӯҳи Кайлас ва вилояти Тибети ғарбӣ бошад, суроби хираи Олмо Лунгринги воқеист, ки шакли қадимтарини аслии он дар маркази дунё воқеъ гаштааст».

Роҷеъ ба кишвари нисҳонии Олмо Лунгринг дар яке аз асарҳои мазҳабӣ – «Зармиг» тасаввуроти бонӣ тасвир гардидааст. Дар китоби мазкур гуфта мешавад, ки: «Олмолинг – як қисмати дунёи мост, на замини муқаддаси ҳаёли ва ё дунёи осмони соф. Олмо Лунгринг рамзан маркази ҷуғрофӣ, воқеи ва руҳонии дунёи мо Ҷамбудвипаро аз худ ба зоҳир оварда, ки дар марказаш кӯҳи муқаддас иборат аз нуҳ зина – Юндринг Гутсег сар қашидааст. Ин кӯҳ замин ва осмонро ба ҳам пайваست карда, ҳамчун меҳвари дунё се

олами мавҷуд: дунёҳои болоӣ, заминӣ ва зеризаминиро (дўзах) ба ҳам мепайвандад. Яъне ки аз лиҳози мақоми онтологӣ худ Олмо Лунгринг аз кишваҳои оддӣ ва минтақаҳои ҷуғрофӣ тафовут дорад. Вай дар рӯи замин вучуд дорад, вале вай кишвар ва миллати оддӣ нест, ки аз тариқи киштиҳои кайҳонӣ ва ё тайёра мушоҳида карда шавад, зеро вай воқеияти ба худ хосе дорад. Дар ин дунё воқеъ аст, аммо на тамоман. Вай қисмати дунёи воқеӣ ва ҷуғрофӣ дунёи мо ба шумор меравад, зеро дар Тачиг мавқеият дорад, вале қисман дар олами дигари руҳонӣ низ вучуд дорад, ҳарчанд ки он ҳам моддист, аммо дар баробари ин ҷовидонӣ ва вайронинопазир аст».

Вачранатҳа (Ҷон Рейнолдс), дар «Пораи дили Дҳармакайӣ» овардааст: «Вақте дар охири калпа дунё ба коми оташ фуру меравад, Олмо Лунгринг аз он якбора пайдо шуда, ба осмон боло мешавад ва бо архетипи худ меомезад. Олмо Лунгринг – ин замини муқаддаси ҷовидонист. Ин кишвар аз оғози пайдоиши наҷоди башарӣ вучуд доштааст. Вай он ҷойгоҳе будаст, ки худоёни осмонии Дунёи Рушан ба замин нузул намуданд, то ки дар сурати инсонҳо дубора таваллудро ҳамчун мавҷудоти инсонӣ бипазиранд ва руҳро ба ҷисмхое, ки барои онҳо таҳия шудааст, талқин намоянд. Аз ҳамон замони ибтидоӣ Олмо Лунгринг рушанигоҳи ҳикмат ва ҷойгоҳи таълимоти олитарини тариқат гардид, ки аз боло оварда шуда буд. Тамоми аҳолии ин кишвар ба роҳе, ки ба сӯи озоӣ мебарад, пой гузошт ва аз ин рӯ ин «кишвари Видяхар дар он сӯи Ҳимолой» дар адабиёти қадими ориёҳиндӣ – Пуронҳо ёдоварӣ карда мешавад. Ин кишвари пурасрор бо номҳои гуногун дар ойинҳои гуногун дар тамоми ҷаҳон маълуми машҳур буд. Баъд аз реҳлати Тонпа Шенраб (с. 7817 то солшуморӣ) шоҳигарии ӯ дар Олмо Лунгринг ба шоҳон-коҳиноне тақдим гардид, ки онҳо то кунун муҳофизон ва пуштибонони Анъанаи ҳикмати ҷовид ба шумор мераванд. Аз ин рӯ Олмо Лунгринг на танҳо бихишти рӯи замин аст, вай балки

баёнгари донишхоест, ки воқеан кӣ будану аз кучо омадан ва ба кучо рафтани моро мефаҳмонад. Ҳамчун истилоҳи тариқат Олмо Лунгринг рушанигоҳи ниҳониест, ки дар дили ҳар як мавҷудоти зинда фурӯзон аст. Ин мулк нахустманбаи таълимоти Юндрунг Бон буд, аз ин рӯ баъдҳо ҳақимони Тибет зуд-зуд ба Олмо Лунгринг ба суроғи ин таълимоти гаронбаҳо сафар мекарданд. Онҳо ба самти шимолу ғарби кӯҳи Кайлас ба Шанг-шунг ҳаракат карда, аз масофаи миёни Шигадзе дар Тибети марказӣ то Кайлас ду маротиба дуртар мерафтанд. Самти ҳаракати ин хатти сайрро баррасӣ намуда, муайян кардан мумкин аст, ки вай ба он сӯи Помир, ба Суғд мебарад.

То соли 1959 бониён ба ҷустуҷӯи ин кишвар мебаромаданд, вале ҳеҷ як аз онҳо пас намегашт. Муътақидони асили Бонпо бо дуо орзу мекунанд, ки таваллуди дуввумашон дар ин кишвар ба амал биёяд.

Бонпо чунин мешуморад, ки се дарвозаи Шанг-шунг вучуд дорад. Баъзе матнҳо таъйид менамоянд, ки Таҷик дарвозаи сеюм будааст. Дар он даврон аҳолии Таҷиг аз наҷоди «sTag-qzig hos rigs» яъне наҷоди шоҳии (rgyal) «Хос» ва ё форсҳо (бо хитой «Ху») иборат буд. Аммо дар замонҳои боз ҳам қадимтар аҳолии Таҷиг ба насаби меросии «tGval-bu thing-ge» машҳур будааст. Ва дар китоби таърихи «Ma-rgvud» номи шоҳаншоҳи Таҷиг – Гервер зикр шудааст, ки ӯ дар қисмати бештари дунё ҳукмронӣ мекардааст».

Дар навиштаҷоти бонӣ гуфта мешавад, ки кишвари Олмо Лунгринг аз чор вилояти мутамарказ иборат будааст: ниҳонӣ, дохилӣ, мобайнӣ ва берунӣ. Вилоятҳои дохилӣ ва мобайнӣ дувоздаҳ ноҳия ё қазира, берунӣ аз шонздаҳ ва сарҳадӣ аз дувоздаҳ ноҳия иборат будааст. Ин вилоят ва ноҳияҳоро дарёҳо, кӯлҳо ва баҳрҳои дохилӣ аз ҳам ҷудо мекардаанд. Дар маркази вилояти ниҳонӣ Кӯҳи Свастикаи нуҳзинадор қад қашидааст.

Мамлакатро дарёҳо ба қисмҳо ҷудо намудаанд, ки ка-

лонтарини онҳо чаҳорто буда, ба чаҳор самт ҷористанд. Чаҳор дарёи муҳим аз доманаи кӯҳи муқаддас, яъне Меру, аз чаҳор ҷӯй сарчашма мегиранд, ки онҳо аз чаҳор харсанги шакли рамзии ҳайвонотро дошта ҷорӣ мешаванд. Дарёи Нара аз ҷӯи харсанге, ки шакли шерро дорад, сарчашма гирифта, ба самти шарқ ҷорӣ мешавад. Дарёи Пакшу аз ҷӯи харсанге, ки шакли аспро дорад, ба самти шимол ҷорӣ мешавад. Дарёи Кимшанг аз ҷӯи харсанге, ки шакли товусро дорад, ба самти ғарб ҷорӣ мешавад. Ва дарёи Синдху аз ҷӯи харсанге, ки шакли шерро дорад, ба самти ҷануб ҷорӣ мешавад.

Заминҳои ин мулк саросар обод, маъбаду шаҳрҳои зебову дурахшон, саросар боғу гулистон аст – мисле ки дар тасвири Шамбала зикр гаштааст. Вай бешак бихишти рӯи замин аст. Дар атрофи кӯҳи муқаддас садҳо шаҳрҳо бунёд ёфтаанд, аммо чаҳортои онҳо фарқкунанда аст. Дар самти шарқии он кӯҳ маъбади сафеди Шампо Лхатсе, дар ҷануб қасри боҳашамати Барпо Соге, ки дар он ҷо Тонпа Шенраб таваллуд ёфта, зиндагӣ кардааст, воқеъ гаштаанд. Дар ғарб қасри Таримон Гулҷод – ҳамсари аввали Тонпа Шенраб, шаҳбону Хо-за Гулҷодмо зиндагӣ мекард, ки се нафар писарони вай Тобу, Чадбу ва Нечен дар ҳамин ҷо ба дунё омада буданд. Дар шимол қасри Конг-ма Не-чунг воқеъ буд, ки дар он ҳамсари дигари ӯ По-за Тангмо ва писарони ӯ Лунгдрен, Гуидрен ва Нечунг иқомат доштанд.

Вилояти ниҳониро дар ҳар як самт вилоятҳои мобайнӣ, ки ҳар як дувоздаҳ шаҳри калон дошта ва дар ҳар як самт чаҳор шаҳр воқеъ гаштааст, ихота намудаанд. Дар яке аз онҳо, ки дар самти ғарб воқеъ буда, Гйалаг Одма ном дошт, шоҳи машҳур ва шогирди Тонпа Шенраб – Конгсте Трулгӣи Гйалпо зиндагӣ мекардааст. Маъбади аҷоиб, ки ин шоҳ дар қазираи сунӣ, ки азозилон-ракшасҳо дар Баҳри ғарбӣ сохта буданд, аҳамияти зиёд дорад, зеро таълимоти Бонпа Шенраб барои нигоҳдорӣ навишта, дар ҳамин ҷо пинҳон карда шудааст. Ин навиштаҷот то имрӯз

нигоҳдорӣ карда мешаванд.

«Дар кишвари Олмо Лунгринг ҳафт нажоди шохӣ зиндагӣ мекунанд ва нажоди асосии он тоифаи Му-шен ном дорад, ки Тонпа Шенраб аз ҳамон тоифа ба дунё омада будааст. Тоифаҳои дигар – «Хос», «Шаг», «По», «Гйа», «То», «Нйан» ном доштаанд. Бар илова аз ин синфҳои вазирон, савдогарон, косибон ва одамони оддӣ вучуд доштааст.

Тамоми мардуми сокини марказ ва ноҳияҳои ниҳонӣ ба забони Худоёни Свастикаи ҷовидон ҳарф мезананд. Дар вилоятҳои мобайнӣ, ки аз дувоздаҳ ҷазира ва ё ноҳия иборат буда, ҳашт дарё ба самтҳои гуногун ҷорӣ мегарданд, ба забонҳо ва шеваҳои гуногун гап мезананд. Сарфи назар аз он ки забони мулкҳои дохилӣ забони Худоёни Свастика аст, дар дувоздаҳ мулкҳои мобайнӣ одамон бо забонҳои гуногун менависанд ва ҳарф мезананд, ки ҳар як аз онҳо ба водии яке аз ҳашт дарёи бузург мутобиқат менамояд:

1. Бо забони «gTsang-ma lha skad» дар водии дарёи Нарадзара (Na-ra-dza-ra) дар шарқ ҳарф мезананд.

2. Бо забони «Dag-ra lha skad» дар водии дарёи Пакшу (Pakshu) дар шимол ҳарф мезананд.

3. Бо забони «Samskri lha skad» (яъне санскрит) дар водии дарёи Машанг (Mashang) дар ғарб ҳарф мезананд.

4. Бо забони «Khri wer lha skad» дар водии дарёи Синдху (Sindhu) дар ҷануб ҳарф мезананд.

5. Бо забони «Nor ci phrul skad» дар водии дарёи Ганга (Ganga) дар ҷануби шарқӣ ҳарф мезананд.

6. Бо забони «sPos ci phrul skad» дар водии дарёи Сита (Sita) дар ҷануби ғарбӣ ҳарф мезананд.

7. Бо забони «Ci gung phrul skad» дар водии дарёи Сенга (Seng-ga) дар шимоли ғарбӣ ҳарф мезананд.

8. Бо забони «Cung tshe phrul skad» дар водии дарёи Сердан (Serdan) дар шимоли шарқӣ ҳарф мезананд.

Мувофиқи навиштаҳои китобҳои таълимоти ойини бон

дар мулкҳои мобайнӣ ва берунӣ даҳ забони асосӣ ва шасту чор шева роиҷ аст. Дар навишти ин забонҳо ҳарфҳои хурд ва калон, ки ба алифбои ибтидоии «springs-so» асос ёфтаанд, истифода карда мешавад. Ин ҳарфҳо шаклҳои гуногуни зиёде дошта, дар ҷаҳони муосир намунаи чунин алифборо пайдо кардан душвор аст. Ин шакли алифбо дар ҳар сураат дар асоси кадом алифбои ибтидоии осмоние ташкил ёфта, алифбои оддӣ ва кашфи заминӣ нест.

Ҳамин тариқ, аз оғози халқи башарият Олмо Лунгринг, ки дар он иртиботи бевоситаи миёни замину осмон то кунун давом дорад, барои ҷаҳони беруна ҳамчун сарчашмаи ҷовидонаи дониш, роҳбарӣ ва фарҳанг хидмат мекунад. Ин кишвар – боргоҳи воқеии ҷовидона ва муқаддаси Замин аст».

Тензин Вангял Ринпоч – яке аз муҳаққиқони зиндагиномаи Тонпа Шенраб бисёр лаҳзаҳои зиндагии ин устодро аз рӯи китобҳои шарҳи ҳолаш ба қалам додааст. Аз ҷумла, ӯ изҳор доштааст, ки Буддо Шакямунӣ воқеан бисёр нуктаҳои таълимоташро аз асари таълимоти Тонпа Шенраб бардоштааст. Ӯ ҳамчунин менависад, ки яке аз рӯҳониёни бузурги Бонпо «Далай-Ламаи Валӣ, ки дар муҳочират ба сар мебарад, ҳукумати Тибетро водор сохт, ки таълимоти Бонро ҳамчун мактаби панҷуми мазҳабии Тибет қабул намоянд». Ин муҳаққиқ дар асараш «Тонпа Шенраб Мивоче» ҳамчунин дар бораи воқеан дар ҷумлаи шогирдон ва пайравони Тонпа Шенраб қарор доштани Буддо Шакямунӣ гуфтааст, ки: «Дар тӯли зиндагии худ, ҳамагӣ 2500 сол пеш аз ин Шакямунӣ танҳо як қисмати он чизеро, ки дар дунёҳои дигар аз пешгузаштаи худ Тонпа Шенраб дар ин ё ин намуди таҷассуми охирин (яъне Тонпа Шенраб – М.Ҳ.) доништа буд, таълим меод. Аз ин рӯ, ламаҳои (роҳибҳои М.Ҳ.) бон таълимоти буддоиро ҳамчун таълимоти худӣ қабул доранд». Баъзе муҳаққиқони бон тарҷумаи ҳоли Тонпа Шенрабро бо зиндагиномаи Шакямунӣ ва Зардушт муқоиса намуда, ӯро бо ин ва ё он айният додани меша-

ванд. Вале Т.В. Ринпоч зиндагиномаи Устод Шенрабро муфассал ташреҳ дода, онро аз зиндагиномаи Шакямунӣ чудо медонад. Ў мегӯяд, ки Тонпа Шенраб муқаддасияти худро на дар ин сайёра, балки дар кадом як арзҳои берун аз заминӣ (Акаништха) дар замонҳои дури тасаввурнашаванда соҳиб шуда буд. Вай зарурате надошт, ки мисли Буддо муқаддасияти худро аз тариқи таҷассуми башарӣ ба даст биёварад, тавре ки Шакямунӣ карда буд, зеро Тонпа Шенраб то ба дунёи мо омаданаш аллакай ба мартабаи муқаддасӣ расида буд. Баракси Шакямунӣ вай бисёр таълимоти худро на ҳамчун роҳиб, балки ҳамчун инсонии дунявӣ паҳн намуда буд. Т.В. Ринпоч роҷеъ ба як силсила буддоҳо ва рисолати онҳо маълумот дода менависад: «Дар миёни ин буддоҳо, ки дар Осиёи Марказии Бостон дар замони пеш аз оғози таърих зоҳир гардида буданд, Тонпа Шенраб Мивочӣ дошт, ки асосгузори анъанаи Бон ба шумор меравад. Унвони Тонпа (ston-pa) ба маънои омӯзгор аст ва Шенраб Мивоче аз ҷониби пайравонаш ҳамчун омӯзгори умумиҷаҳонӣ эътироф мегардад... » Ин муҳаққиқ Шенрабро низ ҳамчун унвон баррасӣ намуда, онро бо вожаи авастоии «муғ» ба маънои унвони мазҳабӣ донистааст.

Тонпа Шенраб китобҳои муқаддаси мазҳабии бонро худ ба забони тағзигӣ (тачигӣ) навиштааст, ки баъдан онҳо ба забонҳои гуногун тарҷума шуда, ба Тибет ва кишварҳои доманаи Ҷимолой ва Хитойи ҷанубӣ ғарбӣ паҳн гаштаанд. Олимон чунин ақида доранд, ки баъзе ойинҳои халқҳои маскунӣ Сибир бар асари ҳамин ойин ба вучуд омада буданд. Л. Н. Гумилёв (матмӯаи «Мамлакатҳо ва халқҳои Шарқ» УШ., 1969) яке аз унвонҳои Устод Шенраб эзоди пуштибони ўро эзад-қоҳини «Дунёи Рушан» номидааст. Ин муҳаққиқ роҷеъ ба зодгоҳи Тонпа Шенраб овардааст, ки «Тибқи як назар Шенраб дар Олмолунрин, кишвари Шаншун ё Тағзиг (Ирон, арабҳо) таваллуд ёфтааст». (муаллиф аз ноогоҳӣ Иронро кишвари арабҳо номидааст – М.Ҳ.)

Баъзе донишмандони дигар Тонпа Шенрабро бо Зардушт айни ҳам дониста, барои дар зиндагиномаи ин ҳарду пайдо намудани далелҳои монанд кӯшиш намудаанд. Масалан, Б.И. Кузнетсов дар рисолаи «Ирони бостон ва Тибет» (Таърихи ойини Бон) чунин лаҳзаҳои, гӯё монанди ин ду шахсиятро овардааст: «Ин ҳарду ҳам (яъне Тонпа Шенраб ва Зардушт-М.Ҳ.) аз табори шоҳӣ буда, қонун ва таълимоташонро аз номи Аҳурамаздо, ки бо ӯ мулоқот доштаанд, амалӣ менамоянд. Агар Шенрабро ба ғайрияти мазҳабӣ дар миёни одамон, на каси дигар, балки худ Митра раҳнамунӣ карда бошад, пас тибқи ривояти олимони юнонӣ Порфирий (асри III солшуморӣ) Зардушт низ аз ҷониби ҳамон эзади Митра (80,1с.55) раҳнамун шуда буд. Ҳарду банди мирандаанд, ҳарчанд ки расули Худои Донишманд. Ҳарду чанд занӣ дошта, соҳиби писарону духтарон будаанд. Зиндагии ҳарду дар мубориза бо қувваҳои бадӣ чараён доштааст. Ҳарду ба муқобили қурбонии хунин, бенатиҷа бошад ҳам, мубориза бурдаанд. Ҳарду ҳам зухури дубораашонро пешгӯӣ кардаанд, ки дар он замон таълимоташон дар тамоми дунё паҳн гашта, некӣ бар бадӣ ғолиб меояд... Боз як монандии зиндагиномаи Зардушт ва Шенраб он аст, ки нахустинашон (яъне Зардушт – М.Ҳ.) тибқи ривоятҳо дар Осиёи Миёна, эҳтимолан дар Балх, вафот карда ва ё кушта шудааст, дар ҳоле ки дуввумӣ (яъне Тонпа Шенраб-М.Ҳ.) дар Суғд дафн шудааст. Воқеияти ахбори тибетӣ дар бораи дафни Шенраб дар ин ноҳияи Ирон аз тариқи тасвири маросими дафн, ки тибқи он ҳамаи майит дар зарфи махсус гузошта дафн мегардид, тасдиқ карда мешавад». Тавре дида мешавад, ин монандкуниҳо хосияти умумӣ дошта, воқеияти зиндагиномаи ин ду шахсиятро таҷассум карда наметавонанд. Агар ойини Бон бар асари ойини зардуштӣ ба амал меомад, дар он сурат чанде аз муқаддасоти ойини зардуштӣ, масалан, кӯҳи Ҳара Баразайт, Ҳурмузд, руди Ардвиги Сура, кишвари Ориёно ва ғайра бояд ба қадом як шакле дар ойини бонӣ зикр

мегардид. Ҳол он ки дар ойини бонӣ истилоҳоте зикр ёфтаанд, ки дар ойини бисёрхудоии ориёхиндӣ роиҷ буд. Масалан, кӯхи муқаддаси Меру (қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ –М.Ҳ.) кишвари афсонавии Шамбала, Чамбудви́па (мулкҳои миёни дарёҳои Вахш ва Панҷ –М.Ҳ.), дарёи Сита (Панҷ – М.Ҳ.), Сирдан (Сирдарё –М.Ҳ.), руди Ганг (яке аз шохобҳои дарёи Панҷ-М.Ҳ.) ва ғайра дар ойинҳои ориёведӣ ва бонӣ тасвир ёфтаанд.

Таълимоте, ки Шенраб ба пайравонаш таълим меод, дар китобҳои «Доду», «Андарз» ва «Ҷичӣ» (Дурахшон) ғирд оварда шуда, ба ду система ҷудо мешаванд.

Нахустин Гоҷи Дзонга ва дуввумӣ «Чаҳор Арк ва Ганҷе ҳамчун панҷум» ном дошта, ба ин тариқ ҷудо шудаанд:

1. Чабкар – «Обҳои сафед»: таҷрибаи маҳфӣ ва тантраи оӣ.

2. Чабнағ – «Обҳои сиёҳ»: тасвири маросими марғ, дафн, беморӣ ва ғ.

3. Панҷул – «Косаи замин»: тафсири маросими калисо ва таълимоти фалсафӣ.

4. Понсе – «Ҳидояти илоҳӣ»: таҷрибаи Иршоди Бузургро фаро гирифтааст.

5. Тотог – «Ганҷина»: ҷанбаҳои асосии «Чаҳор Арк»-ро фаро мегирад.

Системаи дуввум – «Нуҳ тариқати Бон» ном дошта, аз қисматҳои зерин иборат аст:

1. Тариқати Шени пешгӯӣ (фолбинӣ).

2. Тариқати Шени Ҷаҳони зоҳирӣ – ташреҳи пайдоиш ва ҷиғунагии ҳудоён ва азозилҳо, ки дар ин дунёянд ва роҳҳои дуову фатво.

3. Тариқати Шени Таҳайҷул – маросими радди қувваҳои бад.

4. Тариқати Шени Мавҷудот – ҳолати пас аз марғ ва роҳҳои озодии мавҷудоти зинда ва ҷиғунагии таваллуди ҳуби дигар бор.

5. Тариқати Пайравони некукор – онҳоро раवона меку-

над, ки ба нух некӯй ва даҳ иршод пайравӣ мекунанд.

6. Тарикати Роҳибӣ – тасвири ахлоқи роҳибон.

7. Тарикати Садои Пок – тафсири таҷрибаи олии тантра, назарияи амалӣ намудан аз тариқи доираи (мандала) мистикӣ ва маросиме, ки қисмати ҷудонашавандаи ин таҷрибаҳоянд.

8. Тарикати Шени Аввалия – Ҷойгоҳ ва замони иҷрои маросими тантра.

9. Тарикати Олӣ – Дараҷаи олии ба даст овардани Камолоти Бузург.

Тарикати нухум Дзогчен ном дорад ва яке аз пайравони ин тариқат Устод Милу Самлег аз шоҳаи Шанг Шунги Тагзиг тақрибан дар асри 5 қабл аз милод шеър навишта будааст, ки қисмате аз тарҷумаи таҳтуллафзаш ин аст:

*Ба ҳар тариқ ва ба ҳар сӯйе, ки наменигарам,  
Ҳеҷ чизе нест абадӣ ва бидуни тағйир.  
Гӯё моҳияти ашё фикри ман аст ва аммо фикри ман  
Он қадар тағйирёбанда аст, ки субҳ фикре мекунам,  
Аммо рӯзона алаққай шубҳа меоварам ба он,  
Бегоҳ комилан бо он фикр муҳолифу зидам.  
Пас ба чӣ тақя метавонам кард? – агар ҳатто  
Фикри шахсии ман ин гуна тағйирёбанда аст!...*

Тавре мушоҳида мегардад, дар мавзӯи зикршуда, воқеият ва ривоят ба ҳам хеле саҳт печидаанд ва аз ҳам ҷудо кардани онҳо таҳқиқоти зиёдеро тақозо менамояд. Сарфи назар аз ҳама ин, дар ин мавзӯ бисёр паҳлуҳои таърихи тоҷикон дар даврони пеш аз ӯғози таърих ошкор мегардад. Пеш аз ҳама мавҷудияти худӣ номи тоҷик дар шаклҳои таҷиг, тагзиг, татсиг, тазиг ва ғайра далели он аст, ки ин ном воқеан хеле таърихи дерина доштааст. Агар ҷунин воқеият вучуд намедошт, пайравони ойини Бон ҳеҷ гоҳ, на дар ҳазораҳои пеш аз милод ва на баъд аз он аз пешии худ кишвари Таҷиг ва манзараҳои онро бофта баровар-

да наметавонистанд ва ба ин чиз зарурате низ надоштанд. Манзараҳои кишвари Таҷиг, ки дар матнҳои ойини Бон тасвир шудаанд, бо тасвири китобҳои ориёхиндӣ Ведоҳо ва «Маҳабхарата» ҳамчунин бо навиштаҷоти ойинҳои буддой ва чайнӣ дар бораи кӯҳи Меру ва қитъа-чазираи Чамбу аз бисёр лиҳоз мувофиқат мекунад, ки ин аз воқеияти сарзамине, ки онҳо мавриди тасвир қарор додаанд, далолат менамояд.

Агар ойини буддой бисёр ҷиҳатҳои таълимоти худро аз ойини бисёрхудоии ориёхиндӣ ва ойини чайнӣ аз ойинҳои ориёхиндӣ ва буддой гирифта бошад, ойини Бон аз дигар ойинҳо чунин таълимоту тасвиротро гирифта наметавонист, зеро ҳарчанд пайравони Бон чунин мешуморанд, ки Буддо Шақямунӣ шогирди Тонпа Шенраб будааст, бо вучуди ин миёни ойинҳои Бон ва буддой то ҷое муҳолифат вучуд дорад. Баъдан қиссаву ривояти ойини Бон хеле пеш аз дигар ойинҳо пайдо шудааст. Ва дигар ин ки дар китобҳои ойинҳои буддой ва чайнӣ аз вожаи Таҷиг ва гунаҳои он ишорат нарафтааст. Аз воҳидҳои ҷуғрофӣ дар ойинҳои номбаршуда номҳои Меру кӯҳи муқаддас, Шамбала – сарзамини ривоятӣ, қитъа-чазираи Чамбу (мулкҳои миёни болои Вахш ва Панҷ – М.Ҳ.) дарёҳои Сита ва Ганга ба як гуна зикр гардидаанд.

Чизи аз ҳама муҳим он аст, ки тавре ки мо дар ҳама мақолаҳои гузаштаи худ дарёҳои Ганга, Сита, кӯҳҳои Меру, Мандара, мулкҳои Чамбу, Бхарата (Ҳинд) Шамбала ва дигар номҳои аслии ва аввалияи адабиёти ориёхиндиرو воқеъ дар минтақаҳои Тоҷикистон ва ноҳияҳои атрофи он зикр карда будем, инак дар ойини Бон низ мулкҳои Чамбу, Шамбала, кӯҳи Меру, дарёҳои Сита, Ганга ва ғайра дар ҳудуди як қисмати кишвари Таҷиг – Олмо Лунгринг тасвир ёфтаанд. Масалан, муҳаққиқон гуфтаанд, ки агар Буддо Шақямунӣ (асри 6, ба қавле асри 9 то солшуморӣ), ки дар Ҳинд таваллуд ёфта, барои рисолати буддоиширо гирифта ба Шамбала, ки дар Чамбу воқеъ аст, ба кишвари

Тачиг омада бошад, пас Тонпа Шенраб дар Шамбала, ки дар Чамбу воқеъ аст, таваллуд шудааст.

Албатта, бо гузашти ҳазорсолаҳо номҳои аслии ориёточикӣ дар ойини Бон ва дар кишваре бо забони бегона – Тибет боқӣ монда наметавонист. Бо вучуди ин боқӣ мондани чандин номҳои маҳалло, ҳамчуни номҳои китобҳои бонӣ «Ганчур», «Доду» (ҳикмат, адолат) ва ғайра қобили тавачҷӯх аст.

Чизе ки ба бовари аҳли таҳқиқ чандон нагунҷидааст, ин соли таваллуди Устод Шенраб – 16016 то солшуморӣ ва 8200 сол умр дидани вай аст. Албатта, аз 150-170 сол зиёд умр дидани инсон имрӯз дар тасаввуроти касе намегунҷад. Вале чунин ҳол на танҳо дар ойини бонӣ, балки дар бисёр ривоятҳои дигар низ дарҷ гардидааст. Сокинони Ҷазираи Сафед аз ҳазор сол зиёд умр медидаанд. Дар «Шоҳнома» шоҳони ориёӣ то ҳазор сол подшоҳӣ намудаанд. Сокинони Гиперборея низ қариб ки умри ҷовидон медидаанд. Имрӯз ёғҳои ҳиндӣ зиёда аз дусаду сесад сол зиндагӣ мекардаанд...

Аммо дар саҳеҳияти аксари санаву воқеоти муҳими тақвими Тибет шакл нест ва он яке аз муътамадтарин тақвимҳои аҳди бостон будааст. Тибқи нишондоди ин солномаҳо ойини бонӣ то асрҳои охири пеш аз солшуморӣ дар кишвари Тачиг вучуд доштааст. Масалан, тавре Ҷон Рейнолдс (Вачаранатха) зикр кардааст: «Мувофиқи сошумории тибетӣ шоҳи Тибети марказӣ Нйатри Санпо соли 1136 то солшуморӣ ба дунё омада, таълимоти Бонпо дар замони ҳамин шоҳ авҷ гирифта будааст. Писари вай Мутри Санпо (соли таваллудаш 1074) таълимоти даврии Тантр Чипунгро, ки ба ӯ Сангва Дупа дар Тазиг дода буд, аз худ намуда будааст» (ҳамон ҷо). Соли 683 то солшуморӣ шоҳи ҳафтуми Тибет Дригум Санпо аз бими он ки пайравони бонпо ба ҳокимияти ӯ таҳдид карда метавонанд, онҳоро таъкиб намуд. Пайравони Бонпо бо таъкиди Шоҳзода Дранпа Намкхи дар ғоре пинҳонӣ чамъомад гузаронда, қарор до-

данд, ки тамоми китобҳои худро дар ҷойҳои гуногуни Тибет пинҳон намоянд. Бисёр матнҳои бонпо баъдҳо аз дигар ҷойҳо кашф шуда будаанд. Ваҷаранатха Ч. Ренолдс навиштааст, ки: «Соли 552 то солшуморӣ устои Бонпо Нячен Лишу Таг-ринг аз Тазиг ба Тибет омада, тақрибан даҳ ҳазор матнҳои бониро бо худ овард». Тавре маълум мегардад, дар кадом минтақае аз кишвари Тачиг то охири асрҳои пеш аз солшуморӣ ойини бонпо ва матнҳои хаттии он боқӣ монда будаанд.

Дар адабиёти Бонпо кишвари Тачиг дар иртибот бо номҳои Олмо Лунгринг, Шанг-шунг зикр гардидааст. Шанг-шунг, воқеъ дар самти ғарбӣ ва шимолии Тибет дар назди кӯҳҳои Кайлас, то асрҳои ҳафти мелодӣ ҳамчун кишвари мустақили ориёӣ вучуд дошта, дар замони Тонпа Шенраб ба ҳайати кишвари Тачиг шомил будааст. Ин кишвар дар «Шоҳнома» бо номи Шангон зикр гардидааст, ки дар ҳайати давлати туронӣён шомил буда, боре онро Рустам ғатҳ карда буд.

*Ҳама покашон пеши Хусрав барем,  
Зи Шангону Чин ҳадяи нав барем.*

Яъне заминҳои мулки Тачиг аз аз доманаи кӯҳҳои Тибет оғоз меёфтаанд. Он замон кишвари Тачиг аз се як ҳиссаи ҷаҳони маълумро дар ҳайати худ доштааст, ки ин масоҳат на танҳо Осиёи Марказӣ балки бисёр минтақаҳои берун аз онро низ дар бар мегирифтааст. Бо он ки Тонпа Шенраб аз шумори шоҳони иронӣ-ориёӣ зикр шудааст, дар асли ориётоҷикии ӯ дигар шаке намондад. Танҳо он чи ки аз тарафи баъзе олимони рочеъ ба таъсири маздакия ба ойини бонпо андешаҳо зоҳир гардидааст, ҷои баҳс буда метавонад.

Тавре зикр гардид, мисли самтҳои адабиёти ориёҳиндӣ самтҳои адабиёти Бон низ дар нисбати кӯҳи Меру тасвир ёфтаанд. Тасвири қасрҳои шаҳрҳои руду дарёҳо ва ғайра

низ ба ҳамин тариқа сурат гирифтаанд. Агар ҳамин тавр аст, пас иқоматгоҳ ва ҷои сукувати Тонпа Шенраб дар самти ҷанубии қуллаи кунунии ба номи Исмоили Сомонӣ – дар яке аз минтақаҳои соҳили рости дарёи Панҷ воқеъ будааст. Аз доманаҳои ин кӯҳ, тавре ки дар боло зикр шуд, мувофиқи тасвири адабиёти бон, воқеан аз чор самт чор дарё (якчанд дарё, вале калонтаринашон ҷортост –М.Ҳ) ҷорӣ шуда, баъдан ба чор самт ҷараён мегиранд. Тавре дар адабиёти ориёиндӣ зикр шудааст, дар атрофи кӯҳи Меру асосан чор ҷазира-қитъаи калон ва ҳашт ҷазираи хурд, яъне дувоздаҳ (дар адабиёти гуногун ин шумораҳо тағйир меёбанд –М.Ҳ) ҷазира зикр шудааст.

Дар адабиёти бонпо низ аз дувоздаҳ ҷазира ва ҳашт дарёи бузург суҳан рафтааст, ки номашон дар боло зикр гардид. Аз тазаққуроти Бонпо маълум мегардад, ки дар аҳди Тонпа Шенраб дар ин сарзамин ҳатту алифбои махсус вучуд доштааст. Як нуктаи ҷолиби тавачҷӯх он аст, ки тамоми олимони забони санскритро эҷоди асрҳои охири пеш аз солшуморӣ (тақрибан асрҳои 5–4) дар Ҳинд мешуморанд. Аммо дар навиштаҷоти Бон забони санскрит дар водии яке аз дарёҳои воқеъ дар самти ғарбии кишвари Тачиг доништа шудааст. Аз айниятдиҳии қаблии мо ҳамчунин дарёи Сердан (Сер – Сир, Шир ва дан – дарё (?) муқоиса шавад бо Уқёнуси Шир аз адабиёти ориёиндӣ – М.Ҳ.) дар самти шимоли шарқӣ ба дарёи Сир аз лиҳози ном ва мавқеият мувофиқат менамояд. Дарёи Синдху метавонад, яке аз шохобҳои руди Панҷ дар Бадахшон бошад. Ва тавре ки мо қаблан дарёи Ситаро ба дарёи Танимас (шохоби Панҷ) айният дода будем, дар адабиёти бон низ ин дарё дар мавқеияти ҷанубии кӯҳи Меру қарор дорад. Албатта, таъйинот ва айниятдиҳии аниқӣ ин номҳо кори таҳқиқи махсус аст.

Ва албатта, нуктаи аз ҳама муҳим дар ин бахш тазаққур аз номи кишвари Тачиг бо шаклҳои тазиг-тағзиг, татсиг мебошад, ки аксари қулли муҳаққиқони Бонпо онро бо во-

жаи тоҷик ва мавқияти ҷуғрофияшро бо Тоҷикистон айна хам доништаанд. Вожаи Тачиг ин қадимтарин ва ба шакли навишт ва талаффузи имрӯз – тоҷик – наздиктарин шакли он вожаҳост, ки дар адабиёти хитой, юнонӣ ва дигар халқҳо дар нисбати вожаи тоҷик зикр гардидаанд. Ҳарчанд роҷеъ ба маънои вожаи «таҷиг» дар адабиёти бонпо чизе гуфта нашудааст, аммо аз навиштаҳо роҷеъ ба дигар мавзӯот аз маънии ин вожа ишораҳое дарёфт кардан мумкин аст. Тавре зикр шуд, наҷоди аслии кишвари таҷигро наҷоди шоҳӣ, ки аз осмон омада, бо одамон издивоҷ намуда будаанд, ташиқ меодааст. Тибқи навиштаҳо он шоҳон нуре аз камони ҳафтранг болои сар доштаанд, ки як нӯги он ба тораки сарашон пайваст ва нӯги дигари он ба осмон баланд будааст. Вақти аз дунё гузаштан он шоҳон тавассути ҳамон хатти нур ба осмон ба ватани осмониашон реҳлат менамудаанд. Бори охир чунин нур дар аҳди яке аз шоҳони бадхашми тибетӣ Дригум Санпо, ки ба таъқиби бонпочиён шурӯъ намуда буд, зикр шудааст. Шоҳ Дригум Санпо соли 680 то солшуморӣ ба канда партофтани тоҷи нури «му» пардохт. Вай аз ҷониби вазираш, ки бо фиреб ёро маҷбур карда буд, то тоҷи нур – dmu-thag-ашро бибурад, кушта мешавад. Ин шоҳон гӯё аз қабилаи Му-Шен буда, ҳамин гуна фарри рангинкамони dmu-thag доштаанд. Ба ёд биёрем, ки дар «Авесто» ва «Шоҳнома» аз фарри шоҳии каёнӣ бисёр сухан рафтааст. Ҳама шоҳони иронӣ чунин фарр доштаанд ва шоҳи Ирон бидуни он тасаввур карда намешуд. Аз ин рӯ Афросиёб гарчи чанд муддате шоҳи Ирон буд, аммо фарри шоҳиро ба даст оварда натавонист. Шояд ҳамин фарри иронӣ ва dmu-thag айна як чиз будаанд? Шоҳон он замон дар сар тоҷи тилло мениҳоданд ва фарр низ гӯё мисли тоҷе бар сари онҳо қарор дошт. Агар ба қисмати дуввуми dmu-thag тавачҷӯх намоем, аз он вожаи тхаг – таг (тоғ – тоҷ) бар меояд, ки аксари донишмандон ҷонибдори ин назар, яъне аз «тоҷ» тасмия шудани вожаи тоҷик мебошанд. Тавре пештар гуфта шуд, як гунаи

вожаи мавриди назар ба шакли дар адабиёти бон «тагзиг» омадааст, ки ин назарро тақвият медиҳад.

Б. Шаҳсойлу (Чы «толыш» тиряноми ятрофяда сыйшят, рӯзномаи «Толыш садо») навиштааст, ки «Мафҳумҳои марбут ба тоҷик дар кишварҳои Шарқи Дур, мисли тагзиг (таҷиг), ки дар зерини мафҳум ҳама ноҳияҳои пайваست ба Тибети Ғарбӣ дар назар аст, шинос буд». Ин муҳаққиқ роҷеъ ба маъноии вожаи «талыш» суҳан ронда, ин вожа ва баъзе вожаҳои марбут ба номҳои халқҳои ҳиндуаврупоиро, ки бо қисмати «та-» оғоз шудаанд, аз қисмати аввали вожаи ориёҳиндии «дайва», «деус», ки дар забони ориёҳои қадим ба маъноии Худо меомад, муштақ донистааст. Ў ҳамчунин навиштааст: «Ханыков вожаи тоҷикро аз вожаи форсии «тоҷ» (ҷамбар) маънӣ додааст. Ин вожа ба шаклҳои гуногун баргаштааст: суриягӣҳо онро «того» арабҳо «тиҷан» гӯянд. Дар сарҷашмаҳои арманӣ «тоҷ» ба шакли «тагх» (муқоиса шавад бо thag – М.Х.) баргашт». Ҳамчунин ӯ гуфтааст, ки дар забони толишӣ вожаи «таҷа» маъноии «ҷойгоҳи Худо» ва «ҷига» маъноии рамзи болои гулҷанбарро дорад. Дар иртиботи ин маънӣ бояд зикр кард, ки вожаи «дяус», ки имрӯз дар шакли «дев» дар забони мо баргаштааст, ба ҷуз аз маъноии «худо» маъноии «осмон»-ро низ дошт. Ва тавре дар болои дидем, наҷоди шоҳони кишвари Таҷиг аз осмон омада буданд ва баъди реҳлат ба воқитаи он тоҷи равшане, ки болои сар доштанд, боз ҳам ба осмон мерафтаанд. Ҳамин тариқ месазад, ки вожаи «тоҷик» бо вожаҳои худо ва осмон низ муқоиса карда шавад.

Гумон меравад, сарҷашмаҳои бонӣ дар Тибет муътамадтарин ва ба шакли асл наздиктарин гунаи вожаи тоҷикро дар тӯли таърихи ҳеле тӯлонӣ нигоҳдорӣ намудаанд...

## **ТУЛИ ТАЪРИХИ ВА АРЗИ ҶУГРОФИИ САЙРИ ВОЖАИ ТОЧИК**

Таъсиси давлати марбут бо номи тоҷикон – Тоҷикистон шуҳрат ва нуфузи вожаи тоҷик ва забони тоҷикиро эҳё ва ҷилои тоза бахшид, вагарна аз ғурӯғи ҷаҳонтоби даврони бостонии ин ғаҳвари беназир дар ибтидои асри бист як пора нури хира боқӣ монда буду бас. Ва хоса баъди истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон теъдоди зиёди он тоҷикони бурунмарзие, (иддае аз ҳамватанон низ!) ки нисбати мансубияти миллии худ шояд ба дараҷае бепарво шуда буданд, ҳамчунин дубора дар суроғи ин мансубият бо ифтихормандӣ даст ба арзишҳо ва наҳзатҳои миллатшиносӣ заданд. Мабнӣ ба ҳамин ҳол солҳои охир аз ҷониби хайрхоҳон ва муғризони миллат ва вожаи тоҷик мақолаҳои зиёде интишор ёфт, ки назарҳои гуногунеро дар

худ гунчоиш додаанд. Тавре маълум аст, ҳамчун назари анъанавӣ қисмате аз муаллифон вожаи тоҷикро бозтоб ва асари нуфузи вожаҳои «тозӣ» ва «тай»-и арабӣ доништа, пайдоиши онро ба замони густариши ойини ислом дар Осиёи Миёна марбут доништаанд. Дар ин миён муаллифони чанд мақола аслияти вожаи «тоҷик»-ро то ҷое воқеъбинона ба қалам додаанд.

Агарчи баъди нуфузи ойини ислом дар забон ва маросими тоҷикон мисли дигар халқҳои Осиёи Миёна асароти зиёде аз ойин ва маросими ин мазҳаб ворид шуд, чунин ҳол дар номҳои қавмӣ (этниқӣ) ва маҳаллӣ (топонимӣ) камтар муассир гардид. Агар дар саросари Тоҷикистон дусе номи топонимӣ вучуд дошта бошад, (масалан, Ҳисор, Сайёд) роҷеъ ба таъсири номҳои этниқӣ – қавмӣ ҳеҷ гуна асаре зоҳир намегардад. Дуруст аст, ки гурӯҳе дар даврони гуногуни гузашта худро «сайидӣ» (дар баробари ҳоҷа ва тӯра) меномиданд, вале ин ном ҳеҷ гоҳе номи этниқӣ – қавмӣ ба шумор рафта наметавонист. Ҳатто ба далели ҳамин омилҳо низ собит кардан мумкин аст, ки вожаи «тоҷик» ҳеҷ гоҳе бар асари вожаҳои «тай» ва «тозӣ»-и арабӣ муравваҷ нагардидааст. Дигар ин ки вожаи «тозӣ» ҳамчун яке аз гунаҳои вожаи тоҷик ҳазорҳо сол қабл аз нуфузи арабҳо дар Осиёи Миёна вучуд дошт ва тавре баъдтар зикр хоҳад ёфт, ин вожа, баръакс, аз ин минтақа ба Осиёи Пеш, Осиёи Хурд, Эрону Афғонистон ва дигар маҳалҳо интиқол ёфта будааст.

Дар адабиёти қадими халқҳои гуногун чандин гунаҳои вожаи «тоҷик» зикр гардидаанд, ки асосан аз шаклҳои тоҷик, тозик, дод, додик тай, дай иборатанд. Ин номҳо ба шаклҳои гуногун зоҳир гаштаанд, ки тоҷик, таҷиг, тазиг, тағзиг, тадзиг, татсиг, (таҷиг) ртамзиг, ртағзиг, тачик, тезик, течик, тозӣ, тозик, тага, таговар, тат, тай, той, дай, дад, додик, дайт, (аз доҳ-доҳйа, дойҳа-дой-дойт) ва ғайра дар ҳамин шуморанд.

Роҷеъ ба шинохти вожаи «тоҷик» таҳқиқотҳо асосан аз

охири қарни нуздаҳ оғоз ёфта, баъдан, хусусан, дар солҳои ҳаштоду навади асри бист мақолаву навиштаҳои зиёде интишор ёфтанд. Тавре зикр гардид, чанде аз навиштаҳо вожаи тоҷикро бозтоби тозӣ, ба маънои араб донистаанд. Вале ошкор шудани чандин сарчашмаҳои ҳиндии қадим, тибетӣ, хитойӣ, ки қаблан ба илм маълум набуданд, тақозо менамояд, ки назари анъанавии ба маънои араб арзёбӣ шудани вожаи тоҷик рад карда шуда, пайдоиши он ба даврони хеле қуҳан мансуб дониста шавад.

Азбаски дар тайи асрҳои аввали қабл аз солшуморӣ ва садсолаҳои баъди мелод форсҳо бештар ба ғарб ва, хусусан, бо кишварҳои араб равобити ҳамаҷониба доштанд, дар луғату қомусҳое, ки дар он даврон ва баъд мурағтаб шудаанд, тозиро ҳамчун араб маънидод мекарданд. Зеро воқеан низ дар кишварҳои араб қавму қаблаҳое бо номҳои тозӣ ва тай вучуд доштанд. Вале дар асл ин қаблаҳои тозӣ ва тай аз ҳазорсолаи 13 то ҳазорсолаи 7-5 қабл аз мелод аз Осиёи Миёнаи шарқӣ дар чанд давра ба Осиёи Пешмуҳҷират намуда, номҳои қавмӣ худро то даврони сосониён иронӣ ва баъдтар аз он ҳам нигоҳ доштанд. Гузашта аз ин, дар баъзе луғату қомусҳо вожаи «тозӣ» ба маъноҳои гуногуни манфӣ ташреҳ мешуд. Ва ин маъниҳо бешак, ба тозиён – арабҳо мансуб буданд, на ба тозиён-тоҷиконе, ки аз лиҳози адаби равобити ҳамаҷониба ва душвории мавҷеияти ҷуғрофияшон – водии Фарғона ва минтақаҳои ҳамҷавори он – чандон имкон надоштанд, ки хусусиёти манфӣ ва ё мусбӣ худро барои форсҳои даврони асрҳои 5-10 ошкор намоянд. Ва номи тозӣ-тоҷик дар меҳани аслиаш низ нуфузи аввалияи худро оғиста-оғиста аз даст дода, то оғози асри 20 дар ҳудудҳои Осиёи Миёна ба таври пароканда боқӣ монд.

Дар сарчашмаҳои тибетӣ роҷеъ ба мавҷудияти кишваре бо номи Таҷиг (Тоҷик) дар ҳудуди ҳаждаҳ ҳазор сол пеш аз ин тазаққур ба амал омадааст. Ю.Н. Рерих аз олимони аврупоӣ нахустин касест, ки дар бораи ойини бон ба хо-

нандаи ғарб маълумот пешниҳод намуда буд. Баъдан ин ойин аз чониби муҳаққиқони франсавӣ, англисӣ, немис, рус, украин, ҳиндӣ ва дигар халқҳо мавриди омӯзиш қарор гирифт. Тибқи таъйиноти олимон ва навиштаҳои нақшаву сарчашмаҳои тибетӣ кишвари Олмо Лунгринг бо номҳои Тачиг, Тазиг, Тагзиг ва Татсиг ва ғайра дар самти ғарбии Тибет воқеъ будааст. Ба қавли яке аз муҳаққиқони ин ойин Вачранатха (Ҷон Рейнолдс) ва донишмандони дигар ин кишвар Тоҷикистони кунунӣ ва минтақаҳои атрофи онро дар бар мегирифтааст.

Таъйиди ин фикр боз ҳам он аст, ки ин қисмати аз кишвари Тоҷик дар қитъа-қазираи Чамбудвида мавқеият дошта будааст. Ва Чамбудвида тибқи айниятдиҳии силсиламақолаҳои мо – мулкҳои Помир ба шумор мерафт. Ҳамин тариқ, тасвири Олмо Лунгринг ва Чамбудвида далолат бар он менамоянд, ки ҳар ду ин мулкҳо дар як мавқеияти ҷуғрофӣ воқеъ будаанд. Манзараҳои кишвари Тачиг, ки дар матнҳои ойини Бон тасвир шудаанд, бо тасвири китобҳои ориёҳиндӣ Ведоҳо ва «Маҳабхарата» ҳамчунин бо навиштаҷоти ойинҳои буддӣ ва чайнӣ дар бораи қўҳи Меру ва қитъа-қазираи Чамбу аз бисёр лиҳоз мувофиқат мекунад, ки ин аз воқеияти сарзамине, ки онҳо мавриди тасвир қарор додаанд, далолат менамояд.

Дар «Бундаҳишн» «Тоз» ҳамчун исми хос ва «Тоziён» ҳамчун номи ҷуғрофӣ зикр шудааст. Тибқи таҳқиқ ва айниятдиҳии мо, ки ки дар нисбати кишварҳои дар «Шоҳнома» анҷом додаем, атрофи қаторқўҳи Фарғона, ки Сирдарё, яъне Аранг (Рангха, Арванд) аз он ҷо сарчашма мегирад, сарзамини Тоziён будааст.

Дар қисмати аввали «Шоҳнома» низ аз тоzi ва тоziён зиёд ёдоварӣ шудааст, аст. Дар ин шоҳасар низ тоzi ва тоziён ба ду маънӣ – номи тоифа ва номи кишвар зикр гардидаанд, ки ҳар ду ном дар нисбати шарқи водии Фарғона татбиқшавандаанд. Вале дар қисмати охири ин шоҳасар тоzi воқеан ба арабҳо мансубият мегирад.

Дар минтақаҳое, ки сукунатгоҳи тоҷикон буданд, дар асрҳои 8-7 то солшуморӣ тоифаҳои сернуфузи соқоиҳо арзи вучуд намуданд. Дар асрҳои баъдӣ ин тоифаҳо бо номи скифҳо аз ҳудудҳои кунунии Хитой то сарзаминҳои Барибаҳрисиёҳ ва Осиёи Пешро зери тасарруф гирифтанд. Ҳарчанд аксар олимони ин тоифаҳоро ориёӣ дониста, тоҷиконро аз ворисони онҳо медонанд, вале то кунун дар бораи аслу насаби ин тоифаҳо маълумоти дақиқ дода нашудааст. Вале таҳқиқот ва далелҳо нишон медиҳанд, ки вожаи сак – соқой баргашти қисмати аввали шакли нахустини вожаи тоҷик – стаг-зик будааст.

Аксаран донишмандон маънои вожаи сагзиро соқини кишвари Сиистон – Сакастон гуфтаанд. Тавре маълум аст, вожаи «сака», ки дар талаффузи «соқой» низ ифода мегардад, асоси номи соқинони Сакаладвипаи ориёҳиндӣ ва Сакастони ориёрониро ташкил дода, номи баъдӣ аз назари баъзе олимҳо ба шакли Сиистон, Систон ихтисор шудааст.

Тавре зикр шуд, мавқеияти сукунати тозиён асосан дар қисмати шимоли шарқии водии Фарғона, ҳамчунин қисмати ғарбии кунунии Хитой ва ҳоса водии Сарикӯл, ки дар Яман (Самямани) номида мешуд, воқеъ буд. Аниқтараш нуфузи номи тозӣ – тагзӣ – тоҷик дар даврони рӯйдодҳои «Шоҳнома» дар ҳамин минтақаҳо бештар боқӣ монда буд.

Модари Рустам – Рудоба духтари шоҳи Кобул ва шоҳи Синд буд. Вале агар кишвари Тозиён (шарқи водии Фарғона), Кобул (шарқи қаторкӯҳи Фарғона) ва Синд (дар қисмати ғарбии Хитой) дар ҳамҷаворӣ айният бидиҳем (воқеан ҳамин тавр ҳам ҳаст, ниг. М.Ҳотам “Эрони гумшуда” Душанбе, 2012), Заҳҳокро на аз тоифаи араб, балки аз тоифаи ориёии кишвари Тозиён – Тагзиг – Тачиг (Тазиг) инчунин Меҳроб – шоҳи Яманро низ аз ҳамин тоифа бидонем, воқеияти ҳол равшан мешавад. Рустам аз ҷониби модарӣ хешованди Заҳҳоки тозӣ ва Меҳробшоҳ

буда, Кобул – сарзамине воқеъ дар шимолу шарқии каторкӯхҳои Фарғона буд. Яъне, Заҳҳок ва Рустам шохони он минтақаҳое будаанд, ки қисматҳои асосии кишвари Тачиг – Тағзикро ташкил меодаанд. Бегумон, дар даврони худ Заҳҳок ва Меҳроб тоғӣ ё тағзиг номида мешудаанд. Вожаи сағзӣ дар сарчашмаҳои таърихӣ дар ду шакл – сағзӣ ва сағзик ифода шудааст. Модари Рустам Рудоба, духтари Меҳроби тоғӣ – тағзиг аст, аз ин рӯ, Рудоба низ тағзиг аст ва Рустам тибқи анъанаи даврони ориёӣҳои ҳиндӣ дар баробари насаби падарӣ – Рустами Дастон бо насаби модарӣ, ҳарчанд ки ин на мансубияти хонаводагӣ, балки мансубияти қавмист, – Рустами тағзиг ё тағзӣ бояд ном бурда мешуд. Дар адабиёти гуногуни ориёӣ роҷеъ ба шакли вожаи «тағзӣ» мисолҳои зиёд пайдо кардан мумкин аст. Роҷеъ ба кишвари Тачиг, тағзиг дар адабиёти тибетӣ на танҳо маълумоти фаровон боқӣ мондааст, балки яке аз вилоятҳои Тибет ҳоло низ тибқи шаҳодати китоби «Зиндагиномаи Аю Кҳадро» Тағзӣ ном дорад. Ин далел ҳамчунин ба хоҳири гиромидошти Устод Шенраб то имрӯз фарзандони худро бо номи Тағзиг номгузорӣ намудани тибетӣён далели воқеияти кишвари Тачик мебошад. Масалан, дар шумори 24 нафар устодони бузурги таълимоти бон аз Шанг-Шунг ду нафарашон Ма ҳор сТаг гзиг ном доштаанд.

Бояд гуфт, ки дар бисёр мавридҳо дар вожаҳои гурӯҳи забонҳои ориёӣҳиндӣ чандин ҳарфҳо ба ҳам табдил мешаванд, ки дар он миён овози «т» (ва д низ) ба «с» (ба з, ш низ) будааст. Дар боби табдили т (ва д) ба с (з ва ш) мисолҳо хеле фаровонанд, вале ин чанд намуна аз он миён интиҳоб карда мешавад: Каюмартан – Каюмарс, нипота – нуваса (набера), три – сри (се), тевана – севана – (сӯзан), Нуатра – Нӯзар (яке аз шохони иронӣ), Порт – Порс, Арта – Арса, Арсания (номи кишвар), Утро – Усра, Аусар (субҳдам, эзади субҳдам), тани – сан (писар, сын), навдара – навзара (фарзанд), Хванират – Хванирас (Хунирас),

тавор(а) – забор, гот – госа, Деус – Зеус, Зевс, отар – озар, натарван – настаран, дат(ра) – дос(т) ва ғайра. Яке аз хусусияти хоси ин ҳолат он аст, ки як вожа дар як минтақа ба табдили овозӣ гирифтор шуда, дар минтақаи дигар ба шакли аслии боқӣ мондааст. Тибқи ин қоида вожаи «тағзӣ» ба шакли «сағзӣ» баргашта, дар чанд маврид шакли аслиашро ба гунаи тазик – тачик – тоҷик нигоҳ доштааст. Агар кишваре дар минтақаҳои хеле фарох бо номи Таҷиг – Тағзиг дар даврони хеле қадим дар тайи ҳазорсолаҳо вучуд дошта, ҳатто баъди муҳоҷират ба Осиёи Пеш (ҳазораи 12-10 то солшуморӣ) тавонист дар шаклҳои тачик, тозӣ, тай боқӣ монад, чи гуна дар минтақаи аслии хеш чунин имкони аз нуфуз мондан дошт? Дуввум, чаро дар адабиёти хеле зиёди ориёиндӣ, ки дар минтақаҳои нуфуз ва сукувати тоҷикон эҷод шуда буданд, аз вожаи тоҷик ба истиснои як-ду маврид қариб ки ёдоварӣ намешавад? Саввум, чаро дар ин минтақаҳо гӯё ки якбора ва маълум не аз кучо, номи хеле сернуфузи сақоиҳо паҳн гардид?

Агар номи тоҷикро дар шакли навишти қадимии тибетии он пеши назар биёварем он чунин: «sTag-qzig hos rigs» аст, ки он ҳарф ба ҳарф «сТаг қзиг ҳос ригс» буда, тарҷумааш тақрибан «сТаг қзиг – тоҷик, ҳос (ҳос) – ригс – шоҳӣ» мешавад. Гунаҳои гуногуни ин вожа дар намудҳои sTag-qzig, ta-ziq, rta-mjuq, staq-bzhi, rtaq – qziqs зикр шудаанд. Ҳама ин вожаҳо –**та**-чиг, – таз-иг, – **тац**-ик, – (**татс**-иг), – **тад**-зиг, стаг-гзик, та-гзик, та-зиг, рта-м-чиг, стаг-бзхи, ртаг-гзигс аз ду қисмат иборатанд ва вожаи маъмултарини онҳо – sTag-qzig аз қисматҳои – «сТаг» ва «қзиг», сохтмон ёфтааст, ки агар ба қисмати аввали он, яъне «сТаг» – «Стаг» таваҷҷӯҳ шавад, зоҳир мегардад, ки дар ин вожа овози «т» ва ё «сТ» дар ду маврид метавонад ба «с» баргардад: нахуст, тибқи қоидаи маъмули баргашти овози т ба с; дуввум, дар сурати ихтисори овози т аз «сТ». Ва дигар ин ки аз дифтонгҳои ориёиндӣ дар баъзе маврид ихтисори овози аввал ва дар мавридҳои дигар ихтисори

овози дуввум ба сурат гирифтааст, ки бҳоча – хоча, бҳорис – хорис, бҳишма – хашм, кхула – хилла, бҳага – бага, бҳуч – печ, бҳут – буд ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Дар мавридҳои дигар ҳар ду ҳолат, яъне боқӣ мондани ҳар ду шакли вожа ба назар мерасад. Яъне, вожаи «сТаг» имкон дорад ҳам ба шакли «таг» ва ҳам ба шакли «саг» баргашт намояд. Ҳамчунин дар сурати танҳо омадани сТаг – саг овози г дар охир ба к баргашт шуда, аз худ шакли сак – сакоиро ба вучуд оварда, дар сурати ҳамчоя омадан – «сТаг кзиг» сагзик – сагзӣ ва ҳамчунин тагзик – тазик – таҷик тоҷикро ба зоҳир меоварад. Инак маълум мешавад, ки вожаи сак – сокоӣ низ баргашти вожаи таг – тагзик – тоҷик будааст. Ҳамин тариқ, ба саволи он ки чи гуна номи тагзик аз нуфуз монда, яқбора номи сакҳо – сакоҳо нуфуз намуд, посух пайдо мешавад. Номи қавми сТаг асосан ба шакли сак – сакоӣ баргашта бошад, ҳам дар баъзе маноқиқи ҳамҷавор ба шакли тагзи боқӣ монд. Вобаста ба шароити муҳити забонӣ дар минтақаҳои мухталиф баъзе вожаҳо ба тағйирот ва таҳфифот мувоҷеҳ гардида, дар баъзе мавридҳо шакли аслии худро нигоҳ доштанд. Вожаи «сТаг кзиг» низ ба ҳамин ҳол мувоҷеҳ гардида будааст. Бо мурури замонҳо ва убури маконҳо номи сакоӣ низ аз нуфуз бозмонд, вале шакли тагзӣ-тазӣ-тоҷик дубора нуфуз пайдо намуд. Ҳоло тибқи анъана дар илм аз халқҳои аврупоӣ танҳо ирландӣҳо (аз ир ва ланд мамлақати ориёӣҳо) ва олмонӣҳоро ориёӣ мехонанду бас. Ҳол он ки дар зери номи аксари халқиятҳои куҳан ва кунунии ин қора чандин номҳои ориёӣ ниҳон аст. Дар ҳамин замина яке аз халқиятҳо ва номи яке аз мулкҳо – саксонҳо ва Саксонияро низ ба яке аз шаклҳои қадими вожаи тоҷик иртибот додан мумкин аст. Тавре Г.Юрченко (Христианский мир и «Великая Монгольская империя») зикр намудааст, саксҳо ё саксинҳо дар адабиёти чуғрофии асрҳои XIII-XIV Саксин номи шаҳр ва вилояте воқеъ дар поёноби дарёи Волга будааст.

Ин вожаҳо sTag ва thag ё яке аз онҳо дар миёни суриягҳо ба шакли «того» ва дар миёни арабҳо ба шакли «тичан» ва дар сарчашмаҳои арманӣ ба шакли «тагх» баргашт. Вожаи «тоқӣ», номи каллапӯш, дар ғӯишҳои мардумии тоҷикӣ, аз ҳамин вожа сохтмон ёфта, ба гунаи тхаг-таг-ток-тоқӣ-тоқӣ баргаштааст, бешак маънои тоҷро дошта будааст.

Ҳоло аз маънои «тоҷ» бар омадани вожаи тоҷик куллан эътироф гардидааст. Вале гумон меравад, дар ин вожа чанд маънои дигар низ нухуфтааст, ки дар иртиботи маъхазҳои тибетӣ он маънохоро тахмин кардан имкон дорад. Назари муҳаққиқи толиш Б. Шохсойлу дар мавриди ба «та», яъне худо иртиботи доштани вожаи «тоҷик» ба гумони мо бебунёд нест. Шояд маъноҳои тоҷ, осмон, худо, ки баъдан дар забонҳои гуногуни дунё ба шаклҳои ба ҳам наздик муравваҷ гардиданд, дар нахуст ба ҳамин гунаи «тхаг», «та» ва ё шакле ба ин ифода наздик вучуд доштааст. Бо назардошти шароити муҳити забонҳо дар баъзе мавридҳо овози «т» ба овози «с» баргашт. Инак мисол роҷеъ ба ҳар ду шакли ин вожа пешниҳод мегардад: хеттӣ: *Sivat, Shiwatt* – худои бузург ва худои рӯз, лувий: *Tivaz (tatis), tatish Tiwaz, Tivat* – падархудо ва худои Офтоб; палай: *Tiiaz (papaz), Tiyat* – падархудо ва худои рӯз; ҳиндиқадимӣ: *Dyaus pitara* – падархудо, барқафкан – *Индра*, ҳамчунин *dyaus* – «осмон»; *devah* – «худо»; *diva:* – «рӯзона»; *Devi:* – «Илоҳа», завҷаи худои Шива; *Diva, Divya, Divi* – офтобӣ, илоҳаи зебои осмонӣ; *divo* – «аз осмон нузулшуда»; *diva* – «осмон, рушанӣ», *divya* – «ачиб»; авестӣ: *dae:va, daev* – «азозил»; ирониқадимӣ: *patat Dywos* – падар-худо *Дивос*; арманӣ: *tiw* – «рӯз»; юниқадимӣ: *Zeus, Dios, Zeupater* – худои бузург ва барқгардон *Зевс*; *theos* – «худо»; оскӣ: *Diuvei* – *Юнумер*; иллирийӣ: *Deipatros* – худои *Юнумер*; келтӣ: *Tewtat* – худои асосӣ; ирландиқадимӣ: *dia* – «худо»; *die* – «рӯз»; исландиқадимӣ: *tivar* – «худоён»; пруссӣ: *Deiws* – «худо»; литовӣ: *Dievas* – «худо» ва худои бузург;

*deive* – «олиҳа»; *debess* – «осмон»; латышӣ: *Dievs* – «худо» ва худои бузург; *Debess te:vs* – «Падари осмон»; русикадимӣ: *Жива* – олиҳаи бахшоянда, модари зиндагӣ, *Дый* – худои осмони шаб, *Див* – худои чангалӣ; *Диви*, *Дивья* – «олиҳа»; русӣ: *дивный* (яъне «илоҳӣ»), *дева* (духтар, шояд дар нахуст ифодаи олиҳа будааст. Муқоиса шавад бо мақоли тоҷикии «Духтар – тухми дев» М.Ҳ.); эстонӣ: *Таэва таат* – «бобои осмонӣ»; этрусӣ: худои барқафкан ва Худои бузург *Тин*; урартуй: *Shiwini*; туркӣ ва муғулӣ: Рухи бузург ва Соҳиби осмон – *Тенгри*; хитой *тянь* – «осмон» (ниг. *Тянь-Шань* – «Кўҳҳои осмонӣ»); шумерӣ: *дингир* – «осмон».

Яке аз гунаҳои қадимии вожаи тоҷик, ки дар адабиёти тибетӣ зикр гардидааст, *rta-mjug*, *rta-gzigs* буда, қисмати аввали онҳо (*rta-mjug*, *rta-gzigs* – **рта-м-чиг**, **ртаг-г-зигс**) «Рта» ва «Ртаг» ба сабаби дар аввали вожа омадани ду ҳамсадо садоноки «а» илова шуда, шакли «Арта» ва «Артаг»-ро гирифтааст. Ин вожа дар даврони қадим ҳамчун номи кишварҳо дар шаклҳои Арта, Арса, Арсания, Артания, Артаба, Аратта, Арарат, Урарту ва ғайра доништа шудааст. Аз вожаи Арта ҳоло номҳои маҳал Уротеппа (Артаба) ва Артуч (Зарафшон ва Олой, ғарби Хитой) боқӣ мондаанд. Дар сарчашмаҳои қадим дар Истаравшан номи Арсаникет, Арсубникет, зикр шудааст, ки он низ аз ҳамин вожа аст. Номӣ яке аз шохони ориёэронӣ Ршам (Арсам) будааст, ки аз қисмати аввали гунаи *rta-m-jug*, *rta-m-чиг* – «Рта-м» бо таҳаввулотӣ *rta-m* – *rca-m* – *rsha-m* шакл гирифтааст.

Қисмати аввали – **рта-м-чиг**, **ртаг-г-зигс** – *rta* ва – *rtaг* ба гунаи «арта» дар минтақаҳои гуногун – Тибет, Шарқи дур, Сибир, Осиёи Миёна, Урал, Барибаҳрисиёҳ, Юнон, Осиёи Пеш, Эрону Афғонистон ҳамчун номи кавму миллат, кишвар ва шахсо зоҳир гардидааст. Тавре ки падари таърих Херодот зикр намудааст: «Дар даврони қадим форсхоро эллинҳо кефенӣ меномиданд. Онҳо (форсҳо-

М.Х.) худро артей мехонданд. (Ҳамсояхошон низ онҳоро чунин меномиданд.) (Ҳеродот «Таърих» 7, 61. М. «Ладомир» 2002). Маълум мегардад, ки то замони хеле баъд форсҳо худро артей меномидаанд, ки ин вожа бо тоҷик ҳамреша аст. Дар китоби мазкур як қатор номҳои шоҳону сарлашкарони тоифаҳои ориёӣ-форсӣ зикр гардидаанд, ки бо қисмати «арта» маънои тоҷикро зоҳир менамояд. Маънои номи яке аз шоҳони сосони Ардашери Бобакон ва Артанес – яке аз шоҳобҳои Дунай низ аз ҳамин ҷост. Тибқи навиштаҳои муаррихони юнонӣ Арриан ва Куртский дар замони ҷуруши Искандари Мақдунӣ дар Ария шаҳре бо номи Артакан ном доштааст. Номи ин шаҳр ба гуни қадими шакли тоҷик – артакзик хеле наздик аст. Яке аз сулолаҳои машҳур то даврони Сосониён Аршакиҳо – Арсакиҳо ном дорад, ки асосгузори он Аршак – Арсак (с. 250 то солшуморӣ – с. 224 то солшуморӣ) ном дошт. Мақдунӣ ба он чи дар ин маврид иброз гардид, гуфтан мумкин аст, вожаи «Аршак» баргашти артак – артаг-гзик, яъне тоҷик аст. Страбон мансубияти соқои ӯро таъйид намудааст. Вай навиштааст, (X1,9,8.) ки Аршак ба авлоди скифҳо – дайҳо мансубият дорад, ҳарчанд, ки баъзе ӯро бохтарӣ мешуморанд. Дар ифодаи «скифҳо – дайҳо»-и Страбон ду нишони тоҷикӣ-ориёӣ маънои номи Аршак – соқоӣ ва аз тоифаи дай – тай будани ӯ зоҳир мегардад. Тибқи тазаккури Ҳеродот (1У, 120) шоҳи скифҳо, ки ба муқобили Дорон 1 ҷангида буд, Таксак-ис ном доштааст, ки ин ном низ аз гунаи қадими «таксик» тасмий шудааст. Водии Фарғона дар сарчашмаҳои хитойӣ (ниг. Тоҷикон сах. 385) Арши низ ном доштааст. Тагискен – номи шаҳре қабл аз милод дар резишгоҳи Сирдарё низ тақрибан маънои «шаҳри тоҷикон»-ро дошт. Яке аз шаклҳои номи Арта (Артаг-гзик) ин Аратта буд, ки бо чунин ном дар минтақаҳои гуногуни дунё давлатҳои зиёде вучуд доштааст. Ю. Шилов, муҳаққиқи украин гуфтааст, ки (ниг. Ю. Шилов «Аратта: Дар сарғаҳи тамаддуни Аврупу Осие») «Дар Ҳинд вило-

ятест, ки Аратта ном дорад... Ин кишвари ачиб ҳамчунин Араттаи шумерӣ, Аратта-Артаи эронӣ, Артанаи этрусӣ, Арта-Арсанияи русикадимӣ Ортополиси машҳури юнонӣ ва Артаплоти то имрӯз вучуд доштаи Украиниро ба арса овардааст». Ба ақидаи Ю. Шилов аксари номҳои давлатҳо дар Баҳнанаҳрайн, хусусан Шумер, яке аз давлатҳои он Урук, Аратта дар поёноби Ҳилманд ва дигар номҳо низ асари Аратта будаанд. Ин муҳаққиқ пайдоиши нахуст-давлати Араттаро дар соҳилҳои Днепри Украина гуфтааст. Ба ақидаи ӯ дар ин минтақаҳо аз ҳазораи XIII-III нақшу нишониҳои болои сангҳо ва аз миёнаи ҳазораи УП алифбо вучуд доштааст. Ба қавли номбурда, А.Г. Кифишин аломатҳои тақвими соли 11582 (то солшуморӣ)-ро кушудааст. Устои Донишгоҳи техникии Донецк Пак В.В. («Аз асри тилоӣ ба асри тилоӣ») низ Араттаи соҳилҳои Днепрро қадимтарин давлати дунё, ҷойгоҳ ва мӯҷиби шаклгирии умумияти ориёӣ ва нахустзабон, ки дар асоси ҳама забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ шакл гирифтаанд, донистааст. Ба ақидаи Пак В.В. маҳз аз ҳамин соҳилҳои Днепр араттиҳо бо ду мавҷи муҳоҷират ба сӯи Осиёи Пеш ҳаракат намуда, дар он минтақа сокин гашта будаанд. Дар он минтақаҳо, ки давлати Араттиҳо таъйин гардидааст, олимони руси украин 150 матн навиштаҷотро пайдо кардаанд, ки ба соли 6200 то солшуморӣ тааллуқ дошта, дар бораи 8 ҳазор сол пеш аз ин таъсис ёфтани давлати Аратта сухан рафтааст. Дар ин аснод ҳамчунин қисман дар бораи дар ин минтақа мавҷуд будани як давлати пешини шумерӣ нақл шудааст. Олимони Украина, хусусан Ю.Шилов ин давлатро нахустин давлати дунё ва тамаддуни нахустини башарият донистаанд. Соли 2001 дар нашриёти «Аратта»-и Украина монографияи Кифишин А.Г. бо номи «Мазорҳои бостонии «Гӯри сангин». Таҷрибаи муаммокушоии бойгонии пешазшумерии ҳазораҳои 12-13 то солшумории мо» нашр шуд, ки онро Иттифоқи нависандагони Украина барои дарёфти Ҷоизаи Нобелӣ ва ва дигар ҷоизаҳо пешниҳод

кард. Олимони Украина мавҷудияти ориёихоро дар минтақаҳои кишвари худ ба ҳазораҳои 7-4 то солшуморӣ тахмин кардаанд. назари муҳаққиқи мазкур роҷеъ ба шаклгирии умумияти ориёӣ маҳз дар минтақаҳои Барибахрисиёҳҳои баҳс аст, аммо ба воқеияти ташкилёбии давлати Аратта ҳамчун зухуроти баъдимухочиратии ориёӣ бояд ризоият дод. Ба назари мо, назари Батсиева (Вестник древней истории 1958, № 2 с.209) дар бораи ба Бадахшон айнӣят додани Аратта бунёди воқеӣ дорад. Яке аз далелҳои чунин айнӣятдиҳӣ истеҳсоли тилло, нукра ва аз ҳама муҳимаш лочувард дар даврони шумерӣ дар Аратта будааст. Чунин назар низ роҷеъ ба Аркаим – шаҳри ориёе дар наздики Урал бояд тасдиқ карда шавад.

Ба қавли Абурайҳони Берунӣ ҳамаи қавму миллатҳо таърихи ба худ хос дошта, подшоҳони бузург, пайғамбарон ва давлатҳои онҳо асоси пайдоиши он таърихҳоро ташкил додаанд. Ба таърихи ориёҳо низ, ки аз Оли Пешдодиён шурӯъ шудааст, ин нуктаро метавон татбиқ намуд. Ҳарчанд воқеияти таърихӣ ва ё асотирии ин сулола раду тасдиқ нашудааст, аммо ба назар мерасад, ки ориёҳо бо он шумори давлатҳои таърихӣ, шоҳон ва паҳлавонон ба эҷоди саргузаштҳои устуравӣ камтар ниёзманд будаанд. Бегумон аз онҳо бештар воқеияти таърихӣ бар чой монда буд, ки баъдан он воқеият чанде дар чомаи устура печид. Ҳеродот дар «Таърих» (IУ, 6) аз тоифаи сокиҳо бо номи паралатҳо-парадатҳо ёд кардааст, ки воқеияти пешдодиёноро таъйид менамояд. Пешдодиёноро муҳаққиқин дар шакли Прадат, пра – пеш, дат – дод, қонун ташреҳ дода, онро қонунгузори нахустин маънидод намудаанд. Дар ин шарҳ шакл нест, аммо ба назар мерасад, ки агар шоҳони кишвар Прадатҳо – пешдодиён ном доштанд, пас эҳтимол, табааи он кишварро датҳо мегуфтаанд. Ва эҳтимол маънои Прадатҳо ба ҷуз аз он чи шарҳ шуд, боз пешон, ё пешвоёни датҳо низ будаву пас аз анҷоми ҳукмравоии Прадатҳо номи мардуми кишварашон бо номи датҳо боқӣ монд. Ин

ном шояд ба сабаби кадом омилҳои забоние ба гунаи дайтҳо низ зоҳир гардид, зеро дайт ва дойт низ аз тарафи донишмандон ба маънои дод ва қонун ташреҳ ёфтааст. Дар «Авесто» омадааст: «Сарзамине, ки мардуми он ба шеваи ростӣ ва донишмандон – Dathem – Дотӣем (хушёр бодонишу дод) хоҳад буд». («Авесто», таҳияи Ҳ. Разӣ, сах. 73) Такрибан ҳамном ба ин вожа дар маркази кишвари ориёҳо руде бо номи Дойитик, Доитиёи неку қорӣ буд, ки муҳаққиқон маънии онро дарёи «қонун» гуфтааст. Ҳамин тариқ, маънои датҳо, дайтҳо, Dathem, Дойитик ҳама аз қонун бармеояд.

Гумон меравад, ки датҳо ва ё дайтҳо, гоҳ дар номи сулолаву табааи кишвар ва гоҳ дар номи мавзёе ва дарёе ҳамчун номи як халқият вучуд доштанд. Аз номи дат (дот) реша гирифтани Датия (Дотиё) дар Ҳинди қадим низ возеҳ аст. Халқияте дар Озарбойҷон ва Тоҷистон бо номи татҳо сукунат дорад. Номи як тоифаи тоҷикони Афғонистон тайман шояд аз дайт – дай(т) ихтисор шуда бошад.

Ҳамин тариқ, бо назардошти шабеҳияти шакл, имконоти табодулотӣ овозӣ ва он чи ки дар маврид зикр гардид, назаре ба вучуд меояд, ки дойч низ шояд гунаи дигари дат-дот, дайт-дойт, ки бо дотик-дойтик, Датия-Доития такрибан ҳамшаклу ҳаммаъноянд, буда бошад. Халқе, ки баромади ориёии худро то қунун ҳифз намудааст, имкон надошт, ки номҳои умумии «туда» ва «чудак», чуноне баъзе олимони дар бораи вожаи дойч чунин назар доранд, асоси пайдоиши номи қавмиашон бошад. Ва дигар ин ки шояд, баръакс, номҳои «туда» ва «чудак» бо ҳама гуна шаклҳои, ки дар таркибашон дат доранд, аз «дат», «дайт» ва «дойч» баргашт шуда бошанд. Назари иртибот ва баргашти дайт ба дойч бо як қатор омилҳои забониву номҳои ҷуғрофӣ тақвият меёбад. Ҳеродот дар ду маврид аз қабилае бо номи «додик» ёд кардааст. 1. «Саттагидҳо ҳамроҳи гандориҳо, додикҳо ва апаритҳо 170 талант андоз месупурданд ва сатрапи ҳафтумро ташкил медоданд» (4, бахши 91)

сах.146 «Аслиҳаи парфиягиҳо, хорасмиҳо, суғдиён, гандориҳо ва додикҳо дар юришҳо шабеҳи аслиҳаи бохтариён буд. Сарварони парфиён ва хорасмиён – Артабоз, писари Фарнак; аз суғдиён – Азон, писари Артея; аз гандориён ва додикон – Артифей, писари Арнтабон буданд». (7, 66). Додонҳо номи тоифаенд, ки шаҳри Додон дар Юнони қадим сокин будаанд ва решаи ин ном низ аз дод таркиб ёфтааст. Ба қавли В.В. Бартольд аксар олимон аз он дар тааҷҷубанд, ки аксари номҳои ориёӣ дар як шакл ва дар ду минтақа – дар шарқи Осиёи Миёна ва дар қисматҳои Осиёи Пеш, Осиёи хурд ва дигар минтақаҳои ғарб ба назар расидааст. Ба назари мо чунин ҳол дар натиҷаи муҳоҷирати ориёиҳо ба амал омадааст, ки қисмате аз онҳо ба муҳоҷират мувоҷеҳ гардида, қисмати дигарашон дар ватани аслии худ боқӣ мондаанд. Чунин ҳол дар нисбати тоҷикон ва тоифаҳои дигари дайҳо, суғдҳо, хорасмиҳо, гандориҳо, форсҳо ва ғайра ба амал омадааст.

Яке аз мушкилоти таъйини мушаххаси маъно ва сарнавишти вожаи тоҷик он аст, ки вай дар баробари он ки дар адабиёти халқҳои мухталиф ба шаклҳои гуногун зикр гардидааст, ҳамчунин мавқеияти нуфузи он низ ба минтақаҳои гуногун – аз Ҳафтруд то Осиёи Пеш мансуб доништа шудааст. Чанде донишмандон решаи «тоҷик»-ро аз ttajj, ки ба забони соқӣ маънои рудро дорад, донистаанд. Дар сарчашмаҳои ҳинди қадим вожаи тоҷик ба шакли tajjg зикр шудааст. Бернштам дар таъя ба назари И. Бичурин зикр намудааст, ки хитойиҳо истилоҳи даширо, ки дар даврони сулолаи Тан ба гунаи d'ai'd'z'iek яъне tajjik талаффуз мешуд, эҳтимолан на танҳо дар нисбати арабҳо, балки дар нисбати тоҷикон низ истифода менамудаанд.

Ба қавли Бернштам хитойиҳо Портро ба шакли Босифода намуда, ҳангоми тасвири мамлакати даши на танҳо арабҳо, балки аҳолии маҳаллии тоҷикони Осиёи Миёна ва Эрони Шарқиро дар назар доштанд. Дар Таншу омадааст, ки «дашиҳо заминҳоеро ишғол кардаанд, ки қаблан ба

Босхо тааллуқ доштанд». (И. Бичурин, асарҳо, ҷ.Ш, с. 331) Дар асари мазкур зикр шудааст, ки «Кишвари Даши то Тюргешей (Ҳафтруд) доман кашидааст». Дар ин иқтибос зикри номи Ҳафтруд тақозо менамояд, ки дар зери мафҳуми «кишвари даши» қавми сокини Осиёи Миёна дар назар дошта шавад, вагарна зикр намудани номи тоҷикон ва минтақаи Ҳафтруд дар нисбати форсҳои минтақаи Эрон кунунӣ ноҷоиз мебуд. Ҳамчунин дар асари зикршудаи Бичурин (3, 261) омадааст, ки «Ҳокими Босхо дар шаҳри Сули, дар самти ғарби Ньюи қароргоҳ дорад. Ин давлати қадими Тяочжи мебошад». (Аммо бояд зикр кард, дар асарҳои Бичурин вожаҳои даши ва таоджи ҳам дар нисбати тоҷикони Осиёи Миёна, ҳам нисбати халқиятҳои Осиёи Пеш истифода шудаанд. – М.Ҳ.) А.Н. Бернштам бар илова бар назари Бичурин гуфтааст, ки: «Дар он ки зери истилоҳи даши арабҳо дар назар дошта мешуданд, ҷои шубҳа нест. Аммо саволе ба миён меояд, ки ин истилоҳ барои ифодаи номи аҳолии Осиёи Миёна истилоҳи аввалия буд, чи тавре ки қаблан чунин назар бартариат дошт ва ё масъала таври дигар аст. Истилоҳи зикршудаи доши дар замони сулолаи Тан ба шакли ta'zie ё ta d'a ифода мешуд. (В. Karlgren, кулл. Ш, 287, 259) Ин истилоҳ барои ифодаи аҳолии эронизабони Тохаристон (Тоҷикистони кунунӣ ва минтақаҳои атрофаш) истифода мегардид ва аз тарафи муаллиф солҳои 673-695, яъне то замони ин вилоятҳоро истило намудани арабҳо зикр гардидааст». (А.Н. Бернштам, «Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана» в 2-х тт. Бишкек 1997 с.477.)

Дар навиштаҳои ин сайёҳи чинӣ номи тоҷик ба шаклҳои гуногун чандин аср пеш аз истилои араб дар сарзаминҳои Осиёи Миёна сабт гардида буд. Дар маъхазҳои чинӣ вожаи тоҷик ба чанд гуна зикр шудааст: «Дар «Сабтҳои таърихӣ» (Шицзй, боби 123) омадааст: ҳокими вилояти Хан Чжан дар давраи ҳукмронии Гуян – Юан (солҳои 140-135 то милод) Ижан Кян ба Даван (Фарғона) Юэчи Бузург (масса-

гетҳо) Даҳи (Тохаристон) ва Кангю (Хоразм) сафар карда буд, дар номаи худ ба император менависад: «Тяочжи чанд ҳазор ли ба самти ғарбии Анси (Парфия) воқеъ буда, ба наздикии баҳри ғарбист». Дар таърихи Хауханшу, ёддоштҳои нахустин сафири Чин дар Дасин (Рум) дар таърихи Хонадони Шимолӣ (бейшӣ, боби 97) ва дигар маъхазҳои чинӣ аз вожаи тяочжи ҳамчун номи кишвар ва миллат ёд шудааст. (А.Н. Бернштам, асари мазкур)

Дар ёддоштҳои сафари Хой Чош роқеъ ба вожаи тоҷик, аз ҷумла иегролифи Таочжи, ки бешубҳа ба номи тоҷик иртибот дорад, ҷандин ишора рафтааст. Сайёҳони дигари чинӣ то асри 7 дар Каписо аз халқияти доши ёд овардаанд, ки он низ дар нисбати мардуми тоҷик истифода шудааст. (Бернштам, асари мазкур)

Маҳмуди Қошғарӣ ва Ҳоҷа Юсуфи Баласағунӣ шакли таҷик (таҷик)-ро барои ифодаи аҳолии тоҷикзабони Туркистони шарқӣ истифода намудаанд. Дар баъзе адабиёти туркӣ вожаи «тезик» возеҳан дар нисбати аҳолии тоҷик ва суғдиён истифода шудааст.

Тавре дар дигар мақолаҳои муаллифи шумо зикр шудааст, тоифаҳои ориётоҷикҳо бо номҳои, аз ҷумла тозӣ ва тай аз ҳудудҳои Осиёи Марказӣ ба Осиёи Пеш муҳоҷират намуда, то асрҳои аввали мелодӣ ҳамчун номи яке аз тоифаҳои арабӣ боқӣ монд ва аз ҳамин ҷост, ки баъзе олимони номи тоҷикро бозмондаи номи тоифаи араб тозӣ донистаанд. Аз ҷониби олимони муҳоҷирати ориёӣҳо ба Осиёи Пеш, Осиёи хурд ва Миср дар ҳазорсолаи 13 пеш аз солшуморӣ таҳқиқ ва тахмин шудааст. Аммо далелҳои қотеъ мавҷудияти ин қавму қабилро дар ин сарзаминҳо дар ҳазораи 6-5 то солшуморӣ тасдиқ менамоянд. Пирамидаҳои (аҳромҳои) Мисрро ориёӣҳо сохта будаанд. Тамаддунҳои Элам, Ошур (Ассурӣ), Бобул, Миср-Египет, ҳамчунин номҳои Яман, Бағдод, Сурия, Ҳалаб, Шом, Ҳомоварон, Рум, Барбар аз шумори номҳои ҳастанд, ки нахуст дар ҳудудҳои кунунии Осиёи Миёна воқеъ будаанд. Арнолд

Тойнби дар рисолааш «Дарки таърих» навиштааст: «Ориёиҳо... аз соҳилҳои Окс ва Яксарт ба соҳилҳои Ҳинд ва Ганг расидаанд... Агар қисмате аз ориёиҳо (тавре аз сарчашмаҳои ҳиндӣ маълум мешавад) Ҳиндукушро убур намуда, ба Ҳинд рӯ оварда бошанд, қисмати дигарашон дар оғози асри ХУП то солшуморӣ ба воситаи Эрон ба Сурия гузашта, дар Миср сукунат карданд. Дар ҳудудҳои Египет, Сурия ва, эҳтимол Байнанаҳрайн, дар он замон бо ҳукумати аҷнабиён (яъне, ориёиҳо – М.Х.) империяи бузурге таъсис ёфт...» Дар ин иқтибос таъйин кардани муҳоҷират «дар оғози асри ХУП» албатта, қобили баҳс аст, зеро назари саҳеҳ он аст, ки ориёиҳо дар замонҳои хеле қадимтар то ба Миср ва Осиёи Пеш муҳоҷират намуда, тамаддунҳои бузургеро ба вучуд оварда будаанд.

Яке аз муҳаққиқон И.К.Гаршин дар рисолаи «Роҷеъ ба имконияти баромади ҳиндуаврупоии номҳои Инчилии Яҳё ва Нӯҳ» зикр намудааст, ки «Таърихан бори аввал дар Исроил иттиҳоди қабилаҳо дар асноди бойғонҳои Миср дар миёнаҳои ҳазорсолаи XIII то солшуморӣ сабт гардидааст. Дар ин иттиҳоди низомӣ имкон дошт на танҳо қабилаҳои сомӣ, балки қабилаҳои ҳиндуаврупоӣ низ иштирок дошта будаанд...» Дар Осиёи Пеш ва Осиёи хурд паҳн шудани номҳои тай ва тозиро низ бо ҳамин муҳоҷират ва бо ҳамин давра бояд марбут донист.

Аз ҳамон даврон сар карда номи тоҷик дар шаклҳои тоҷик, тозӣ тай ва ғайра дар адабиёти форсӣ ва халқҳои Осиёи Пеш ва Осиёи хурд мавриди тазаккур қарор гирифт. Дар даврони қадим арабҳоеро, ки дар минтақаҳои маҳдудаи Сурия ва руди Фурот сукунат доштанд, «таҷик» меномиданд. Пас аз он ки арабҳо исломо пазируфтанд, ин истилоҳ дар нисбати мусулмонҳо истифода мешуд. Ҳамин тариқ, дар замони Иов. Драсх бо мафҳуми «таҷик» араби мусулмон дар назар дошта мешуд. Пас аз Осиёи хурдро тасарруф намудани туркон-салҷуқиён дар асри XI истилоҳи таҷик дар нисбати салҷуқиёни мусулмон ва баъдтар

дар нисбати туркҳои усмонӣ низ истифода мешуд (ниг. Агарян Гр. «Этимологический словарь» Т.IV с. 365-366). Дар қомуси Гурҷии Сулҳон–Сабо Орбелиани (Тбилиси, 1991. с.302) арабҳо ва туркҳо «точик» гуфта шудаанд. Дар асари солноманигори арманӣ (охири асри XIII) омадааст, ки: «Шоҳ Смба́т Тиезеракал султонро ба асири гирифта ба тоҷикон (яъне туркҳои арабҳо) амр кард, ки мисли занҳо кокул монанд. Яке аз сарчашмаҳое, ки роҷеъ ба вожаи тоҷик ва тоҷикон зиёд ёдоварӣ намудааст, асари Мовсэс Каланкатуатси «Таърихи кишвари Алуанк» мебошад. (нашриёти Пажӯҳишгоҳи дастнависҳои бостон ба номи Манташса «Матендарон», Ереван 1984). Дар асари мазкур дар нисбати арабҳо ва туркҳо қариб ҳамеша истилоҳи «точик» истифода шудааст. Бобҳои «Расидани Абдул Азиз – хони тоҷикон ба шаҳри Партав дар Алуанк...», «Ҳучуми хони тоҷикон – Маъмун ба румиҳо...» аз ҳучуми арабҳо ва туркҳо ба кишвари арманиҳо ҳикоят мекунад. Дар боби «Шоҳигарии Михаил» омадааст, ки «Бародари дигарашро... ба Антиохияи Бузург фиристода, Тоҷикистонро ба ӯ супурд». Тибқи маълумоти ин сарчашма дар асрҳои аввали мелодӣ Сурияи кунунӣ Тоҷикистон номида мешуд. Дар боби дуввуми ин асар паёмбари ислом Муҳаммад бо номи Маҳмет аз тоифаи тоҷик зикр шудааст: «Дуввумин ҳокими тоҷикон баъди Маҳмет Абубакр Абу Каппа буда, нуҳ сол ҳукмронӣ кард».

Вале тавре маълум мешавад, тоҷикон дар баробари номи қавми араб ва турк номи қавме низ будааст, ки яққоя ба арманиҳо зиндагӣ мекардаанд. Тавре дар ин асар омадааст, соли 836 тибқи солшумории арманӣ мутобиқ бо соли 1387 – мелодӣ, Темур ҳангоми ҳучумаш ба сарзаминҳои Арманистон 5000 арманӣ ва тоҷикро аз қуллаи кӯҳ ба ҷарӣ партофта будааст. То асри 18 дар сарчашмаҳои арманӣ аз шаҳре бо номи Тоҷик ёд шудааст. Дар ҳамин даврон яке аз тоҷикони ин минтақа бо номи Сурхон зикр шудааст, ки номи соф тоҷикӣ аст.

Тибқи тазаккуроти сарчашмаҳои арманӣ арабҳо аксаран тоҷикҳо номида мешуданд. Дар яке аз навиштаҳо зикр шудааст, ки ду нафар тоҷик баъди ҷанг бо масеҳиён ба сӯи Бағдод равона мешаванд: «Онҳо ба роҳ баромада, ба кишвари тоҷикон расиданд. Аз хонаҳо (мардум) баромада... мегуфтанд: Эй Аҳмад, эй Малим, аз дасти шумо дар хонадони тоҷикон мард намонд». Ин далелҳо шаҳодати онанд, ки номи тоҷик бо муҳоҷирати ориёиҳои қадим то даврони хеле баъд нуфуз дошта, ҳатто баёнғари номи тоифаҳои ғайриориёӣ низ будааст. Дар вилоятҳои ғарбии Эрон, аз ҷумла Форс вожаи тоҷик ба аҳолии муқимии куҳане, ки ба ғӯишҳои форсӣ ҳарф мезананд, мансуб доништа шудааст. Сарчашмаҳои таърихӣ собит менамоянд, ки дар асри 14 дар Озарбойҷони кунунӣ эронӣ тоҷикон иқомат доштаанд. Дар ин бора аз ҷумла Ҳамдуллоҳи Муствафӣ дар «Нузҳат-ул-қулуб» тазаккур намудааст. Ибни Батута роҷеъ ба тасвири Табриз навиштааст, ки дар ин шаҳр турку тоҷик аз ҳам тавофут доранд. К. Риттер навиштааст, ки «ба номи татҳо тоҷикҳо... дар кӯҳдоманҳои эронӣ оммаи асосии аҳолии кишоварзро мансуб медонанд». Академик Бартолд тахмин менамояд, ки «тат эҳтимолан ба истилоҳи тоҷик бармеояд». Аз назари Берёзин тоҷик аз вожаи тат бармеояд. К. Муравев дар асри 19 дар Туркистон вучуд доштаи вожаи тоҷикро тазаккур додааст. Туркманҳо ўзбекони имрӯзаи хивагиро тат меноманд. Дар асрҳои XV-XVII ҳама тоҷирони форсро тезик меномиданд. Аммо Ф.Д. Люшевич тоҷик ва тоҷикро айни як вожа гуфта, онро ба этноними тат ва пасванди — чик — чик, мансуб доништааст. Тибқи назари ин муаллиф истилоҳи «тат» аз ҷониби халқҳои гуногун дар нисбати мардуми эронӣ истифода мешуд. Тибқи маълумоти Б.В. Миллер дар Озарбойҷони Эрон татҳо эронӣҳои туркшударо меномиданд, ки дар фалоти Ардабил, дар пушти кӯҳҳои Толиш сукунат доштаанд. Назаре вучуд дорад, ки татҳои Доғистон ва шимолӣ Озарбойҷон авлоди он форсҳоеанд, ки барои Ҳимояи

худудҳои шимоли Эрон ба Дарвозаи Дарбанд кўчонида шуда буданд...

Порт низ дар нахуст номи як минтақаи маҳдуди Осиёи Миёнаи шарқӣ буд, ки баъди муҳочират ба сарзаминҳои кунунии эронӣ нахуст дарбаргирандаи як қисмати минтақаи ин кишвар ва баъдан фарогири номи Эрон гардид. Дар воқеият ва нахуст Порт як қисмати кишвари Тоҷик буда, масалан, дар даврони рӯйдодҳои «Шоҳнома» ва «Авесто» «забони портӣ» (форсӣ) гуфтан саҳеҳ набудаву он гуна зоҳир мегашт, ки ҳоло агар «забони ҳисорӣ» ва ё «забони дарвозӣ» гуфта шавад. Порт – Паурут баъдҳо ба гунаҳои Парет – Паретак – Паретакен баргашт, ки то замони ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ дар ҳамҷавории Суғд бо ҳамин ном вучуд дошт. Портҳо ё паретакҳо, яъне форсҳо соқинони яке аз қисматҳои кишвари Тоҷик воқеъ дар Осиёи Миёна будаанд, ки дар сарчашмаҳои хитой ба шакли «ху» зикр шудаанд. (Бояд гуфт, ки дар баъзе сарчашмаҳои хитой истилоҳи «ху» дар нисбати дигар халқҳои ориёии Осиёи Миёна низ истифода шудааст-М.Ҳ.) Вале истилоҳи забони тоҷикӣ аз куҳантарин давраҳо вучуд дошта, ба даҳҳо шаклу гунаҳо баргашта, дар даҳҳо минтақаҳои муҳталифи дунё аз худ нишону бозтобе боқӣ гузоштааст.

Ба қавли В.В. Бартолд «дар рӯйхате, ки Ҳеродот нисбати сатрапҳо овардааст, як халқ дар ду маҳал зикр карда шудааст». (ниг. Маълумот дар бораи Баҳри Арал, с. 25) Ба назари мо чунин ихтилоф, яъне ҳам дар минтақаҳои шарқӣ ва ҳам дар минтақаҳои ғарбӣ зикр шудани суқунати айнӣ як тоифаҳо дар натиҷаи муҳочират ба амал омадааст ва он тоифаҳо ба муҳочират мувоҷеҳ гардида, қисмате аз онҳо дар ватани аслии худ бо ҳамон ном боқӣ мондаанд. Чунин ҳол дар нисбати тоҷикон ва тоифаҳои дайҳо, суғдҳо, хоразмиҳо, гандориҳо, сарангиҳо (систониҳо), форсҳо ва ғайра ба амал омадааст. Дар сарчашмаҳои гуногун суқунати қавме бо номи форсҳо дар Осиёи Миёна борҳо тасдиқ

мегардад. Дар асарҳои Птоломей, Арриан, Куртский ва чанде аз муаррихони Юнони қадим аз аҳолии Осиёи Миёна дар баробари суғдҳо, соқоиҳо массагетҳо, дохҳо аз форсҳо низ зикр ба амал омадааст. Ба қавли Бартолд яке аз навиштаҳои қадими туркӣ ба гунаи «мардуми форс ва бухорӣ» (Бартольд ҷ. 5 с. 43-44) тарҷума мешудааст. Яъне дар ин навишта форсҳо – портиҳои таҳҷой дар назар буданд.

Тавре зоҳир мегардад, нуфузи вожаи «точик» ҳамчун номи кишвар ва забон қабл аз ҳама номҳои дигари, ба истилоҳ, ориёӣ вучуд дошта будааст. **Бояд гуфт, ки истилоҳоти ифодакунандаи забонҳо аз ҷумла, забони ориёӣ, ориёхиндӣ, ориёиронӣ, авестӣ, хутанӣ, суғдӣ ва ғайра дарбаргирандаи воқеияти ҳоли таърихи забонӣ набуда, танҳо ҳамчун истилоҳоти шартиву нисбӣ ва ё баёнгари маҳалли нуфузи ин забонҳо истифода шуда метавонанд халос.**

Бо назардошти он ки сарчашмаҳо ва адабиёти хеле қадим роҷеъ ба забон ва кишваре бо номи Тоҷик қабл аз дигар забонҳои, ба истилоҳ, ориёӣ вучуд дошта ва ба дастрас қарор гирифтааст, ҳамчунин ба далели он ки бонуфузтарин забонҳои ин гурӯҳ – соқӣ, форсӣ, дарӣ ва ғайра бар асари вожаи тоҷик ба вучуд омадаанд, бояд ба мақоми қадимияти ин забон ризоият дод. Асрҳои зиёдест, ки шевоӣ ва шуҳрати оламгирӣ забони форсиро ҳама қабул доранд. Вале ҷунин шевоӣ ва шуҳрати ин забон замоне бо номи тоҷикӣ муаррифӣ мешуд. Қудрати забони тоҷикӣ бештар дар он даврон зоҳир гашт, ки тоифаҳои ориётоҷикӣ ба минтақаҳои ғайр муҳоҷират намуда, дар аксар маврид бо мардуми таҳҷой омехта шуда бошанд ҳам, тавонистанд ба тамаддуну забон ва маросими он мардум таъсири нозудуданӣ бар ҷой гузоранд. Дар ҷандин маврид номи тоҷик дар шаклҳои тағйирёфта ҳамчун номи қавму тоифаи мардуми маҳаллӣ дар тайи асрҳои дароз муаррифӣ гардид.

Агар рамзан ифода шавад, забон(ҳо)и тоҷикӣ-форсӣ

ҳамчун ду боли як парандаи баландпарвозест, ки аз дурхӯи таърихӣ ва қаронаи қуллаҳои тӯфонзо парзанон ба осмони мо расидааст...

## ТОЧИК ВА РОСТӢ

Дар забони ориёӣҳои пешин вожаи муқаддасе вучуд дошт, ки ба шакли Рта (Rta), гунаҳои Рита, Арта ва ғайра ифода мегардид. Ин вожа, ки имрӯз ҳамчун Рост(ӣ) шакл гирифтааст, дар забон ва зиндагии мо хеле серистеъмол аст. Дар забони тоҷикӣ аз вожаи Рта, Арта як силсила таркибҳо аз ҳамин реша сабзидаанд. Қобили зикр аст, ки Рта бо таҳаввулот ва баргаштҳои овозӣ ҳамчунин дар бисёр забонҳои халқҳои дунё вожаҳои зиёдро эҷод намудааст, ки қисме мушобеҳ ба шакли нахустин буда ва қисме аз шакли асли дур рафтаанд.

Бояд гуфт, ки як қоидаи овогардии барои баъзе вожаҳо то ҳол ошкорнашудаи забонӣ вучуд дорад, ки тибқи он дар як силсила вожаҳои забонҳои пешин (аз ҷумла санскрит, забони авестӣ ва ғ.) овозҳои д ва т ба овози с ва дар баъзе маврид ба овозҳои ст бармегарданд, ки болотар мисолхояшон зикр гардид. Рта ё Арта низ тибқи ҳамин қоида, яъне бо баргашти т ба ст ба шакли Рст (Арст)-Раст-Рост(ӣ) зоҳир гардид.

Арта ё Рта даври Коинотро ифода мекунад («Мифы народов мира» М.1991.т.1.,с.142, т.2.,с.384). Яке аз муҳаққиқони адабиёти ориёӣҳиндӣ С. Радхакришнан дар ин бора гуфтааст: «Рта – ин асрор аст, қонуни ниҳон дар қонун аст. Фикри Рита (Рта, Арта-М.Х.) қасро аз гуноҳ пок мекунад. Рта қавист, қомил ва зебост чехраи ӯ. Ба шарофа-

ти Рта мо аз ғизо баҳравар мешавем. Рта – Ростӣ қабл аз Коинот аз мавҷи оташ офарида шуд». (Радҳакришнан С., Индийская философия, СПб., 1994. т.1., с.62.)

Аз Рта дар бисёр забонҳои аврупоӣ шаклҳои Ритм ва Ритуал ташкил ёфтаанд, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ ба шакли оҳангу зарб, маросим ва ғайра тарҷума мешаванд. Пайваста иҷро гардидани Ритуал барои ҳамаи мавҷудоти кайҳон хеле зарур аст. Рта аз ҷониби одамон диданашаванда аст, «қонуни ниҳон бо қонун» (РВ V, 62,1) аст. Рита на аз берун, балки аз ниҳоди ҳар як шахс муайян мегардад. Тавассути Рита ҳаракати офтоб, борон, ҳаёти растаниҳо, ҳайвонот, одамон ва ғайраҳои эзодон ба танзим дароварда мешавад. Коинот тибқи қоидаҳои Ритм (Рита) арзи ҳастӣ мекунад, аз ин лиҳоз моҳияти Ритм ва Ритуал дар ташаккули руҳонияти одамон зиёд аст. Ҳар гуна рӯйдодҳои ритуалӣ (маросимӣ), ки пайваста иҷро мешаванд, барои ҳамаи мавҷудоти коинот хеле зарур буда, танҳо ба воситаи онҳо имкони робита бо дунёҳои болоӣ имконпазир мегардад, зеро ҳангоми иҷрои Ритуал ҳамоҳангӣ ва тақвияти амалҳоро хоҳишҳо ба вучуд меояд. Собикҳои қуҳан доштан ё тозабунёд будани Ритуал фарқ надорад, зеро моҳият дар чигунагии азму иродаи иштирокдорони он ва саъю талоши онҳо ба сӯи ҳадафҳои олии аст. Аз ин лиҳоз лозим аст, ки на танҳо Ритуалҳои қуҳан мавриди баҳрабардорӣ қарор гиранд, балки барои ҷорабиниҳои нав низ бояд Ритуалҳои нав ҷорӣ карда шаванд. Аз ҳамин ҷост, ки то имрӯз Ритаҳои наву замонавӣ ҷиҳати амалӣ намудани ҳадафҳои олии эҷод карда мешаванд. Масалан, дар кишвари мо расми ҷашнҳои Истиқлол, Ваҳдат, эҳёи ҷашни Наврӯз метавонанд иҷрокунандаи чунин ҳадафҳо бошанд. Ба ҷо овардани қонуни Рита (Рта) роҳ ба сӯи ҷовидонагӣ ва замонавии низомии ҷаҳонист. Мафҳуми Рита – Рта сермаъно буда, ҳақиқати илоҳӣ, қонуни ҷаҳонӣ, ҷомеаи боадолат, ростӣ, ҳақиқат ва дигар ҳадафҳои некро ифода мекунад. Ҳамбастагӣ, ҷомеагарой, хайрхоӣ, ғами дигаронро хӯр-

дан, меҳрубонӣ, саховат намудан, дурӣ чустан аз бадӣ, оштинопазирӣ ба беконунӣ, ба душманони чомеа, ба душманони Офтоби ҳақиқат, ба мумсикон, сарватмандони хасис, дилсиёҳон – ин аст хусусиёти асосии ориёиҳои даврони Ведохо.

Азбаски Арта (Рта, Аратта) қонуни низоми ҷаҳону кайҳон, ростиву адолат буд, бисёр давлатҳову шаҳрҳо дар бомдоди таърих бо ин ном тасмия гардидаанд. Яъне таърихи номгузорӣ бо Рта ва гунаҳои он ҳазорсолаҳоро дар бар мегирад. Яке аз давлатҳои овозадоре, ки ба қавли баъзе муҳаққиқон, масалан, муҳаққиқи украинӣ Ю.Шилов, гӯё нахустин давлати мутамаддини дунё будааст, Аратта ном дошта, дар ҳазорсолаи 8-7 то солшуморӣ дар ҳудудҳои кунунии Украина дар соҳилҳои Днепр ва Баҳри Сиёҳ воқеъ гашта буд. Ю.Шилов гуфтааст, ки дар Ҳинд вилояте буд, ки Аратта ном дошт. Ин кишвари ачиб ҳамчунин Араттаи шумерӣ, Аратта – Артаи эронӣ, Артани этрусӣ, Арта – Арсанияи русикадимӣ, Ортополиси машҳури юнонӣ ва Артаплоти то имрӯз вучуддоштаи Украинаро ба арса овардааст. Ба қавли ин муҳаққиқ («Дар сарғаҳи тамаддуни Аврупову Осиё») Утрор ва Трояро низ бояд бо Аратта муқоиса кард. Вай гуфтааст, ки «Шаҳри сӯхта» дар Афғонистон низ Аратта ном доштааст. Дар Эрони қадим шаҳре бо номи Артистон будааст. Дар кӯҳистони Эрон низ Аратта воқеъ буд.

Дар асрҳои аввали мелодӣ Арша (Арта-Арса-Арша) (ниг. «Тоҷикон», сах. 385) ном доштани Фарғона низ аз ҳамин маънӣ бунёд ёфтааст. Ба қавли Ҳеродот форсҳо артей ном доштаанд. (Ҳеродот «Таърих» 7, 61. М. «Ладомир» 2002). Ўротеппа бешак аз шакли «Ортаба»-и ин вожа баргашт шудааст. Арта – шаҳр дар Юнони қадим, Арта – номи маҳал дар вилояти Чита, Арта – дар Испания, Арта шаҳр дар асри 7 то солшуморӣ дар наздикии Афина, Арта – дарё дар Туркия, Арта шаҳр – Албания, кӯҳҳои Арта дар Кавказ аз Арта ном гирифтаанд. Арт, артаман – тартиб, низом,

сершумор, масалан, дар артел; артос – зебо, қимматбаҳо; арти дар юнонӣ – камолот; арт – андеша, фикр, масалан, дар забони немисӣ; арт – ҳунар масалан, дар лотинӣ – артист; артик – дар забони шведӣ – қимматбаҳо аз як сарчашма об хӯрдаанд. Номҳои Аршанск, Аша дар Россия, Артуч, Ялдамич (Ардамич), Артахушт, Ашалин дар Тоҷикистон бо ҳамин хотир номгузорӣ шудаанд. Арта – номи шоҳоби Кофарниҳон дар Ромит, номи шаҳри бостонии Артакаон ва яке аз шоҳобҳои Дунай – Артанес низ аз арта сохтмон ёфтааст. Яъне Дунёи қадими то солшуморӣ пур аз номҳои буд, ки дар таркиби худ «арта» доштаанд.

Тавре зикр гардид, дар номаҳои қадими тибетӣ чандин шакли вожаи «точик» зикр шудааст, ки сТагзик, рТамзиг, рТакзик, тачиг, такзик дар он шуморанд. Яке аз чунин гунаҳо рТа – Арта – Артагзик – рТа(гзик) буда, бо иштироки «Арта» шакл гирифтааст. Яъне Арта (Рта, Рита) низ дар тасмиеи вожаи точик иштирок дошта, ба он маъноҳои гуногуни осмониву эзодӣ эҳдо кардааст.

Решаи тамоми номҳои марбути ба эзадони ориёиндӣ ва дигар халқҳо – дайва – дев аз «та» («да») таркиб ёфта, маънои осмон ва равшаниро доштааст. Арта – точик низ аз ҳамин реша таркиб ёфтааст. Маънои Аратта ё Орати ба славянӣ ва лотинӣ нидои мазҳабӣ ва дуову ибодат будааст, ки ин маъно ба асли қадими худ мувофиқ меояд.

Вожаи «арта» тибқи қоидаи маъмули баргашти овози т ба с ба «арса» ва баъдан ба «рус» (арас, рус) имкони баргашт дорад. Муҳаққиқони рус як таҳмини баргашти вожаи «рус»-ро (дар баробари рот-рут-рус, яъне руд ва Рос – номи дарё, ҳамчунин сур-сурӣ ва ғ.) аз Арта медонанд. Аммо то кунун роҷеъ ба маъно ва вачҳи тасмиеи Арта ҳеҷ гуна изҳори назаре сурат нагирифтааст. Бо назардошти ин гуфтаҳо сайри таърихии вожаи русро чунин шаклҳо додан мумкин аст: Рта-Арта-Арса-Арас-Рус.

Номи Рустам – паҳлавони беназир низ аз ду қисмат – Рус ва Там таркиб ёфтааст. Там ихтисоршудаи Таҳамтан,

(Таҳам, Таҳм) яъне Паҳлавон буда, Рус тибқи қоидаи мазкур баргашт шудааст. Дар «Шоҳнома» бо чунин таркиб номҳои Таҳмурас, Густаҳам, Гаждаҳам (Гажтаҳам) ва ғайра вомерхӯранд, ки ҳар яке ба сари худ маъное дорад. Рустам, яъне Артатаҳам-Арсатам-Арастам-(Родастаҳам)-Рустам. Яке аз паҳлавонони тӯронӣ Рус (ниг. «Бурҳони қотеъ») ном дошт, ки он низ аз ҳамин реша сабзидаст. Шакли Рус ҳамчунин метавонад аз тариқи Рта-Род (родмард)-Рос-Рус баргашт шуда бошад. Лақаби Рустам – сағзӣ низ баргашт ва ихтисори яке аз гунаҳои номи тоҷик ва соқӣ (стак-сак) – Артакзик буда, баъдан ба шакли стакзи ва ниҳоят сағзӣ зоҳир гардидааст.

Ҳамчунин тибқи қоидаи баргашти овозӣ дар ҷанде аз вожаҳо овози р ба ш бармегардад, ки масалан, вожаҳои пра – пеш (Прадати–Пешдодӣ), отар – оташ, марта амарвата – меша, амеша дар он шуморанд. Тибқи ҳамин қоида Арта дар «Авесто» – ба шакли Аша баргашта, ин ҷо низ маънои ростӣ ва некиро ба зоҳир овардааст. Дар шарҳи «Авесто» дар ин бора омадааст: «Аша – ба маънии ростӣ ва ҷузъи аслии номи Амшоспанд Ардибиҳишт аст. Маънии ашаро дар гузоришҳои мухталифи «Гоҳон» дар Ҳинду Аврупо ва Эрон ростӣ, ҳақ, ҳақиқат, додгарӣ, сомони офоқ, қонуни абадии офариниш, назму тартиби комил, созмони муқаррари Маздой ва таъбирҳои дигаре аз ин даст навиштаанд. Бо ин ҳол ҳанӯз касе ҳарфи охирро назада ва натавонистааст таърифи ҷомеъ ва моневе аз ин аслу истилоҳи гоҳонӣ ба даст диҳад. Аз ҳамин рӯст, ки бархе аз гузоришгарони «Гоҳон» тарҷеҳ додаанд худ вожаи ашаро тарҷума накарда дар гузориши хеш биоваранд. Дар гузориши кунунӣ низ ин равиш пайравӣ шудааст. Аша ба сурати оҳехта, яке аз усули асосӣ ва муҳими дини маздопарасатӣ аст, ки дар саросари «Авесто» (ба вижа дар «Гоҳон»-и панҷгона) ҳамвора ба-д-он ишорат меравад ва метавон гуфт, ки дар ин дин ҳамаи роҳҳои растагорӣ ба Аша мепайванданд». Инчунин дар «Авесто» бо Аши номи вучуд дорад, ки дар паҳлавӣ –

Арт ва Ард буда, номи эзадбонуи тавонгарӣ ва подоши ганчури Ахура Маздо будааст. Маънои номҳои Аша ва Аши тақозо менамояд, ки баргашти ҳарду ин ном аз Арта (Рта, Рита) доништа шавад. Ашаван низ дӯстдори ростӣ маъно мешавад.

Аша ҳамчунин лақаби ҳамешагии Сурӯш мебошад ба маънои пайваста ва наздик. Дар баъзе минтақаҳои кӯҳистон Ритуали «Ашагулон» вучуд дорад, ки солҳои камбориш ва хушксолӣ иҷро карда мешавад. Дар водии Рашт ҷонвараки зебоеро, ки ба русӣ божья коровка ва дар Эрон кафшдӯзак ном дорад, аша мегӯянд. Аша, яъне Ростиву Дод. Аша, Ашалинг (номи деҳа дар Россия ва Тоҷикистон), Ашагулон гунаи дигари Арта ва Ростиянд, ки то имрӯз вучуд доранд.

Холо дар забони тоҷикиву русӣ ва дигар забонҳо як силсила вожаҳо вучуд доранд, ки нахустманшай онҳо Рта – арта – Ростӣ мебошад. Тавре зикр гардид, дар забони тоҷикӣ вожаи род ба маънои бузургу паҳлавон ва некукор аз ҳамин вожа мебошад. Аз гунаи Рста Рашт ба маънои давлат, кишвар, қалъа, халқ ва қонун шакл гирифтааст. Дар «Авесто» номи эзди тарозудори дод ва ростӣ Рашн ном дорад, ки ба шаклу маънои Рост – Рашт хеле наздик аст. Роҳ низ баргашт ва ихтисори вожаи Рост аст. Аз шакли Арта, ба эҳтимоли қавӣ, ҳиссаҷаи тасдиқии оре (рост, дурӯст), ба вучуд омадаанд. Ориёиро дар баробари дигар маъноҳояш начиб, росткору растагор низ гуфтаанд, ки инак маълум мешавад бо Арта – ростӣ иртибот мегирад.

Номҳои Дхритараштра (ведоҳо), Маҳараштра, Саураштра, Раштрика ва ғ. (Ҳинд), Рашт (Тоҷикистон), Рашт (Эрон) ба як реша – «рашт» иртибот доранд. Ҳамчунин Рашт – номи водӣ дар Калифорния, Ростов, Раштенбург, Растеш, Раштат, Добрештӣ, Берештӣ, Драгоми(р)рештӣ, Флорештӣ, Болдурештӣ, Букарештӣ, (Бухарест) ва дигар номҳо дар кишварҳои аврупоӣ ва минтақаҳои гуногуни дунё ба маънои давлат ва шахр омадаанд. Воврубараштӣ ва

Вовручараштии Авестой низ ба ҳамин сохтмон таркиб ёфтаанд. Назар дар бораи маъноӣ сурх доштани рашт (дигар маъноҳои ин вожа низ) саҳеҳ нест, зеро сурх аз шакли санскритии rohita ба гунаи рушт, ки ба вожаи рашт наздик аст, шакл гирифтааст. Раштор ба забони ибрии маъноӣ тартиб, интизом, чазо доданро дорад, ки бегумон аз рашт-Ртаи ориёӣ шакл гирифтааст. Чунин тахмин мешавад, ки вожаи «штат» (давлат, вилоят) дар забони англисӣ бо ихтисори қисмати «ра-» аз вожаи «раштат» ба амал омадааст.

Вожаҳои дигари забони тоҷикӣ – дуруст, парастииш, растани, рост кардан (сохтан), ораста, пероста, парастор ва вожаҳои забони русӣ – рост (қад кашидан, сабзиш, афзоиш, қомат), растение (растани) ва ғайра аз Рта шакл гирифтаанд. Дар баъзе шеваҳои забони тоҷикӣ пурсишҷонишинҳои читарой ва старой вучуд доранд, ки шакли (чи)таро(ӣ) бо табдили ҷои овозҳо ва старо(ӣ) бо табдил ва баргашти овозии Рта зоҳир гардидаанд. Ю. Шилов барҳақ Трояро бо Аратта муқоиса намудааст. Бо номҳои Таро, Тро дар ҳудудҳои Тоҷикистону Фарғона маҳалҳо вучуд доранд, ки ин вожаҳо низ аз Рта шакл гирифта, ба шаклҳои рост (кардан, сохтан) ва сарой (иморат) ва дар забони русӣ ба шакли строй (сохтан), баргаштаанд. Ба ҳар эҳтимол вожаҳои арабии рушд (таракқӣ, инкишоф) ва арш аз шакли Рта манша гирифтаанд.

Қобили зикр аст, ки ориёӣҳои қадим ҳудро, ҷомеаву кишвари ҳудро нияту талоши бо қонуну низоми кайҳонӣ ҳамоҳанг кардан доштанд, бо андешаи ростиғу дурустӣ зиндагӣ мекарданд. Онҳо қонунҳои дар назари аввал гӯё даркнашавандаи заминро осмонро ламс мекарданд, мисли мавҷгире фаро мегирифтанд, ки сарманшаи онҳо қонуни Рта (Рост) буд. Рта агарчи дар аҳди қадим дар бисёр забонҳои халқҳои ориёӣ вучуд дошт, имрӯз танҳо дар забони тоҷикӣ ба шаклҳои гуногун, аз ҷумла шакли Рост боқӣ мондааст.

## ТОҶИ ЗАРРИНИ ТОҶИК

Дурахши Тоҷи куҳан. Падид омадани номи вожаи тоҷик бо гунаҳо ва овонавиштҳои гуногун дар номаҳои даврони то солшуморӣ имкон медиҳад қотеъона ҳукм намоем, ки ин вожа аз бомдоди таърих арзи ҳастӣ намуда,

дар шаклҳо ва баргаштҳои мухталиф то имрӯз боқӣ мондааст. Аз нигоҳи забон аксари вожаҳо аз даврони пайдоиши худ то имрӯз ба як силисила тағйиру таҳаввул гирифтаанд, ки хусусан бар асари овогардӣ он вожаҳо аз шаклу мазмунӣ аслии худ хеле дур рафтаанд. Аз ҷумла, вожаи тоҷик низ дар тӯли ҳазорсолаҳо ба як силисила тағйирот рӯ ба рӯ омадааст, ки дар аксар маврид онҳо аз шакли аввалияи худ хеле тафовут менамоянд.

Дар ин мақола кӯшиш рафтааст, ки роҷеъ ба мавҷудияти вожаи тоҷик ва шаклҳои гуногуни он асосан дар адабиёти даврони то солшуморӣ ва баъзе даврҳои дигар таҳқиқ ба амал оварда шавад. Чунин мисолҳо асосан аз адабиёти тибетӣ, санскрит, юнони қадим ва дигар халқҳо пешниҳод хоҳад гардид. Ҳамчунин кӯшиш рафтааст, ки аз тоҷ тасмий гардидани вожаи тоҷик қотеъона собит карда шавад, то шубҳаи чанде аз муаллифиро дар ин маврид баргарафта карда бошад.

Қабул аз ҳама бояд гуфта, ки дар забон ҳеҷ як вожа бидуни маънои вожаи худ вучуд надорад ва ё вучуд надошт. Бо сабаби бархӯрдҳои гуногун қисмате аз вожаҳо маънои худро аз даст дода, соҳиби маънои дигар гаштаанд. Ҳар як вожа дар худ саволи «чаро?» дорад ва посухи онро интизор аст. Вожаи тоҷик низ наметавонист бидуни вучуд доштани як вачҳи хеле муҳими тасмий бо тоҷ ва омили асосноки таърихӣ соҳиби чунин шаклу мазмун бошад. Зимнан бояд гуфта, ки дар даврони баъди давлатдории Сомониён, ки даврони бохти тоҷу тахти тоҷикон буд, гумони ба вучуд омадани номи тоҷик аз ҳеҷ лиҳоз имкон надорад. Вале мавҷудияти далелҳои рушан нисбати тасмийи номи тоҷик дар адабиёти тибетӣ, ки аз ҷониби як силисила олимони намоёни чанде аз кишварҳои хориҷӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд, сабаби бо тоҷ марбут будани вожаи тоҷикро возеҳу ошкор менамояд.

**Империяи Тоҷик: таърих ё устура?** Қадимтарин маълумот дар бораи кишваре бо номи Тоҷик дар адабиёти

тибетӣ маҳфуз мондааст. Ин маълумот ба шарофати Тонпа Шенраб – асосгузори дини Бон ё Бонпо, ки ҳоло низ дар Тибет ва як силсила минтақаҳои дигари дунё нуфуз дорад, дастрас гардидааст. Аҳолии кишвари Тоҷик «sTag-qzig hos rigs», яъне наҷоди шоҳии (rgyal) «Хос» ном дошт. Аммо дар замонҳои боз ҳам қадимтар аҳолии ин кишвар бо номи «rGyal-bu thing-ge» машҳур будааст. Шоҳаншоҳи кишвари Тоҷиг тибқи маълумоти китоби таърихи «Ma-rgvud» (ба тахмин «Насаби шоҳон» – М.Х.) Гервер ном дошт, ки ӯ тақрибан бист ҳазор сол пеш ҳукмрони бештар аз ними дунё будааст.

Тибқи таъйиноти олимон ва навиштаҳои нақшаву сарчашмаҳои тибетӣ дар он замон кишвари Таҷиг, (Тазиг, Тагзиг, Татсиг ва ғайра) аз се як ҳиссаи ҷаҳони ҳамон вақт маълумро дар бар мегирифт. Ба қавли яке аз муҳаққиқони ойини бон Вачранатха (Ҷон Рейнолдс) ва донишмандони дигар Тоҷикистони кунунӣ як қисмати ҳудудҳои ин кишварро дар бар мегирифт. Маркази кишвари Тоҷик Олмо Лунгринг ё Олмолинг ном дошта, сарзамини муқаддас ба шумор мерафт.

**Тоҷи шоҳӣ.** Тибқи навиштаҳои адабиёти Тибети қадим наҷоди аслии кишвари Тоҷикро наҷоди шоҳӣ, ки аз осмон омада, бо одамон издивоҷ намуда будаанд, ташкил додааст. Он шоҳон мисли камони ҳафтранг дар сарашон нуре доштаанд, ки он dmu-thag номида мешуд ва як нӯги он нур ба тораки сарашон пайваست ва нӯги дигараш ба сӯи осмон баланд будааст. Вақти аз дунё гузаштан ҷисмашон тавасути он хатти нур ба ватани осмониашон реҳлат менамудааст. Ин шоҳон аз қабилаи Му-Шен буда, ҳамин гуна фарри ҳафтранги dmu-thag доштанд. Дар «Авесто» ва «Шоҳнома» шоҳони иронӣ бидуни фарри шоҳӣ каёнӣ тасаввур карда намешуд. Эҳтимол ҳамин фарри иронӣ ва dmu-thag айни ҳам будаанд. Баъдҳо шоҳони дигар шояд ба тақлиди он тоҷи нур (dmu-thag) дар сар тоҷи рангину мурассаъ мениходанд. Дар таркиби dmu-thag вожаи тҳаг (таг-тоғ-тоҷ)

ифода шудааст, ки баъдҳо ба шакли «точ» зохир гардида, асоси вожаи тоҷикро ташкил додааст. Яъне тавре дида мешавад, тоҷ дар вожаи тоҷик асоси таърихиву ривоятӣ дорад. Қисмати «thag» бо пешванду пасвандҳои гуногун ифода гардида шаклҳои та-чиг – tajiḡ, таз-иг – ta-ziḡ, таҷ-ик (татс-иг) – tatziḡ, тад-зиг – tadzig, сТаг-қзиг – sTag-qzig – та-ғзиг, рта-м-чиг rta-mjuḡ, стаг-бзхи staḡ-bzhi, ртаг-ғзиг rtaḡ – qziḡs ғайраро ба вуҷуд овардааст. Тавре маълум мешавад, вожаи тоҷ дар навбати худ маъноӣ баланд ва осмонро дорад.

**Тоҷи рангин.** Дар оғози таърих аксари вожаҳо дар забони пешини ориёӣ-тоҷикӣ дар шакли лигатурӣ, яъне муҳталиф омадани ду ҳамсадо дар вожаҳо маъмул буд. Масалан, бҳоча – хоча, (боғ, бой) бҳорис – ҳорис, бҳишма – хашм, кхула – ҳилла, бҳага – бага, бҳуч – печ, бҳут – буд ва ғайра дар ҳамин шумори вожаҳоянд, ки ин лигатурҳо дар аввали вожа омадаанд. Баъдҳо аз ду нимовоз яке мустақилияти том пайдо карда, овози дигарро мансух намулдааст. Дар баъзе мавридҳо нимовози аввал ва дар дигар мавридҳо нимовози дуввум ғолиб мондаанд. Аммо гоҳе ҳам шудааст, ки ҳарду нимовоз мустақилият пайдо намуда, дар оғози вожа ё дар миёни ду нимовоз овози садонок қабул намудаанд. Чунин рӯйдодҳои забонӣ дар замоне воқеъ гашта буд, ки забонҳои аксари халқиятҳо дар як умумияти қавмӣ муттаҳид ва ё тоза аз ҳам ҷудо шуда будаанд. Зеро чунин шакли духамсадоӣ ва лигатурҳо ҳоло низ дар забонҳои русӣ ва санскрит боқӣ мондаанд. Роҷеъ ба чунин рӯйдодҳои овозӣ дар мавриди худ сухан гуфта хоҳад шуд. Ва аммо дар мавриди ихтисори лигатурҳои вожаи тҳаг бояд гуфт, ки дар ин ҷо овози х ихтисор шуда, овози т мустақилиятро ба даст гирифтааст. Овози г низ тибқи қоидаи баргашти овозӣ ба овозҳои з, ҷ, ч, ж, й, ғ табдил меёбад. Ва овози а бо тамоми дигар садонокҳо имкони ивазшудан дорад. Ҳамин тариқ, тҳаг ба шаклҳои тоғ, тоз, тоҷ, тож, тоҷ, той, тоғ (тағ, таз, таҷ, таж, таҷ, тай, тағ) ва ғайра

метавонад табдил шавад. Бояд дар назар дошт, ки ҳар қисмате, ки пеш ва ё пас аз вожаи тоҷ омада бошад, пешванд ва ё пасвандро ташкил дода, ҷиҳати маъноӣ хос бахшидан ба вожаи тоҷ хизмат кардааст. Таркиби dmu-thag – дму тҳаг, ки дар адабиёти Тибети қадим дар гузаштаи тақрибан бист ҳазор сол пеш зикр шудааст, тибқи хулосаҳои баъдии мо маъноӣ тоҷи рангин ё тоҷи ҳафтрангро дорад.

**Тоҷҳои гумшуда...** Тавре гуфта шуд, нахустшакли вожаи тоҷ thag – тҳаг буд, ки баъдҳо бо тақозои бархӯрдҳои забонӣ шаклу маъноҳои гуногунро қабул намуд. Агарчи дар аксар мавридҳо вожаҳои бо ин реша сохтмонёфта маъноӣ қавму тоифаро дошта бошанд ҳам, дар мавридҳои алоҳида ба маъноҳои ғайримустақим низ истифода шудаанд. Номгӯи ифодаҳои зерин бо вожаи тоҷ, ки дар номи қавму тоифа, маҳалу мавзеъ ва баъзе шахсиятҳои таърихӣ пешниҳод мегардад, ба назари муаллиф ҳанӯз ҳам нопурра аст. Тҳаг, тоҷик, тоҷак таҷиг, таҷик, тазиг, тағзиг, тадзиг, татсиг, (тациг) сТаг-қзик, сТаг-бзҳи, ртаг-ғзигс, рта-м-қиг, ртамзиг, ртагзик, тезик, тозӣ, тозиён, тозик, таҳор, теҷик, таҷик, (тоҷик, Тоҷикистон), тоҷин, тоҷон, тага, тат, тай (той), дай, дад, додик, дайт, (дох-дохӣа, дойҳа-дой-дойт), сака, шака, сакала, саксон, массагет, сақлоб, сағзӣ, саттагит, сатагия, артак, артей, арсак, аршак, арша, арса, аша, аса, арда, артаба, арата, артанӣ, артақон, арсанӣ, рус, тагискен, чоч, тақсақис, тамани, (Таммеша, саманӣ, фаманӣ), тағовар, тагин (тақин, тегин)...

**Тағзиг, тадзиг, татсиг, (тациг)...** Тавре дида мешавад, дар адабиёти тибетӣ вожаи тоҷик ба намудҳои гуногун истифода шудааст. Ҳангоми таҳлили вожаҳо маълум мегардад, ки ақсари онҳо бо пешванд ва пасванд истифода шудаанд. Дар гунаҳои тағзиг, тадзиг, татсиг, (тациг) решаи вожа таг, тад, тат буда, -зиг, -сиг ҳамчун пасванд хизмат кардаанд. Дар гунаҳои сТаг-қзик, рта-м-қиг, сТаг-бзҳи, ртаг-ғзигс, рта-м-қиг, ртамзиг, ртагзик қисматҳои с, р,

хамчун пешванд ва -гзик, -м-чиг, -бзхи, -мзиг ҳамчун пасванд хидмат кардаанд. Яъне мо бидуни пасванду пешванд дорои решаҳои таг, тад, татс (тац) там ҳастем ва аз ин лиҳоз ҳулоса кардан мумкин аст, ки решаи вожа танҳо та буда, қисматҳои – г, – д, тс – (-ц), – м дар навбати худ вазифаи пасвандиро иҷро намудаанд. Дар муқоиса бо дигар вожаҳои ҳамшакл ва ҳаммаъно маълум мегардад, ки вожаи та дар нахуст маънои баланд(шуда) ва осмонро дошта будааст. Решаи тамоми номи марбути ба худоёни ориёҳиндӣ ва дигар халқҳо – дайва аз «та» (ва «да») таркиб ёфта, маънои осмон ва равшаниро доштааст. Албатта, ҳоло муайян намудани маъноҳои пешванд ва пасвандҳо дар вожаҳои мазкур мушкул аст, зеро онҳо марбут ба забоне ҳастанд, ки тақрибан бист ҳазор сол пеш вучуд дошт. Аммо тахмин кардан мумкин аст, ки ҳама онҳо шояд хусусияти фарқкунандаи қавмиву маҳаллӣ, самтӣ, насабӣ, дарборӣ ва ғайра дошта будаанд.

Шакли Тагзик ҳоло низ дар Тибет мавриди истифода қарор дорад. Яке аз вилоятҳои Тибет ба хотири ин сарзамини таърихӣ Тагзик номида шудааст. Тарикати нуҳуми дини бонпо Дзогчен аз шоҳаи Шанг Шунги Тагзиг ном дошта, пеш асри 5 аз милодӣ вучуд доштааст. Бисёр тибетӣён писарони худро ба хотири ин тариқат Тагзиг номгузорӣ менамоянд.

**сТаг-кзик, сТаг-бзхи.** Ин ду шакли вожаи тоҷик решаи ягона дошта, тафовут танҳо дар пасвандашон дида мешавад. Тавре муқоисаи бисёр вожаҳои дигари ин гурӯҳ нишон медиҳад, ҳар ду ин вожа аксар вақт дар шакли бе пешванд (ё шакли лигатурии с-), яъне Таг истифода шудааст. Аз ин ду шакли вожаи тоҷик чандин шаклҳои дигари вожаҳо, аз ҷумла сака (соқой), шака, сагзӣ, саттагит ва ғайра ба вучуд омадаанд, ки бидуни таҳлили овозӣ иртиботи онҳоро бо вожаҳои мазкур муайян кардан душвор аст.

**Сак (соқой), шака.** Гунаи сТаг-к-зик (sTag-qzig) аз решаи «сТаг» ва пасванди «кзиг» таркиб ёфтааст, ки дар

қисмати аввали он «сТаг» овози «т» ва ё «сТ» дар ду маврид метавонад ба «с» баргардад: нахуст, тибқи қоидаи маъмули баргашти овозии т ба с<sup>9</sup> ; дуввум, дар сурати ихтисори овози т аз «сТ». Тавре маълум аст, дар лигатурҳои ориёӣ дар баъзе маврид ихтисори овози аввал ва дар мавридҳои дигар ихтисори овози дуввум ба амал омадааст. Дар мавридҳои дигар ҳар ду ҳолат, яъне боқӣ мондани ҳар ду шакли вожа ба назар мерасад. Яъне, вожаи сТаг имкон дорад ҳам ба шакли так ва ҳам ба шакли сак баргашт намояд. Инак маълум мешавад, ки вожаи сак – соқой низ баргашти як гунаи вожаи сТаг-қизик – тоҷик аст. Вобаста ба шароити муҳити забонӣ дар минтақаҳои мухталиф баъзе вожаҳо ба тағйиру таҳфиф мувоҷеҳ гардида, дар баъзе мавридҳо шакли аслии худро нигоҳ доштанд. Вожаи «сТаг-қизиг» низ ба ҳамин ҳол мувоҷеҳ гардидааст. Бо мурури замон ва убури маконҳо номи сақой низ аз нуфуз бозмонд, вале шакли тағзӣ – тоҷик дубора нуфуз пайдо намуд. Ҳамин тариқ, ба саволи он ки чи гуна номи тоҷик дар минтақаҳои беканор аз нуфуз монда, яқбора номи – сақоӣҳо нуфуз намуд, посух пайдо мешавад.

Бояд гуфт, ки дар бораи тоҷикон-сақоӣҳо дар таърих назарҳои гуногун вуҷуд дорад. Баъзе донишмандон (мас. Гумилев) сақоӣҳоро ба наҷоди турк мансуб донистаанд. Вале онҳо, тавре дида мешавад, ворисон ва аҷдоди мустақими тоҷикон ба шумор мераванд. Дар адабиёти ориёӣ ҳафт ҷазира (двипа) – Ҷамбу, Шалмалӣ, Гомеда, Краунчи, Пушқарадвипа, Кушадвипа, Сакала, (Шақадвипа) зикр гардидааст. Ин ҷазираҳо мутаносибан бо кӯҳи Меру (ҳоло ба номи Исмоили Сомонӣ) ҳамҷаворӣ доштаанд. Сақаладвипа тибқи таҳқиқоти мо дар ҳудудҳои кунунии Тошканд ва Алмаато, дар самти рости Сирдарё воқеъ буд. Дар «Маҳабҳарата» воқеияти ҷазира-қитъаи Сакала (Шақа, Шақаладвипа) дар самти шимолии Уқёнуси Шир (Сирдарё – М.Ҳ.) зикр гардидааст.

Дар замони ҳодисаҳои «Авесто» Сақаладвипа дар ҳай-

ати сарзаминҳои тўронӣ шомил буд. Дар «Шохнома» Сакала ба шакли Сақлоб ёд шудааст. Дар ин сарзаминҳо сокинони Сакала бо номҳои скифҳо, сақлобӣҳо, сокоӣҳо, (шояд массагетҳо низ) номида мешуданд. Яъне скифҳои массагетҳо аз номи сака – сакала муштақ шудаанд. Дар аҳди Доро, ки баъди Курӯш солҳои 530-522 ҳукмронӣ намуда буд, вилояте бо номи Соко (Сака) вучуд доштааст. Дар яке аз катибаҳои мансуб ба ин шоҳ омадааст: «Ин аст кишварҳои, ки бо меҳробонии Аҳуро Маздо насиби ман гардидаанд: Порт, Соко, Ориё, Хоразм, Бохтар, Суғд... Қандаҳор, Сатагия, Арахосия...»

Зимнан бояд гуфт, ки баъзе донишмандон чунин назар доранд, ки тоифаҳои сокоӣ дар асрҳои 2 то солшуморӣ дар минтақаҳои кунунии Систон сокин шуда, онро Сакастон номида буданд. Вале тавре маълум аст, сокоӣҳо аз оғози асри 8 то солшуморӣ аз ҳудудҳои шимоли Осиёи Миёна ба минтақаҳои Урал, соҳилҳои Баҳри Сиёҳ, бисёр қисматҳои Аврупо ҳаракат намуда, баъд ба воситаи Кавказ ба сӯи Эрон ва Осиёи Пеш лашкаркашӣ кардаанд.

Систони кунунӣ номи дуввуми Сакастон аст, ки он бо ҳамин ном дар ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон воқеъ будааст. Сакастон дар навбати худ номи муҳоҷиршудаи Сакала-двипа воқеъ дар ҳудудҳои Тошканду Алмаато будааст. Систон (Сакастон) дар адабиёти «Авесто»-ӣ зиёд мавриди ёдоварӣ қарор гирифтааст.

**Сагзӣ.** Тавре ки гунаҳои сТаг-кзик, стаг-бзхи бо ихтисори пасвандҳо ва баргашту ихтисори овозӣ ба шакли сака баргашт менамояд, тибқи ҳамин қоида ин шаклҳо бо таҳфифи пасванди -зик ба шакли зӣ ба гунаи сагзӣ низ бармегарданд. Яъне сагзӣ ба тариқи сТаг-кзик – стакзӣ – тагзӣ – сагзӣ баргашт намудааст. Аксаран донишмандон маънои вожаи сагзиро сокини кишвари Сиистон – Сакастон гуфтаанд, ки воқеияти ҳамсон будани вожаҳои сак ва сагзӣ дар ин ифода зоҳир мегардад. Аз ин ҷо равшан мегардад, ки сагзӣ гунаи дигар ва ихтисоршудаи тоҷик буда-

аст.

**Ртаг-гзигс, ртагзик...** Таркибҳои мураккаби ифодаи номи тоҷик дар адабиёти Бонпо зикр гардидаанд. Ҳоло бидуни як таҳқиқоти бунёдӣ дар ин мавзӯ маънои пешванду пасванд ва ҳуди таркибро ошкор намудан мушкил аст. Вале дар ҳар сурат ин номҳо як гунаи номи тоҷик ба шумор мерафтанд, ки дар асоси ин гунаҳои номи тоҷик дар минтақаҳои гуногун бисёр номҳои пурасрор ба вучуд омадаанд. Бояд гуфт, ки пешванди мухталитовози рт, ки ҳоло вазифа ва тобиши маъноии он чандон маълум нест, бо қабул намудани садоноки а пеш ва баъд аз худ як силсила номхоро ба вучуд овардааст, ки арата, артак, артаба, артей, артания, артакаон ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Тавре пештар зикр гардид, қоидаи баргашти овозӣ, ки овозҳои д ва т-ро ба ҳамдигар табдил медиҳад, инчунин овози т ва д-ро ба с, ш ва дигар овозҳо иваз менамояд, бо сабабҳои ғирифторӣ ба муҳитҳои гуногун дар ин вожаҳо низ ҳукми худро раво кардааст. Бо ҳамин сабаб шаклҳои арда, арса, арсак, арсания, рус, аршак, арша ва ғайра ҳамчун номҳои шаҳру кишвар ва давлат дар минтақаҳои гуногуни дунё зухур намудаанд.

**Тоҷику Ростӣ. Арта.** Арта ё Рта, ки бешак бо Ртакзик (Артакзик) иртиботи маъноиву ҳамрешагӣ дорад, дар аксари забонҳои халқҳои дунё даври Коинотро ифода мекунад.

Як қоидаи то ҳол ошкорнашудаи овогардиҳои забонӣ вучуд дорад, ки тибқи он дар як силсила вожаҳои забони куҳан овозҳои д ва т ба ст бармегарданд. Бисёр вожаҳои санскритӣ тибқи ҳамин қоида баргашт шудаанд, ки масалан, дотра – дост, натарван – настаран, мадҳа – маст (мазза), отар – хокистар (хоки отар – хоки оташ), рата – раста (рад, қатор) ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Ва Рта ё Арта низ тибқи ҳамин қоида, бо баргашти т ба ст ба шакли Арст-Раст-Рост(ӣ) баргашт намуд. Аз ҳамин чост, ки дар забони аксари халқҳои дунё Рта ва Арта маънои низому ростиро дорад. Шояд пасванди рта дар гунаҳои номи тоҷик

– артакзик, ртакзик, ртамзик ва ғайра, ки дар худ вожаи тоҷро доранд, ба маънои рост омада, дар маҷмӯъи маънои тоҷи ростро ифода кунанд.

**Арта – Рус.** Арта тибқи қоидаи баргашти овозии т ба с ва ш дар шакли Арса ва Арша низ ифода мегардад. Аз ҳамин ҷост, ки аксари номҳои ин вожа, ки бо т ифода шудаанд, шаклҳои бо овозҳои с ва ш ифодашаванда низ доранд. Масалан, Арта-Арса-Арша-Аршак, Артания-Аршания ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Боз ҳам бо тақозои таҳаввулотӣ овози Арта ва Арса ба Арас – рус баргашт. Инак сайри таърихӣ вожаи рус чунин сурат гирифтааст: Рта-Арта-Арса-Арас-Рус.

Дар атрофи маънои номи паҳлавони беназири «Шоҳнома» Рустам низ баҳсҳои зиёде вучуд доранд. Тавре маълум аст, ин ном аз ду қисмат таркиб ёфтааст: Рус ва Там. Там ихтисоршудаи Таҳамтан, (баъдан Таҳам, Таҳм ва Там) яъне Паҳлавон буда, Рус аз шакли Арта ба гунаи Арса-Арас-Рус баргаштааст. Дар «Шоҳнома» бо чунин таркиб номҳои Таҳмурад, Густаҳам, Гаждаҳам (Гажтаҳам) ва ғайра вохӯранд, ки ҳар яке ба сари худ маъно дорад. Доройи маънои мушаххас будани Таҳам тақозо менамояд, ки қисмати аввали ин вожа «рус» низ бояд доройи маъно бошад.

Рустам, яъне Артатаҳам-Арсатам-Арастам-Рустам – Паҳлавони ростӣ. Яке аз паҳлавонони тӯронӣ (тӯронӣён низ бешак ориёитабор буданд – М.Ҳ.), Рус (ниг. «Бурҳони қотеъ») ном дошт, ки он низ аз ҳамин реша сабздааст.

Фарзияи нисбат додани номи тоҷик бо арта чанде аз ғушаҳои торики таърихӣ баъзе халқҳоро равшан менамояд. Тавре пештар зикр гардид, масъалаи ифода шудани баъзе халқиятҳо ва шахсиятҳои таърихӣ бо арта ҳамоно бо ном ва кишвари тоҷик иртибот мегирад. Номи падари Рухшонӣ таърихӣ Оксарт буд, ки аз Окс – Вахш ва Арта – тоҷик таркиб ёфтааст. Уротеппа бешак аз шакли Артабаи (Ортаб) ин вожа баргашт шудааст.

**Таманӣ, фаманӣ, сомонӣ.** Гунаҳои рта-м-чиг ва ртам-зиг ба ду қоида баргашт намудаанд. Дар қоидаи аввал ду ҳамсадои аввал (рт) пеш аз худ садоноки а қабул намуда ба шакли Артам зоҳир гардидааст. Дар қоидаи дуввум бошад, пешванди р ва пасвандҳои – чиг ва зиг таҳфифи шуда, танҳо решаи там боқӣ мондааст. Ошкор шудани вожаи Там ҳамчун ном як силсила муаммоҳои таърихро мекушояд. Тамеша (Таммеша) нахустин пойтахти эронӣ, ки Фаридун дар он ҷо манзил кард, аз ҳамин ном сохта шудааст. Ин шаҳр ҳоло бо номи Тамоша дар водии Фарғона вучуд дорад. Там бо бо пасванди ҷамъбандии -ан (он) шакли Таманро гирифт. Бо қоидаи баргашти овозӣ тамани ба шакли фамани (дар «Таърих»-и Ҳеродот) ва пас ба самани (дар «Шоҳнома» Самангон, номи кишвар) баргашт. Тавре маълум аст, ҳоло дар Афғонистон вилояти бо номи Самангон вучуд дорад, ки номи Самангони дар «Шоҳнома» зикршуда мебошад. Ин ҳамон Самангонест, ки Сўҳробӣ писари Рустам он ҷо зода шуда буд. Баъдҳо ин ном ба шаклҳои гуногун баргашта, ба бисёр минтақаҳои дунё муҳоҷират намуд. Масалан: Тамань, Тюмень – Россия, Таман – Қрим, Туманган – Шарқи дур, Тамистон – Эрон (тибқи маълумоти «Масолик-ал-Мамолик» ва «Ҳудуд-ал-олам»), Тамгон – Қрим, Томирис (шаҳбонуи массагетҳо ки Курӯшро мағлуб карда буд) аз номи қавмии таманӣ шакл гирифтаанд. Сомонӣ – Фарҳор, Самонӣ – Ҳисор, Сомагон, Самангон – Афғонистон, Самара – Россия, Самара – Ироқ, Сомонуд дар шакли баргашти овозии т ба с ифода гардидаанд. Оли Сомониҳо низ ба хоҷири мансубияташон ба ҳамин қавм чунин номгузорӣ гардида буд.

**Тоз, тозиён. Тай.** Гунаҳои тозӣ ва тай солҳост дар байни олимони баҳси доманадорро барангехта, то кунун ҳалли ҳудро пайдо накардаанд. Баъзе донишмандон чунин мешуморанд, ки номи тоҷик бар асари нуфузи дини ислом ва тасаллути Осиёи Миёна аз ҷониби арабҳо, ки яке аз қабिलाҳои онҳо тай ё тозӣ ном дошт, ба вучуд омадааст.

Имрӯз низ баъзе донишмандон аз ин назар пуштибонӣ менамоянд. Вале бояд суол кард, ки хучуми арабҳо, ки тай ва тозӣ номи яке аз қабилаҳои чандон нуфуз надоштаи онҳо буд, дар Осиёи Миёна чаро танҳо барои тоҷикон муассир гардид, на барои дигар миллиятҳо, аз ҷумла форсҳо ё эронийён? Дуввум, агар тоҷикон эҳтиёче ба ном медоштанд, чаро номи сернуфузи арабро не, балки номи яке аз қабилаҳои онро қабул карданд. (Агар номи тозӣ-тайи арабӣ ягон имтиёзи иҷтимоие медошт, бешак, ҳеҷ гоҳ ба тоҷикон намерасид. – М.Ҳ.). Бернштам дар таъя ба назари И. Бичурин зикр намудааст, ки хитойиҳо истилоҳи даширо, ки дар даврони сулолаи Тан ба гунаи d'ai'd'z'iek яъне таҷҷик талаффуз мешуд, эҳтимолан на танҳо дар нисбати арабҳо, балки дар нисбати тоҷикон низ истифода менамудаанд. Яъне маълум мешавад, ки дар он даврон дар таърихнигории Хитой нисбати халқиятҳои Осиёи Пеш истилоҳи таҷик – таҷҷик аз истилоҳи араб бонуфузтар будааст. Ин фарзия низ ба ғоидаи назарияи муҳоҷирати гурӯҳи калони қавми тоҷик ба Осиёи Пеш ба шумор меравад.

Бояд гуфт, ки дар ҳеҷ даврон номҳои қавмӣ (этникии) бегона аз ҷониби қавму тоифаҳои алоҳида ва, дар маҷмӯъ, аз тарафи тоҷикон қабул нагардидааст. Дар ин ҷо агар ба як масъалаи нозук тавваҷҷӯҳ карда нашавад, ба воқеияти ҳол сарфаҳм рафтан душвор аст. Тавре пештар гуфта шуд, номи тоҷик ва нуфузи он дар давроне вуҷуд дошт, ки шояд аксари халқҳо дар як умумияти қавмиву ҷомеавӣ зиндагӣ доштанд ва ё нуфузи худро бар асари муҳоҷиратҳои баъдӣ барои халқҳои дигар минтақаҳо муассир намудаанд. Осиёи Пеш ва Миср борҳо гирифтори мавҷи муҳоҷират ва хучумҳои қабилаҳои ориёӣ, аз ҷумла соқоиҳо-тоҷикҳо гардида буд. Онҳо дар Осиёи Пеш муқимӣ шуданд, қисмати аз онҳо (масалан, этрусскҳо – М.Ҳ.) аз тариқи Баҳри Миёназамин ба сарзаминҳои Аврупо, аз ҷумла, ба Италияву Юнон гузаштанд, қисмати дигарашон бо халқҳои таҳҷой омезиш ёфтанд. Дар ин минтақаҳо садҳо номҳои этникиву

топонимӣ, ки бо номҳои тоҷикии Осиёи Миёна ҳамрешаву ҳаммаъно ҳастанд, ба назар мерасанд. Пас оё имкон надошт, ки номи тоҷикии тозӣ ё тай дар миёни яке аз қабилаҳои арабӣ маҳфуз монад? Оре, бешак, ҳамин тавр буд. Агар тоз, ё тозӣ мафҳуми арабӣ мебуд, дар «Бундаҳишн»-и зардуштӣ ному нишоне аз ӯ намонд. Тоз ва тозии ориёист, ки дар ин асар ҳамчун сартоифаи ориёӣҳо мавриди таваҷҷӯҳ қарор гирифтааст. Асли воқеа он аст, ки дашти Тоziён дар қисматҳои шарқии сокинони он будаанд. Аслан худ вожаи тозӣ баргашти овозии вожаи тага ё таг (аз қисмати тагзик) мебошад. Чунин мисолҳо, ки дар онҳо овози г ба овози й ва дар навбати худ ба овозҳои з ва й баргашт шуда бошад, дар забон ба назар мерасанд ва далели дурустии иддаои ин муаллиф мебошанд. Шаклҳои тҳага – тага, той, тай, тозӣ; Рага, Роға – Рай, розӣ; бҳага, бага, боғ, бог – бой (тоҷикӣ), бояр (русӣ), бхай (ҳиндӣ); ситоғ – той, тоқ – той (тойи асп, ниг. «Бурҳон») шудгор-шужор-шудйор-шужйор (Бурҳон,2), той – тоқ (зидди чуфт) ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Яъне, тоифаи тҳаг(зик) ба Осиёи Пеш ҳаракат карда (ё сукунат карда – М.Ҳ.), номи худро дар шаклҳои зикршуда нигоҳ дошт. Вақте арабҳо ба Осиёи Миёна омаданд, чун номи яке аз тоифаҳои онҳо тай ва тозӣ ном дошт, чунин гумони беасос пайдо шуд, ки ин номҳо номи тоифаҳои арабист, дар ҳоле, ки номи тоҷик дар минтақаи мазкур вучуд дошт. Номи тоифаи этникии тай низ ҳанӯз хеле пештар аз истилои арабҳо дар Осиёи Миёна вучуд дошт. Масалан, дар Афғонистон як қавми тоҷикон «тайман» ном дошта, даӣ номи тоифаи сокиност, ки дар асрҳои 4-3 то солшуморӣ дар поёноби дарёи Сир маскун буд.

Ризоият додан бар он, ки вожаи тоҷик бозгашт ё бозмондаи вожаҳои қадимии тазиг, такзик сТакзик ва ғайра гунаҳои вожаҳои дар даврони бомдоди таърих мебошад, барои ақли ҳикматёр душвор нест. Аз лиҳози забон, таърих, ҷуғрофиё, мантиқ ин фарзия собитшаванда аст,

агар монеаи сунъӣ набошад...

**Тоҷикистон, тоҷик, тачик.** Тачик ва тоҷик низ ду гунаи як ном ҳастанд, ки дар даврони муҳоҷиратҳои қадим ба Осиёи Пеш кўчидаанд. Умуман, маълум мешавад, аксари шаклҳои гуногуни номи тоҷик, ки пештар зикрашон рафт, дар Осиёи Пеш паҳн шуда будаанд. Ба шаҳодати адабиёти қадими арманӣ ва гурҷӣ дар даврони қадим арабҳоеро, ки дар минтақаҳои маҳдудаи Сурия ва руди Фурот сукунат доштанд, «таҷик» меномиданд. Пас аз он ки арабҳо исломро пазируфтанд, ин истилоҳ дар нисбати мусулмонҳо истифода мешуд. Ҳамин тариқ бо мафҳуми «таҷик» араби мусулмон дар назар дошта мешуд.

Аммо дар баробари ин вожаи тоҷик ва тачик низ дар минтақаҳои эронинишин вучуд доштааст. Ибни Батута роҷеъ ба Табриз навиштааст, ки дар ин шаҳр турку тоҷик аз ҳам тафовут доранд. Аз назари Берёзин тоҷик аз вожаи тат бармеояд. Ф.Д. Люшевич тоҷик ва тоҷикро айни як вожа дониста, онро ба этноними тат ва пасванди -ҷик -ҷик, мансуб донистааст.

**Тачиг.** Дар сарчашмаҳои тибетӣ роҷеъ ба мавҷудияти кишваре бо номи Тачиг (Тоҷик) дар ҳудуди ҳаҷдах ҳазор сол пеш аз ин тазаккур ба амал омадааст. Ю.Н. Рерих аз олимони аврупоӣ нахустин касест, ки дар бораи ойини бон ба хонандаи ғарб маълумот пешниҳод намуда буд. Баъдан ин ойин аз ҷониби муҳаққиқони франсавӣ, англисӣ, немис, рус, украин, ҳиндӣ ва дигар халқҳо мавриди омӯзиш қарор гирифт. Тибқи таъйиноти олимони ва навиштаҳои нақшаву сарчашмаҳои тибетӣ кишвари Олмо Лунгринг бо номҳои Тачиг, Тазиг, Тагзиг ва Татсиг ва ғайра дар самти ғарбии Тибет воқеъ будааст.

Манзараҳои кишвари Тачиг, ки дар матнҳои ойини Бон тасвир шудаанд, бо тасвири китобҳои ориёҳиндӣ Ведоҳо ва «Маҳабхарата» ҳамчунин бо навиштаҷоти ойинҳои буддой ва чайнӣ дар бораи кўҳи Меру ва қитъа-чазираи Чамбу аз бисёр лиҳоз мувофиқат мекунанд, ки ин аз воқеияти

сарзамине, ки онҳо мавриди тасвир қарор додаанд, далолат менамояд. Тибқи маълумоти адабиёти тибетӣ дар кишвари Олмо Лунг – Тачиг ҳафт тоифаи шоҳӣ – тоифаҳои «Хос», «Шаг», «По», «Гйа», «То», «Нйан» зиндагӣ мекарданд ва тоифаи асосии он Му-шен ном дошта, Тонпа Шенраб аз ҳамон тоифа ба дунё омада буд.

**Тачика.** Санскрит яке аз забонҳои халқҳои ориёинажод буда, дар асрҳои 6-5 то солшуморӣ дар Ҳинди бостон орошта гардидааст. Худ маъноӣ санскрит оростан, яъне зебокардашуда мебошад. (санс – ҳоло дар забони тоҷикӣ ба шакли шанг ё шинг зебо ва крит – карда вучуд доранд – М.Ҳ. ) Забони пеш аз санскрит пракрит ном дошт, ки забони бобоёни ориёӣҳо, аз ҷумла тоҷикон буд. Асарҳои бузурги адабиёти ба истилоҳ ориёҳиндӣ «Ригведо», «Маҳабҳарата», «Пуронҳо», «Рамаяна» ва ғайра ба ҳамин забон то даврони мо расидаанд. Яъне забони санскрит забонест, ки вожаҳои он то асри панҷи пеш аз солшуморӣ вучуд дошта будаанд. Дар луғати санскритӣ-русӣ (В.А.Кочергина, «Санскрито-русский словарь», Москва «Альма Матер», сах. 238) вожаи тоҷик дар шакли *tajika* – тачика овардашуда маъноӣ он форс шарҳ дода шудааст. Дар бораи сабаби асливу воқеии форс шарҳ дода шудани тоҷик сӯҳбат дар дигар маврид хоҳад буд. Дар ин ҷо танҳо бояд зикр намуд, ки мавҷуд будани вожаи тоҷик дар ин забон далели дигарест дар бораи вучуд доштани вожаи тоҷик ҳанӯз дар ҳазораҳои пеш аз солшуморӣ.

**Саттагит, Сатагия.** Ин ду шакли як ном дар адабиёти даврони то солшуморӣ сабт гардидааст. Тавре пештар гуфта шуд, дар яке аз катибаҳои шоҳ Доро навиштаҷоти вилоятҳои қаламрави ӯ оварда шудааст, ки Порт, Соко, Ориё, Хоразм, Бохтар, Суғд... Қандаҳор, Сатагия, Арахосия ном доранд. Сатагия яке аз вилоятҳои давлати Доро буд. Ҳеродот («Таърих» 4, бахши 91) ин номро чунин ифода намудааст: «Саттагидҳо ҳамроҳи гандориҳо, додикҳо ва апаритҳо 170 талант андоз месупурданд ва сатрапи ҳафтумро таш-

кил медоданд».

Бояд гуфт, ки шаклҳои сТаг-кзик ва сТаг-бзхи, ки дар адабиёти тибетӣ зикр гардида, бо решаи сТаг ва пасвандҳои – кзиг ва бзхи ифода шудаанд, бешак ҳар яке хусусиёти хоси маъноӣ дошта будаанд. Аммо дар маҷмӯъ онҳо низ баёнгари номи тоҷик будаанд. Тавре гуфта шуд, дар забони кӯҳани тоҷикӣ мисли забонҳои санскрит ва русӣ вожаҳо аксаран дар шакли лигатурӣ ва ё омадани ду ҳамсадо дар оғози вожа ифода мешаванд. Чунин шакли вожаҳо дар забони тоҷикӣ ба се роҳ ихтисор шудаанд: 1. Тахфиф шудани яке аз ҳамсадоҳо (аксаран ҳамсадои аввал) дар оғози вожа. 2. Пеш аз ду ҳамсадо омадани садонок. 3. Дар байни ду ҳамсадои аввали вожа омадани садонок. Чунин мисолҳоро бештар дар вожаҳои ҳамрешаи русӣ-тоҷикӣ вохӯрдан имкон дорад. Масалан, дар миёни ду ҳамсадо омадани садонок дар мисолҳои зерин ба назар расидааст: стенд – ситанҷ, ситанд (Бурҳон), – ҷои гузоштани асбобу анҷом; смола – сумалак; сноха – синҳор (санс. снуса); спрос – пурс; стакан – соткин (пиёла, ҷоми шароб); ствол – сут, сута; сто – сад; столб – сутумб ва ғайра. Ҳамин тариқ, агар ба вожаи сТаг тибқи ҳамин қоида назар кунем, вай ба шакли сатаг ифода мешавад. Ва агар вожаҳои Саттагит (Стагит) ва Сатагия (Стагия)-ро ба қисматҳо ҷудо намоем, онҳо аз пешвандҳои сат, (са), решаи таг в пасвандҳои – ит ва – ия сохтмон ёфтаанд. Пасвандҳои -ит ва -ия дар як силсила вожаҳои ориёӣ даврони кӯҳан вучуд доранд. Ҳамин тариқ, маълум мешавад, асоси ин ду номи таърихиноми тоҷик – сТаг ташкил дода будааст.

**Тоҷак.** Мувофиқи маълумоти «Худуд-ул-олам» (Тахияи В. Минорский, Боби 6, «Дар бораи рудҳо») дар наздикии Хутан дарёи Тоҷак ҷорист. Дар худудҳои Туркистони шарқӣ дар даврони қадим ориёӣҳо зиндагӣ мекарданд. Онҳо дар ин минтақа шахрҳои зиёди ориёӣ Ҳами, Турфан, Харашар, Куча, Курля, Аксу, Кашгар, Пулэй Турфонро бунёд намуданд. Яке аз мулкҳои ин минтақа дар худуди

кўли Лобнор, боз ҳам ба маркази Хитой наздиктар буда, ба муаррихон бо номи Крорайна маълум аст, ки ҳокимони он тибқи сарчашмаҳои хитойӣ (соли 77 то солшуморӣ) Ань-гуй буда, бародари вай Вэйтуси, баъд Тоҷак, Пепийа, Ам-кока, Махири, Вашмана ном доштанд.

Дар вилояти Сурхондарё низ маҳалле бо номи Тоҷак вучуд дорад. Ин ҳар ду ном бешак таҳфифи шакли тоҷик мебошад. Чанде донишмандон «тоҷик»-ро аз ttaji, ки ба забони соқӣ гӯё маънои рудро дорад, донистаанд. Вале шояд ttaji номи ҳамон руде бошад, ки дар «Ҳудуд-ул-олам» Тоҷак номида шудааст.

**Чоч.** Номи пешини шаҳри Тошканд аст. Дар «Шоҳнома» ва бисёр асарҳои куҳан бо ҳамин ном ёд шудааст. Ҳоло аксар донишмандон бар онанд, ки ин шаҳр аз қисматҳои тош – санг ва канд (кент) таркиб ёфтааст. Дар баробари ин назаре ҳам вучуд дорад, ки Чоч баргашти овозии Тоҷ ва ё Тоҷ мебошад. Баргашти овозии т ба ч имконпазир буда, дар чандин вожаҳои куҳан ба назар расидааст. Аммо худ тоҷ низ ба шакли тош баргашт шуда, дар баъзе луғатҳо (масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот», ҷилди 1, Душанбе, «Адиб») ба маънои худованд, ёр ва дӯст ифода гардидааст. Аз ин лиҳоз Тошканд бо решаи ҳарду шакл – чоч ва тош билкул метавонад бо номи тоҷик иртибот дошта бошанд.

**Тоҷик.** Аз миёни шаклу гунаҳои зиёди вожаҳои, ки маънои этникии қавми тоҷикро доштанд, имрӯз ҳамин вожа ба ҳайси баёнғари номи миллат зоҳир гардидааст. Тоҷикистон низ ба шарофати ҳамин ном дар харитаи ҷуғрофӣ дунё арзи ҳастӣ кард. Дар аҳди қадим кишвари абарқудрати Тоҷик (Таҷиг) бидуни пасванди – истон вучуд дошт. Аммо номҳои маҳали марбут бо номи тоҷик дар шаклҳои дигар низ вучуд доштаанд. Масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот» (1, 177) омадааст, ки «Тоҷик номи вилояти ва тоифаи ғайри араби...» будааст. То ҷое маълум аст, дар сарзаминҳои Осиёи Миёна ва минтақаҳои ҳамҷавораш чунин ном ба назар нарасидааст. Ба назар мерасад, ки муал-

лифи «Ғиёс» ё дар бораи кишвари бостонии Тоҷик ишора мекунад ва ё вилояте дар Ҳинд дар даврони ӯ дар Ҳинд Тоҷик ном дошта будааст. Дар Афғонистон деҳае низ Тоҷикон ном дорад.

Дар Шотландия гурӯҳи мусикии «Марфа ва Тоҷикон» вучуд дорад, ки Марфа – нақоранавози гурӯҳ буда, тамошобинон Тоҷикон номида шудаанд. Вале воқеияти ин номҳо дар ривоят нухуфтааст. Тибқи он Марфа номи эзадбонуи бузург, ёри эзади Қо, будааст, ки аз онҳо як гурӯҳ фарзандон зода шудаанд. Фарзандони онҳо худро Тоҷак меномидаанд. Вале онҳо ба ҳар сӯй пароканда шуда, асли худро аз ёд бароварданд. Вале Марфа онҳоро чамъ меоварад ва онҳо асли худро ба ёд меоранд ва лашкари онҳо ба Вавилон ҳаракат карда онро тасхир менамоянд. Албатта, ин афсона таърихи хеле куҳан дошта, аз мавҷудияти номи тоҷик дар он даврон шаҳодат медиҳад.

**Тоҷин.** Ин шакл низ аз қисматҳои тоҷ ва пасванди -ин сохтмон ёфта, бештар маънои тоҷдорро ифода менамояд. Аммо дар чанин маҳал ба маънои номи қавму тоифа низ ифода шудааст. Муҳаққиқи толиш Б. Шаҳсойлу (Ҷы «толыш» тиряноми ятрофяда сыйшят, рӯзномаи «Толыш садо») навиштааст, ки «Мафҳумҳои марбут ба тоҷик дар кишварҳои Шарқи Дур, мисли тағзиг (таҷиг), ки дар зерини мафҳум ҳама ноҳияҳои пайваست ба Тибети Ғарбӣ дар назар аст, шинос буд». Вале ин муҳаққиқ роҷеъ ба ин андешааш мисоле пешниҳод накардааст. Ба назари мо, ӯ номи яке аз халқиятҳои хурди Шарқи Дурро дар назар дорад, ки тоҷин ном доранд. Шояд сабаби тоҷин ном гирифтани ин халқияти хурди муғулнаҷод нуфузи ойини бон, ки дар он номи тоҷик ситоиш ёфтааст, будааст. Вагарна, дигар имкони чунин ном гирифтани халқияте дар Шарқи Дур вучуд надорад.

Дар Мексика яке аз номи маҳалҳо Эл-Тоҷин ном дорад, ки маънояш тағарг – жола (тағарг низ аз тағ ва пасванди – арг сохтмон ёфта, ба назар мерасад, ки бо тоҷини мексикой

хамрешаанд) буда, тибки бовари қабилаҳои таҳҷой дар ин чо гӯё 12 худо раъду барқро ба вучуд оварда будаанд. Аҷиб ин аст, ки дар ин минтақа вожаи Тоҷин боз ҳам ба осмон ва эзадон иртибот гирифтааст. Тибки маълумоти як асари таърихии асримиёнагӣ дар Хитой номи як силсила шоҳон бо тоҷин ифода меёфт, ки Лу-тоҷин, Ли-тоҷин, Чат-тоҷин дар ҳамин шумор будаанд.

**Тагин, тегин.** Дар «Шоҳнома» ва адабиёти дигари куҳан вожаи тагин ба маънои паҳлавон, гурд хеле зиёд истифода шудааст. Масалан, Ҳаким Фирдавсӣ гуфтааст:

*Бикушт аз тагинони лашкар басте,  
Пазира наомад мар ӯро касте.*

Ғайр аз ин тагин дар луғатҳо ба маънои оташ низ омадааст, ки он низ далолатест ба рушаниву тоҷшаклии оташ. Ин вожа ба шакли тегин дар забонҳои туркӣ мураввач гардида, ҳамчун ифодакунандаи мансаби хониву шоҳзодагӣ, ба монанди Алп-тегин, Сабук-тегин ва ғайра истифода шудааст. Баъзе олимони бо ҳамин сабаб вожаи тегинро мансуби забонҳои туркӣ донистаанд. Вале дар асл вожаи тагин (тегин) низ аз қисматҳои таг – тоҷ ва пасванди – ин сохта шуда, маънои тоҷварро дорад.

**Таговар.** Таговар низ аз решаи таг ва пасванди – (о)вар сохтмон ёфта, мисли тагин маънои тоҷдору тоҷварро дорад. Ин ном то асрҳои аввали мелодӣ дар миёни халқҳои ориёӣ ба маънои паҳлавон, шоҳ ва шоҳзода хеле мураввач буд. Баъд таговар низ мисли тагин дар миёни халқҳои туркнажод бештар мавриди истифод қарор ёфт.

**Тат, додик. Доитӣ.** Яке аз номҳои қавмие, ки он низ ҳеде қадимӣ буда, дар атрофи он баҳсҳои зиёд орошта шудааст, додик мебошад. Ин ном низ дар баробари дигар номҳои мардуми ориёӣ дар «Таърих»-и Ҳеродот зикр гардидааст, ки мисолаш болотар пешниҳод гардид. Аксар донишмандон номи додикро бо тоҷик марбут донистаанд, ки ҳақ ба ҷониби онҳост. Ҳеродот дар «Таърих» (1У, 6) дар

баробари додикҳо аз тоифаи сокиноҳо бо номи парадатҳо (паралатҳо) тазаккур додааст, ки бешубҳа онҳо низ додикҳо мебошанд. Номи тоифаи тат, ки дар яке аз минтақаҳои Қафқоз сукунат доранд, ба ҳамон додикҳо иртибот доранд. Дат, дод, бо тоҷи тоҷик (аз гунаҳои татзик, татсик) ҳамреша буда, пасванди -ик ба ҳамон вазифае омадааст, ки дар вожаи тоҷик ифода гардидааст. Тавре зикр шуд, як хусусияти муҳими вожаи таг – тат он аст, ки тибқи қоидаи баргашти овозӣ ба овозҳои дигар баргашт намудааст. Ин ном тибқи қоидаи т-с-ҳ ба дат-дас(я)-дах(я) баргашт. Дар китоби «Маҳабҳарата» аз тоифае бо номи дася ё дасҳо ёд мешавад. Баъдан дася бо баргашти овозии с-ҳ ба шакли даҳя баргашт. Даҳя дар «Авасто» номи яке аз сарзаминҳои ориёист, ки Даҳистон (Доҳистон) низ номида шудааст. Шаклҳои дай, дайт, (дох-дохйа, дойҳа-дой-дойт) дар ҳамин иртибот баргашт шудаанд.

Тибқи навиштаҳои адабиёти авастой дар маркази кишвари ориёӣ Ориёно дарёчае ҷорист, ки Доитӣ ё Доитиёи неку ном дорад. Ҳама муҳаққиқони адабиёти мазкур маънои ин номро қонун гуфтаанд. Дар ин гуфта шаке нест, аммо агар ин вожаро дар рушанигоҳи маънии тоҷик бубинем, боз ҳам аз як реша сабзидани онҳо ошкор хоҳад шуд. Дар «Авесто» омадааст: «Сарзамине, ки мардуми он ба шеваи ростӣ ва донишмандон – Dathem – Дотйем (хушёр бодонишу дод) хоҳад буд». («Авесто», таҳияи Ҳ. Разӣ, саҳ. 73) Ҳамин тариқ, маънои датҳо, дайтҳо, Dathem, Дойитик бо дод, қонун ва ростику неки иртибот мегирад.

**Тоҷи тоҳариён. Тоҳаристон.** Тоҳариён ва Тоҳаристон номи як халқият ва кишваре мебошад, ки дар таърихҳо ҳамчун аҷдоди тоҷикон номбар карда шудаанд. Ин вожа дар маъхазҳои ҳиндӣ ба шакли тохар, дар адабиёти хитой ба шакли тухуло (ту-ху-ло) ва дар сарчашмаҳои тибетӣ ба шакли тҳагар зикр гардидааст. Азбаски гунаи аввалияи номи тоҷик дар шаклҳои гуногун дар адабиёти тибетӣ боқӣ мондааст, вожаи тохар дар шакли тибетии решат тоҷик

тҳаг ба асл наздиктар аст. Ин вожа аз решаи тҳаг боз бо ҳамон дму тҳаг иртибот мегирад, ва пасванди -ар (-ор) иборат ёфта, дар шакли тҳагар шакли андаке дигари вожаи тоҷикро ифода намудааст. Тахор низ шакли дигари ҳамин вожа аст.

**Тоҷу Тахт.** Тоҷ танҳо маънои як тоҷи шоҳиро надорад. Дар ин вожа ифодаҳои осмон, равшанӣ, дод, адл, қонун, ростӣ ва бисёр маъниҳои дигар зоҳир мегарданд. Тахт низ аз решаи таг – тах ва пасванди -т таркиб ёфта, дорои маъниҳое мебошад, ки дар вожаи тоҷ ҷой доранд. Тахт низ хоси шоҳону эзадон буд, он гуна ки тоҷ дорои сифатҳои осмониву муқаддасӣ мебошад, тахт низ дорои ҳамин сифатҳост. Шакли дигари вожаи ба тахт наздик тахш мебошад, ки маънои он пешгоҳ, боло, садри маҷлис ва ғайра мебошад. Вале тахш дар ифодаҳои дигар низ ба маънои баландиву боло зоҳир гардидааст. Масалан, тахш – камон, тири камон, новаки камон, пайкон мебошад. Дар «Ғиёс-ул-луғот» (1, 184) омадааст: «Тири оташбозиро бо ин сабаб тахш номанд, ки дар ҳаво бисёр баланд меравад». Дар китоби мазкур тахшидан ба маънои боло нишастан маънӣ шудааст. Решаи таг (тҳаг), ки ба шакли та ифода мешавад, дар баробари дигар маъноҳо маънои ҳубиву некӣ ва ростиро низ дошт. Ин вожа тибқи қоидаи баргашти овозии т (д) – с – ҳ ба шаклҳои да-са-ҳа баргашт, ки ҳоло дар забони русӣ шакли да (ҳа, бале) дар забони санскрит са (су, сва) ва дар забони тоҷикӣ ҳа (ҳу, ҳова) роиҷ мебошанд.

**Рангҳои дигари Тоҷ.** Як хосияти вожаҳо дар забон он аст, ки онҳо мисли дарахтон шоха-шоха аз ҳам месабзанд. Аз як вожа даҳҳо вожаҳои дигар ба шаклу маъниҳои наздику дур аз вожаи нахустин арзи ҳастӣ менамоянд. Ба вожаи таг (тҳаг – тоҷ) низ ҳамин қоида муассир гардид. Баъзе гунаҳо аз асли худ хеле дур рафтаанд. Вале иртиботи онҳоро бо вожаи асли пайдо кардан муяссар мегардад. Барои мисол, вожаи тоқ ба маънои меҳроб, тезии айвони иморат, гунбази болои пулҳо мебошад, ки ҳар як аз ин

номбаршудаҳо шакли нўги тоҷро доранд. Аз ин ҷо хулоса кардан мумкин аст, ки тоқ низ аз тҳаг-таг-тоқ-тоқ таркиб ёфтааст. Тажов номи паҳлавон аз «Шоҳнома» аз қисматҳои Таж (таг, таз – тоҷик) ва пасванди насабсози –ов (мисли Пандов Каврав) таркиб ёфтааст. Вожаи «тоқӣ», аз ҳамин вожа сохтмон ёфта, ба гунаи тҳаг-таг-тоқ-тоқӣ-тоқӣ баргашта, бешак маънои тоҷро дорад. Тоғ, доғ, тау (кўҳ – туркишуда) ба ҳамин маънӣ сохта шудаанд. Тоқ номи як тоифаи ориёии маскун дар Деҳлӣ ва Гучрот мебошад, эҳтимолан бо тоҷ иртиботе дорад. Шоҳи скифҳо, ки ба муқобили Доро ҷангида буд, Таксакис ном дошт ва ин ном низ аз қисмати Таксак (Такзик) ва пасванди – ис таркиб ёфтааст. Сагартия, яке аз тоифаҳои эронӣ, ки онро Геродот дар «Таърих»-и худ тазаккур додааст, бо номи тоҷик (Сагартия-Сагартия) иртибот мегирад. Тҳакур дар забони ҳиндӣ эзадро ифода мекунад, ки аз решаи тҳақ ва пасванди – ур (ор) ифода ёфтааст. Тоҷи номи дарёест дар Покистон, ки ба ҳар эҳтимол бо тоҷ иртибот дорад. Дайҳим – пешонабанди подшоҳӣ, қулоҳ, тоҷ –ба эҳтимоли қавӣ аз дай – тоҷ сохтмон ёфтааст. Тоғўт – номи номи бутест, ки аз тоғ (тоҷ) ифода ёфтааст. Теғ (мубаддали тез, ҷун омеъ ва омеғ ва ситеъ – ситеғ «Бурҳони қотеъ») ва теға ба хоҳири шабеҳият ба нўги тоҷ ҷунин номгузорӣ гардидаанд.

Тоҷикон дар даврони гуногуни таърихӣ ба динҳои бон, ориёведой (ба истилоҳ) ва зардуштӣ эътиқод доштанд, ки ин динҳо эҷоди ҳуди тоҷикон буданд. Дар асрҳои 6-7 мелодӣ дар ин сарзаминҳо дини буддӣ аз ҷониби Ҳинд нуфуз намуд, ки ин дин низ бар асари дини ориёведоии ориёҳиндуҳои аз Осиёи Миёна муҳоҷиршуда пайдо гардида буд. Номи Тоҷик бо ҷандин гунаҳояш дар даврони динҳои бон ва ориёведой хеле бонуфуз буд. Вожаҳои тҳаг (тоҷ) ва дайва, даева (ҳудои ориёҳиндӣ) аз як реша зохир шудаанд. Тоҷ дар шакли тош дар баъзе луғатҳо (масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот», ҷилди 1, Душанбе, «Адиб») ба маънои худованд, ёр ва дўст ифода шудааст, ки далели ин

гуфта мебошад.

Дини зардуштӣ дар худудҳои нуфузи дини ориёведой ба вучуд омада, ба муқобили ҳама муқаддасоти динҳои пешин ҷанги беамон эълон намуд. Ҳама номҳои марбут ба ин динҳо дигар ва ё аз байн бурда шуданд. Аз ҷумла, дар муқобили худоёни зиёди ориёҳиндӣ худои яккаву ягона Аҳуро Маздо парастид, меёфт. Азбаски вожаи тоҷ ба маънои худо низ истифода мешуд, оини зардуштӣ ин номро напозирфт. Аз оғози ҳазораи якум пеш аз солшуморӣ, ки пайдоиши дини зардуштӣ, ба ҳамин даврон тахмин мешавад, то ҷорӣ шудани дини ислом доираи нуфузи номи тоҷик хеле маҳдуд шуд. Дар ин даврон тираву табори тоҷикон ба ду гурӯҳи номӣ – ориёиву (эрониву) тӯронӣ шӯҳра шуданд, ки ҳар як аз инҳо шомилӣ ҷандин номҳои марбут ба маҳаллу қавм буданд. Баъди ҷорӣ шудани дини ислом дар Осиёи Марказӣ ва минтақаҳои ҳамҷавораш оҳиста-оҳиста барои нуфузи дубораи номи тоҷик шароит фароҳам омад...

**Дурахши Тоҷи куҳан.** Он чи дар мавриди маъно ва қадимияти вожаи тоҷик пешниҳод гардид, кифоя аст ризоият бар он дода шавад, ки воқеан ин ном ва ин халқ ҳанӯз дар даврони хеле дури таърихӣ соҳиби давлат, хату алифбо ва дину адабиёт будааст. Ба қадимияти ному тамаддуни тоҷик қаринае дар миёни дигар халқҳо дида намешавад. Бисёр халқҳо номи қавмӣ ва лаҳзаҳои таърихи дури ҳудро дар асоси маълумоти ривоятҳои афсонаҳо манзур намуданд, ки ин кор ҳеҷ айбу таъне надорад. Аммо роҷеъ ба омилҳои тоҷик ном гирифтани аҷдоди мардуми мо далелҳои воқеие вучуд доранд, ки ба назари эътибор нагирифтани онҳо камоли ҳақношининосист нисбати ин миллат ва таъриху тамаддуни ӯ. Таърихӣ ва ё асотирӣ будани ин омилҳо масъалаи дигар аст. Аз он чи дар маврид гуфта шуд, ҷандин хулоса бармеояд, ки муҳимтаринашон инҳо буда, воқеияти таърихӣ ному халқи тоҷик ба шумор мераванд:

1. Номи тоҷик дар шаклҳои қадимаш ҳади ақалл то оғози ҳазораи аввал пеш аз солшуморӣ вучуд дошт.

2. Омили асосии номгузорӣ гардидани тоҷик тоҷ аст.

3. Маънии вожаи тоҷ бо осмон, рушанӣ, баландӣ, эзодӣ, коинот, ростӣ, қонун, адлу дод, некӯӣ, нашъунамо, меҳроб, нерӯ, паҳлавон ва чанде мафҳумҳои дигар мустақиман иртибот мегирад.

4. Вожаи тоҷ бо пешванду пасванҳои гуногун бо маъниҳои тартиб, низом, сершумор, зебо, арзишманд, камолот, андеша, фикр, ҳунар, кох, оташ, пешгоҳ, пайкон, камон ва ғайра ғайримустақим иртибот дорад.

5. Бисёр қавму тоифаҳои ҳамназоди тоҷикон баъдҳо дар арсаи таърих бо номҳои дигар арзи ҳастӣ намуданд. Ҳамназодӣ ва ҳамгурӯҳии бисёр қавму қабилаҳои ба истилоҳ ориёиро дар умумияти қавмиву ҷомеавии Тоҷик (абаркишвари дар сарчашмаҳои тибетӣ номбаршудаи Тачик) суроғ кардан ба мақсад мувофиқ аст.

6. Ҳудудҳои абаркишвари Тоҷик дар даврони пеш аз оғози таърих сарзаминҳои Осиёи Марказӣ ва бисёр минтақаҳои дуру наздики онро дар бар мегирифт.

7. Номи тоҷик бо сабабҳои гуногун ба бисёр минтақаҳои дунё, аз ҷумла, ба Осиёи Пеш, Шарқи дур, Қафқоз, Аврупо, Ҳинд ва ҳудудҳои ҷуғрофии дигар паҳн гардида, бо шакл ва баъзан маънои дигар дигар зоҳир гардид.

Сарфи назар аз ҳама маъниҳо тоҷик имрӯз бо тоҷифода мешавад. Ин ном дигар то абад бо миллати тоҷик ва бо Тоҷикистон хоҳад буд. Тоҷи заррини тоҷик аз даврони пеш аз таърих то кунун аз қаронаҳо ва биёбонҳои зулмони таърих бо рушаноии осмони худ роҳи тоҷикро мунаввар гардондаву ба имрӯзи наҷотбахш расонд. Чи талошхое, ки мехостанд ин тоҷро бо сари соҳибаш ба хоки сияҳ бияфкананд, барҳадар рафт. Аммо тоҷик номи худро чун тоҷи сар дар забону дар равон пос дошт. Дурахши ин тоҷи заррин аз умқи қарнҳо тоҷикро ба сӯи абадият ҳидоят ва раҳнамунӣ хоҳад кард...

*Август с. 2008*

## ТОЗӢ – ТОЧИК

Агар гунаҳои номҳои тоҷик ва дигар номи тоифаҳои он, дар адабиёти тибетӣ зикр гардидаанд, бо сарчашмаҳои дигар муқоиса карда шаванд, чанде аз хусусияташон равшан хоҳанд шуд. Тибқи маълумоти «Бундаҳишн» аз Маши ва Машёна ҳафт чуфт-чуфт нару мода зода шуданд. Ин ду ном ҳамчун номҳои зану шавҳар ифода шудаанд ва гумон меравад, ки номи қabilaи Му-шени дар адабиёти тибетӣ зикршуда (Машёна – Машен – Му-шен) аз ин номҳо тасмия шуда бошад. Дигар, аз Маши ва Машёна ҳафт чуфт зода шуда буд ва номҳои тоифаҳои кишвари Тачиг низ ҳафттоанд: – «Тачиг», «Хос», «Шаг», «По», «Гйа», «То», «Нйан». ин шакли талаффузи тибетӣ ва хеле қадими наслҳои Маши ва Машёна ба шакли асл чандон мувофиқ наояд ҳам, аммо шабеҳияти чанде аз онҳо бо номҳои маҳалҳои ориёӣ эҳсос мегардад. Ғайр аз ин, дар аксари адабиёти марбут ба ориёӣҳо сарзаминҳои сукунатгоҳи онҳо низ ҳафттоанд. Аз он миён яке аз сарзаминҳо дар «Маҳабҳарата» Сакала – Шакала ном дорад, решаи он сак – шак, яъне соқой будааст, ки бо номи тоифаи Олмо – Эламии «Шаг» айнаи ҳам ҳастанд. Ин ном дар «Шоҳнома» ба шакли «Сақило» вучуд дошта, умуман номҳои топонимии марбут ба соқоӣҳо хеле густурда аст. «Хос» низ яке аз номҳои тоҷикӣ, ки дар адабиёти ориёӣ серистеъмол аст. Қошала ва Қосала (аз решаи «қос», ки бешак аз «хос» баргаштааст) дар «Маҳабҳарата», Қосаруд дар «Шоҳнома», Қосон – дар водии Фарғона ба тахмин аз ҳамин ном манша гирифтаанд. Номи маҳалҳои Хос (Хост) ва Хуст низ дар Тоҷикистон, Афғонистон, Украина, Қосово дар Авпуло ба эҳтимол аз ҳамин номанд. Олимон вожаи асли «қазак»-ро «қосак» гуфтаанд, ки ба назари мо он низ аз «хос» (хос-ак) баргашт шудааст. Дар ин миён ҳамчунин тахмин кардан мумкин аст, ки шояд номи қabilaҳои «Тай» ва «То», «Гйа» ва сарзамини «Гоён» («Бундаҳишн») айнаи ҳам будаанд. Дар

Шарки Дур номи кўл ва ноҳия Хосон (Хасан) аз ҳамин ҷост.

Аз лиҳози тақсимои тоифаҳо дар нисбати сарзаминҳо низ дар «Бундаҳишн» ҳафт гурӯҳ зикр гардидаанд, ки онҳо румиён, туркон, чиниён, гоиён, тозиён, синдиён (ҳиндувон) ва эрониён мебошанд. Аммо бояд дар назар дошт, ки ин тоифаҳо аксаран дар ҳамҷавории минтақаҳои шарқи Осиёи Миёна сукунат доштаанд. Румиён – сарзаминҳои пушти қаторкӯҳи Тяншан дар шимоли Сирдарё, Туркон – кишвари Олтой, чиниён – сарзаминҳои ҳамҷавори Хутан, гоиён – суғдиён дар водии Фарғона, тозиён – атрофи қаторкӯҳҳои Фарғона ва Сарикӯл, синдиён – қисматҳои шарқии Бадахшон, эрониён – миёни дарёҳои Панҷ ва Сир.

Ва номи таҷиг, тағзиг ва тазиг «sTag-qzig hos rigs» аксаран бо тоифаи «ҳос» (hos) ва мансубияти «шоҳӣ» (rgyal ё rigs) ҳамроҳ омадааст. Тавре зикр шуд, тоифаи аслии кишвари таҷигро тоифаи шоҳӣ, ки аз осмон омада, бо одамон издивоҷ намуда будаанд, ташкил медодааст.

Дар «Бундаҳишн» «Тоз» ҳамчун исми хос ва «Тозиён» ҳамчун номи ҷуғрофӣ зикр шудааст: «Аз он шаш гуна ҷуғте мард Тоз ва зан Гавозак ном буданд. Ишон (-ро нишемангоҳ) ба дашти Тозиён буд. Дашти Тозиёнро ном аз ўст ва ба сабаби ў аст, ки чунин хонанд». (с.83) Дар китоби мазкур сукунатгоҳи тозиён – Дашти Тозиён боз ҳам аниқтар нишон дода шудааст.

Сарчашмаи дигаре, ки аз тозӣ ва тозиён зиёд ёдоварӣ намудааст, «Шоҳнома» аст. Мисли «Бундаҳишн» дар ин шоҳасар низ тозӣ ва Тозиён ба ду маънӣ – номи тоифа ва номи кишвар зикр гардидаанд. Имрӯз дар илм анъана шудааст, ки номи тозиро гунаи дигари номи араб бигӯянд. Аз ҳамин ҷост, ки дар ҷанде аз адабиёти қадим, тоҷикро низ аз қавми тай ва този араб дониста, Тозиёнро низ ба маънои сарзаминҳои араб пиндоштаанд. Аммо тибқи таҳлили ҷуғрофии сарзаминҳои «Шоҳнома» Тозиён ё Дашти Тозиён дар қисмате аз самти шарқии қаторкӯҳи

Фарғона воқеъ будааст. Дашти Тозиён дар ҳамчавории Эрон, ки мо онро бо водихои ба сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон ва водии Сарикӯл айнӣ дода будем, қарор дорад.

Вале нахуст ва дар асл номи тоифаи тозӣ ҳеҷ гоҳе марбути тоифаву қабилаҳои араб набуд. Тозӣ ҳамон аст, ки бо гунаҳои таҷиг ва тағзиг зикр шуда буд. Ин кишвар дар ғарбу шимоли фалоти Тибет воқеъ гашта буд. Дар замони рӯйдодҳои «Шоҳнома» номи Тағзиг дар шакли «тазӣ» дар баъзе аз минтақаҳои шимолу шарқии Помир ва Фарғона боқӣ монда буд. Яке аз номҳои машҳури «Шоҳнома» Заҳҳок аз ҳамин тоифа буд. Ҷои тазаққур аст, ки ҳангоми тасвири тозӣ ва суқунатгоҳи онон Ҳаким Фирдавсӣ тоифаи арабро дар назар надорад ва ҳеҷ чое арабхоро муродифи тозӣ ва Тозиён наовардааст, тавре ки дар қисмати охири «Шонома» чунин ҳол рух додааст. Дар замони рӯйдодҳои «Шоҳнома» Тозиён минтақае дар ҳамчавории водии Олойи кунунӣ буд, вале дар он замон водии Сарикӯл ва баъзе қисматҳои водии Фарғона низ суқунатгоҳи тозӣ буданд.

Ҳангоме ки мардум дар Эрон аз Ҷамшед рӯй мегардонанд, ба сӯи Тозиён, (атрофи қаторкӯҳи Фарғона) барои мурочиат ба Заҳҳок, роҳ мегиранд. Дар «Шоҳнома» аз Тозиён бори аввал дар ҳамин ҷо ёдоварӣ ба амал меояд.

*Якҷа аз Эрон баромад сипоҳ,  
Сӯи Тозиён бар гирифтанд роҳ.*

Заҳҳок низ даъвати иронӣро пазируфта, ба тахти шоҳӣ менишинад.

*Аз Эрон аз Тозиён лашкар  
Гузид кард гурдони ҳар кишваре.*

Заҳҳок ҳамчун анъана шоҳи ҳафт кишвар будааст. Тибқи ҷуғрофияи адабиёти ориёӣ ва ориёӣ (бояд

зери ин мафҳум он ориёиҳоеро бояд фаҳмид, ки қабл аз муҳоҷираташон дар ҳудудҳои Помиру Фарғона ва минтақаҳои атрофи он сукунат доштаанд – М.Ҳ.) ҳафт кишвар вучуд дорад, ҳарчанд ҷуғрофияи ҳафт кишвари ориёиндӣ аз ҳафт кишвари ориёиронӣ тафовут менамояд, вале ин ҳарду ҳафт кишвар дар як минтақаи Осиёи Миёна воқеъ аст. Дар ин мавзӯё Арнавоз ба Заҳҳок мегӯяд:

*Замин ҳафт кишвар ба шоҳӣ турсот,  
Сари моҳ то пушти моҳӣ турсот.*

Баъди сад сол дар дарёи Чин падида омадани Чамшед низ далели он аст, ки рӯйдодҳо ҳама дар миёни кӯҳҳои Помиру Тянь-Шан ба амал омадаанд, на дар нимҷазираи Арабистон.

*Садум сол рӯзе ба дарёи Чин  
Падида омад он шоҳи нопокдин.*

Тавре маълум аст, ҳангоми сарзаминҳои эронӣ миёни фарзандони Фаридун чунин тақсимот шудаанд:

*Яке Руму Ховар, дигар Турку Чин  
Саввум Дашти гурдону Иронзамин.*

Дашти Гурдон ва Дашти саворони найзагузор, Дашти Найзаварон – ин се ном нисбати як мавқеият истифода шудааст. Аз ин рӯ, Дашти гурдон, ки дар ҳисоби сарзаминҳои эронӣ ба Эрач дода шуда буд, ҳамон Дашти найзаварон аст, ки Заҳҳок дар он зиндагӣ мекард. Аз он лиҳоз, ки Дашти Гурдон ҳеҷ гоҳ дар ҳисоби сарзаминҳои арабӣ шомил буда наметавонад, сукунатгоҳи Заҳҳок низ ҳеҷ гоҳ сарзаминҳои арабӣ набудааст.

*Яке мард буд андар он рӯзгор  
Зи Дашти саворони найзагузор.*

*Ҳама Бевараспаш ҳамехонданд,  
Чунин ном бар паҳлавӣ ронданд.*

Инак Дашти гурдон ё Дашти саворони найзагузор, ки ҳамчун сарзамини иронӣ ба Эраҷ дода шуда буд, дар замонҳои Ҷамшед ба сарзамини Тоziён шомил будааст.

*Бар сар барниҳод афсари Тоziён,  
Бар эшон бубахишуд суду зиён.*

Фаридун барои сарнагун кардани Заҳҳок аз домани кӯҳи Албурз (кӯҳи «Исмоили Сомонӣ») ба воситаи водии Лахш ва Олой ба Дашти Тоziён ҳаракат мекунад.

*Расиданд бар Тоziёни навад,  
Ба ҷое, ки яздонпарастон буданд.*

Баъдан, «Яке кӯҳ буд аз бараш Бурзкӯҳ» ва Фаридун бо бародаронаш ба роҳ баромада ба сӯи Арвандруд, яъне Сирдарё равон мешавад:

*Ба Арвандруд андаровард рӯй,  
Чунон чун бувад марди дайҳимчӯй.*

Дар «Шоҳнома» омадааст, ки дар як ҷанг Афросиёб баъди шикаст аз Эронӣён фирор намуда, «Бишуд Тоziёну ба Халлух расид» – яъне пас аз гузаштани Дашти Тоziён ба Халлух расид. Аз адабиёти ҷуғрофии марбут ба таърихи Осиёи Миёна мавқеияти Халлух маълум аст. Ҳамин тариқ, Афросиёб «Бишуд Тоziёну ба Халлух расид». Агар мувофиқи тасаввуроте, ки имрӯз маълум аст, Тоziёнро дар Арабистон ва Халлухро минтақае дар шимоли кӯҳҳои Тянь-Шан таъйин намоем, дар ҳамҷаворӣ нишон додани Тоziён ва Халлух аз рӯи мантиқ номуносиб хоҳад буд. Мавқеияти

чуғрофии ин ду кишварро низ Ҳаким Фирдавсӣ аз сарчашмаҳо айнан истифода кардааст. Вагарна дар замони ӯ Тозиён ҳамчун кишвари арабҳо машҳур буд. Агар дар нусхаҳои аслии маводи рӯйдодҳои «Шоҳнома» зикр намегардид, ки Афросиёб аз Тозиён гузашта, ба Халлух расид, на ровиёни баъдӣ ва на Фирдавсӣ чунин ибораро аз худ илова карда наметавонистанд, зеро он аз нигоҳи мавқеияти чуғрофии кишварҳо дар дар замони эҷоди «Шоҳнома» бемантиқ ме-намуд. Ин ҷузъиёт нишон медиҳад, ки Ҳаким Фирдавсӣ асли дostonҳои ба дасташ расидаро айнан бозгӯ кардааст.

Кобул (пушти қаторкӯҳи Фарғона) бо Тозиён ҳамҷаворӣ дошт, аз ин рӯй шоҳи Кобул Меҳробшоҳ хоҳарзодаи Заҳҳок аст. Ин лаҳза низ наметавонист сохтаи эҷодкорони баъдӣ бошад, вай асли воқеият аст. Тозӣ низ мисли номи бисёр маҳалҳои ин минтақаҳо ба сарзаминҳои кунунии араб кӯчид, вале то чанд гоҳ номаш дар мавқеияти асли боқӣ монд.

Ҳамин тозиён буданд, ки вақти тохт кардани Афросиёб ба Эрон, хангоме, ки Ковус зиндонии шоҳи Ҳомоварон буд, қабл аз ҳама ба муқобили Афросиёб бархостанд. Ин ҷо низ агар андеша шавад, агар Ковус дар Ҳомоварон, ки тибқи анъана дар нимҷазираи Арабистон медонандаш, зиндонӣ бошад, чи гуна боз тозиён-арабҳо ба муқобили Афросиёб бармехостаанд. Яъне маълум мегардад, ки тозиён – тоҷикон ҷузъе аз Ирон буда бо он ҳамсарнавиштан. Вале онҳо дар ин ҷанг шикаст хӯрданд.

*Бишуд тунд Афросиёб аз миён,  
Баровехт бо лашкари тозиён...*

*Шикаст омад аз турк бар тозиён,  
Зи ҷустӣ фузунӣ сар омад зиён.*

*Сипоҳ андар Эрон пароканда шуд,  
Зану марду кӯдак ҳама банда шуд.*

Агар мантиқан биандешем, Афросиёб аз ҳар минтақаи Турон ба Ирон ҳучум мекард, ҳам ҳеҷ гоҳ бо тозиёни нимқораи Арабистон рӯ ба рӯ омада наметавонист. Тозиён - тоҷикон аз мардуми эронитабор буданд. Сукунатгоҳи онҳо дар миёни водии Фарғона ва самти ҷануби шарқии қаторкӯҳҳои Фарғона воқеъ буд. Ҳар гоҳ турониён ба Эрон ҳучум меоварданд, нахуст зарба ба Тозиён мерасид. Эронӣ Тозиён дар баъзе лаҳзаҳо ду номи як кишвар будааст. Афросиёб ба Эрон ҳучум карда, дар сари роҳаш кишвари Тозиёнро шикаст медиҳад. Ў лоф мезанад, ки:

*Ҳама шахри Эрон сарои ман аст,  
Ки Тури Фаридун ниёи ман аст.*

*Ва дигар ба бозуи шамшерзан  
Тихӣ кардам аз тозиён анҷуман.*

Афросиёбро, агар тозиён арабҳо ва кишвари онҳо дар назар аст, ҳеҷ зарурате набуд, ки барои ба Эрон ҳучум овардан нахуст дар сари роҳаш бо онҳо бичангад ва чунин ҳол аз мантиқи ҷуғрофӣ низ орист.

Ковус низ: «Чу бишнид гуфтори ӯй... Зи Барбар биёмад сӯи Тозиён» – яъне сӯи Эрон, на сӯи кишвари арабҳо, тавре ки маъмулан чунин шарҳ медиҳанд. Ин ҷо Ковус аз минтақаи поёноб ва ғарби Сурхондарё ба қисмати шарқии Фарғона меояд. Ва Афросиёб ба ҷанги Ковус дар ҳамин Тозиён тайёри мебинад. Тавре дида мешавад, Тозиён дар ин ҷо ҳамчун муроди Эрон истифода шудаанд, ки дар ҳамҷаворӣ он қарор дорад.

Тавре қаблан зикр гардида буд, рӯйдодҳои «Шоҳнома» асосан ду минтақаи ҷуғрофӣ рух додаанд. Нахуст, аз оғоз то подшоҳии Баҳман ва Ҳумой, дуввум аз подшоҳии Дороб ва Доро то охир. Ва ҷуғрофияи истифодаи тозӣ ва Тозиён низ ба ду қисмат ҷудо мешавад. Дар қисмати нахусти

чуғрофии «Шоҳнома» чуғрофияи ин ду вожа дар минтақаҳои қисмати ғарбии кунунии Хитой ва водии Фарғона истифода шудааст. Аммо дар қисмати дуввуми «Шоҳнома» истифодаи вожаҳои тозӣ ва тозиён дар нисбати арабҳо ба қор рафтааст. Дар ин пора иқтибоси зер тозиён дар нисбати арабҳо истифода шудааст:

*Чунон буд, ки аз тозиён сад ҳазор  
Набарда саворони найзагузор*

*Бирафтанд, солори эшон Шуайб,  
Яке номдор аз нажоди Қутайб.*

Ва ҳам бори аввал дар ҳамин ҷо араб ҳамчун муроди тозӣ истифода гардидааст.

*Чаҳорум араб рӯй баргоштанд.  
Ба шаб дашти пайкор бугзоштанд.*

Он чи ки тозӣ нисбати яке аз тоифаҳои арабӣ истифода мешуд, дар илм маълум аст ва дар ин ҳол ҷои шубҳа нест. Ва инак маълум мешавад, ки истифодаи вожаи тозӣ дар ду минтақаи аз ҳамдигар хеле дур мураввач будааст. Пас ин ҳамномӣ аз кучо метавонист ба миён биёяд? Ва назари мо сабаб он аст, ки номи тозӣ низ якҷоя бо номҳо аз ҷумла Ирам, (Олмо, Элам) Яман, Бағдод, Боб(ул), Шумер, Миср-Гиптос (Египет), Иордан ва дигар номҳои ориёӣ аз минтақаҳои Помиру Фарғона ва ноҳияҳои атрофшон ба Осиёи Пеш муҳоҷират намуда, дар тайи садсолаҳо дар баробари минтақаи қабл аз муҳоҷиратиаш вучуд дошта будааст. Ҳамин тариқ, гумон меравад, фарқи номҳои тозӣ-точик ва тозӣ-араб низ дар ҳамин ҷост. Тозиён-точикон бо дигар ҳамтоифаҳои ориёӣ худ дар замонҳои хеле дури таърихӣ ба Осиёи Пеш муҳоҷират намуда, тамаддунҳои дар ҷаҳон овозадорро ба вучуд оварданд ва баъдан оҳиста-оҳиста бо

халқиятҳои дигар омезиш ёфтаву маҳлул шуданд.

Азбаски дар тайи асрҳои аввали қабл аз солшуморӣ ва ҳамчунин садсолаҳои баъди мелод форсҳо бештар ба ғарб, ва хусусан бо кишварҳои араб равобити ҳамачониба доштанд, дар луғату қомусҳои, ки дар он даврон ва баъд мураббат мешуданд, тозиро ҳамчун араб маънидод мекарданд. Гузашта аз ин, вожаи «тозӣ» ба маъноҳои гуногуни манфӣ ташреҳ мешуд. Ва ин маъниҳо бешак, ба тозиёни араб мансуб буданд на ба тозиён-тоҷиконе, ки аз лиҳози душвории ҷуғрофӣ имкон надоштанд, ки хусусияти манфӣ ва мусбии худро барои форсҳои даврони асрҳои 5-10 ошкор намоянд. Ва номи тозӣ-тоҷик дар ватани аслии худашон низ нуфузи аввалияи худро охишта-охишта аз даст дода, то оғози асри 20 дар ҳудудҳои Осиёи Миёна хеле ба таври пароканда боқӣ монд.

## ТОҶИ ЭЗАДИИ ТОҶИКОН ВА РУСҲО

*Агар бигӯем, ки «хуршед»-и тоҷикӣ ва «солнце»-и русӣ аз як реша бар омадаанд, шояд ба ҷуз олимони забонишинос камтар касон бовар кунанд. Воқеан вожаи «сура»-и ориёхиндӣ тибқи қоидаи баргашти овоз ба: «сол», «хур», «хвар»-и тоҷикӣ ва «сол» (сол-нӯ)-и русӣ табдил меёбад. Вале агар бигӯем, ки вожаҳои «тоҷик» ва «рус» аз як реша сабзидаанд, шояд ҳатто аксар забонишиносон низ бовар надошта бошанд. Воқеан ҳам дар замонҳои хеле дури таърихӣ аҷдоди тоҷикону русҳо ҳамчун бародарон бо як забон ҳарф мезаданд, як номи қавмӣ доштанд ва офтобашон аз як кӯҳ мебаромаду ба як кӯҳ гуруб мекард...*

Акнун аксари олимони муҳаққиқи таърихи ориёиҳо нисбати умумияти қавмиву забони халқҳои мансуби гурӯҳи забонҳои ҳиндааврупоӣ назари мувофиқ доранд.

Ихтилоф танҳо дар он аст, ки ин умумият кай ва дар кучо ба амал омада буд. Зимнан бояд гуфт, ки дар байни олимони замони умумияти қавмӣ ориёӣҳо аз 3 то 20 ҳазор сол пеш аз ин ва мавқеияти ҷуғрофӣ ин умумият бошад, минтақаҳои гуногуни қораи Осиё ва қисмате аз сарзаминҳои Аврупо тахмин шудааст. Аксаран ин умумиятҳо ба сарзаминҳои кунунии халқҳои, ба истилоҳ славянӣ, тахмин карда шудаанд. Ҳоло роҷеъ ба умумияти замоне вучуддоштаи қавмиву забонии русҳо ва дигар халқиятҳои славянӣ бо дигар халқҳои мансуби наҷоди ориёӣ аз ҷониби олимони рус тадқиқоти зиёд вучуд дорад.

Масъалаи мансубияти русҳо ва дигар халқҳои славянӣ ба наҷоди ориёӣ дақиқан ҳаллу фасл гардида ва ҷои шубҳа боқӣ намондааст. Ин масъала аз чор ҷониб баррасӣ ва тасбит гардидааст:

1.Забон. Забони русӣ ба гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупоӣ шомил буда, яке аз наздиктарин ҳешони забони санскрит ва забонҳои эронӣ (тоҷикӣ – форсӣ) ба шумор меравад.

2.Маросим ва асотиру афсона. Дар миёни халқи рус ҳоло низ аз даврони умумияти ориёӣҳиндӣ номҳои эзадони зиёд ва маросимҳои мушобеҳ ба маросимҳои дигар халқҳои ориёӣҳиндӣ вучуд доранд.

3.Номҳо. Ҳоло низ номҳои зиёди маҳал (топонимӣ), қавмӣ (этнонимӣ), руду дарё (гидронимӣ) дар сарзаминҳои славянӣ ва ҳоса русӣ ба шаклҳои аслии дар адабиёти ориёӣҳиндӣ зикршуда боқӣ мондаанд. Номҳои қавму тоифаҳои русӣ ва тоифаҳои славянӣ низ дар ин шуморанд.

4.Ранги рӯй, мӯй ва шакли чеҳра. Ин хусусияти зоҳирии русҳо ва славянҳо бешак ба нишондодҳои адабиёти ориёӣ роҷеъ ба сурати наҷоди ориёӣ мувофиқат менамояд.

Бо назардошти ин ва дигар хусусиятҳои муҳаққиқони рус иддао доранд, ки ҳам нахустмехани ориёӣ, ҳам нахустмехани башарӣ дар сарзаминҳои Қарони Шимоли Россия воқеъ будаанд. Масъалаи хешигариҳои забонии русҳо ва ориёӣҳо дар асри 19 аввалин бор аз ҷониби олимони рус

Афанасьев пешниҳод гардид. Баъдан ин назарияро бузургтарин олимони славяншиноси руси асри 20 Рыбаков, Трубачёв, Топоров, Срезневский ва чанде дигарон ҷонибдорӣ намуданд. Санскритшиноси ҳиндӣ доктор Д.П.Шастри дар ин бора навишта буд: «Агар аз ман мепурсиданд, ки кадоме аз ду забони дунё беш аз ҳама ба якдигар шабеҳият доранд, ман бе ҳеҷ як дудилагӣ мегуфтам: русӣ ва санскрит. Вақти он расидааст, ки омӯзиши ин ду шоҳаи бузурги оилаи ҳиндуаврупой тақвия дода шуда, баъзе бобҳои торики таърихи қадим барои тамоми халқҳо равшан карда шавад». Яке аз муҳаққиқони рус И.П.Сусов дар рӯзномаи «Вече Твери сегодня»<sup>1</sup> навишта буд: «Забонҳои славянӣ ва ҳиндуаврупой забонҳои хешанд. Фақат робитаҳои хешигарии мо хеле дуртар аз нимаи ҳазорсолаи 1 пеш аз солшуморӣ рафта, ба дуртарин аҷдодамон иртибот мегиранд». Забоншиноси бузурги аввали асри XX А.Мейер муътақид буд, ки забони славянии қадимӣ яке аз қадимтарин забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупой ба шумор рафта, бидуни ягон ҳел танаффус анъанаи инкишофи забонҳои ҳиндуаврупоиро идома медиҳад. “Забони славянӣ ин забони ҳиндуаврупоист, ки шакли қадимиабро батамом нигоҳ доштааст» – гуфта буд ӯ.

Дар мақолаи муаллифи ин сатрҳо «Русҳо – славянҳо» роҷеъ ба мансубияти русҳо ба наҷоди ориёӣ, шабеҳияти забони русӣ бо забонҳои санскрит ва тоҷикӣ, аз хусуси маъноӣ вожаҳои «рус», «славян» ва маъноӣ номи тоифаҳои гуногуни славянӣ маълумоти муфасссал пешниҳод гардидааст.<sup>2</sup> Дар мақолаи мазкур роҷеъ ба номҳои мушобеҳи ориёҳиндӣ, ориёэронӣ, русӣ, тоҷикӣ, инчунин вожаҳо, таркибҳо, пасвандҳои ҳаммонанди забонҳои мазкур далелҳои зиёде манзур гардидааст. Дар он ҷо аз назари олимони рус роҷеъ ба маъноӣ вожаи «рус», «славян» ва тобишҳои

---

<sup>1</sup> «Вече Твери сегодня», газета, 6. авг. 1998.

<sup>2</sup> Хотам М. Ориётоҷикон: 18 000 сол пеш...» Душанбе, «Деваштич», 2004.

точикии он вожаҳо далелҳо оварда шуда буд.

Донишмандони кишварҳои гуногун, аз ҷумла Россия, ҷиҳати таъин намудани маънои вожаи рус зиёда аз 30 назарияро пешниҳод намудаанд. Олимони русиёно дар ин мавзӯ ба 2 гурӯҳи асосӣ чудо шудаанд: 1. Гурӯҳи ба ном норманистҳо, ки вожаи русро баргаште аз номи мулкҳои шимолӣ Германия ва скандинавӣ – Roslagen (Рослаген), «Rugen» (Руген) – Ruotsi (Руотси) донистаанд. 2. Гурӯҳи дуюм муқобилони норманӣ ва ё «чанубиён» номдоранд, ки пайдоиши нормани вожаи «рус»-ро рад намуда, назари барномаи ориёҳиндии онро пешниҳод кардаанд. Қисмати аз онҳо вожаи «рус»-ро аз «раш» номи тоифае дар Барибахрисиёх, ки дар Инчил ба шакли «hros», «hrus» зикр шудааст, дониста, баъзеи дигар онро аз номи тоифаҳои росоманҳо, роксоланҳо ва ё аз ранги «русый» (сафедгун) ва ruxs (рухш) – дурахшидан гуфтаанд. Вале қисмати асосии онҳо ин вожаро бо номи Рос – яке аз шохобҳои дарёи Днепр марбут донистаанд. Роҷеъ ба маънои вожаи «рус» аз ҷониби олимони Рус ва дигар кишварҳо тахмину назарҳои гуногун пешниҳод гардидааст, ки қисме аз онҳо ҳоло манзур мегардад.

1. Ruotsi – руотси. Маънои ин вожа моҳидорӣ, бел задан, лангар партофтан аст.

2. Roslagen – рослаген. Яъне роҳ, раҳна, гузаргоҳи борики обӣ миёни ҷазираву соҳил, ки ба роғ ё роғи тоҷикӣ мушобеҳ мебошад.

3. Rugen, Rugia – Руген, Ругия. Номи ҷазирае дар баҳри Балтика аст, ки маънои он низ ба роғи тоҷикӣ (Рюген – Руган – Роғон) шабеҳият дорад.

4. Рушан (рушон, рушҳо). Номи тоифа, яъне рушҳо аст, ки олимони рус номи Рушони Бадахшонро низ ба он гурӯҳ шомил намудаанд.

5. hros, hrus – ҳрос ҳрус. Номи тоифаи раш, ки дар соҳилҳои Баҳри Сиёх сукунат дошта, дар Инчил зикр шудааст. Аз ин тоифа муаллифи суриягӣ Псевдо-Захарий

(миёнаи асри VI солшуморӣ) ёд кардааст.

6. Роксалан. Ин ном аз ду қисмат – роксҳо ва алонҳо таркиб ёфтааст. Ин ду қабила қабилаҳои ориёии маълум будаанд. Гӯё роксаланҳо ба шакли роксанҳо ва роксҳо ихтисор шуда, номи Россияро ба вучуд оварда бошанд.

7. Росоман. Номи тоифаи қадим. Ин ном низ аз ду қисмат – роса ва ман таркиб ёфта, маънояш мардҳои роса мебошад. Бояд гуфт, ки вожаи «ман» ориёӣ буда, дар нахуст маънои мардро доштааст ва ҳоло дар забони тоҷикӣ ҳамчун ҷонишини шахси якуми танҳо «ман» роиҷ аст.

8. Русич. Ин шакли вожаи рус дар «Слова о полке Игореве» зикр ёфтааст. О.Н. Трубачёв маънои «рус»-ро мисли маънои «кумон» – «сафедгуна», «сафедча», «зардча» пешниҳод намудааст. Дар ин ҷо «русич» мисли вожаҳои тоҷикии Нимич Бизмич, Шингилич бо пасванди ба қавм ва маҳал мансубиятдоштаи -ич сохтмон ёфтааст.

9. Ruhs, gohs, ruksa – рухс, рохс, рухса. Маънои ин вожа рахшон, дурахшон буда, ба ақидаи баъзе олимон, аз ҷумла О.Н.Трубачёв ин шакли қадими ориёҳиндӣ имкон дорад, ки номи рухоро ташкил дода бошад.

10. Рос. Яке аз шохобҳои дарёи Днепр аст. Аксарияти умдаи муҳаққиқони рус ҷонибдори ҳамин назария мебошанд. Бояд зикр намуд, ки номи дарёи авестоии Рангҳаро чанде аз муҳаққиқон, аз ҷумла муаллифи ин сатрҳо ба Сирдарё айният додаанд, ки тибки қоидаҳои баргашти овой шакли «Рос»-ро мегирад. Рангҳа дар адабиёти ориёҳиндӣ ба шакли Роса зикр шудааст. Тибки назари би-сёр олимон имкон дорад, ки шохоби Днепр – Рос номи кӯчидаи дарёи Рангҳа – Сир бошад.

11. Рут. Яъне руд – дарё. Ҳоло дар забони тоҷикӣ руд мавриди истифода қарор дорад. Аммо дар аксари мавридҳо тибки қоидаи баргашти овой овози «т» (ва «д») ба с (ш ва з) бармегардад. Яъне рут низ ба рус баргашта, маънои дарёро ифода менамояд. Дарёҳои Росса, Рос (ғарби Беларуссия), кӯли Рос (Польша) деҳаҳои Россона (Полоцк), дарёи

Россон (Ижора), шахр ва шохоби дарёи Неман Русса, Руска – шохоби Неман ва деҳаи назди он Руси, Руснейтен, **Варусс**, Росентен, Россиене, Оскол – Рос, Руса, Роська (ҳавзаи Семи); **маҳалҳои сукунати Паджо – Руско**, Руси, Перуссияи қадим (шаҳр дар Фламин), **Русциона – номи маҳал дар Италия, шаҳри Русилон дар Пиреней, соҳили Роси ғарбӣ – дар Шотландия, Роскил ва Росдарф дар Дания**; дар кӯҳҳои Карпат 76 ном ва аз ҷумла даҳ номи дарё: – Русс шохоби рости Морава; Рося шохоби Мороша ва Шила, Рускава – шохоби Вишец; Русо, Рось, Русица, Ороз (orosz), **Реусбах дар Трансилвани** ва бисёр минтақаҳои дигар дар ин шуморанд.<sup>1</sup>

12. Русалька. Номи эзоди обии славянии қадим.

13. Русый. Ранги об.

14. Рус. Ба маънои равшан, дунёи равшан. Ба қавли Р.А. Агаева дар тамоми зарбулмасалҳои русӣ вожаи «рус» маънои ҷаҳон ва дунёи равшанро (белый свет) дорад.<sup>2</sup>

15. Рӯз. Дар «Ҷуғрофияи Бавария» (тақрибан соли 825) вожаи рус ба шакли Ruzzi – рӯз зикр гардидааст. Сайри забони вожаи рӯз чунин аст: гауса>roz>ruz – рӯз. Дар забони юнонӣ вожаи «рус» маънои сафеду равшанро дошта, дар забони русӣ ба шакли «русый» ифода мешавад. Мувофиқи шарҳи луғати Даль дар ғӯишҳои мардуми Тверь ибораи «совсем на руси» маънои «тамоман равшан», «тамоман намоён»-ро дорад.<sup>3</sup> Дар забони тоҷикӣ низ, масалан, дар ин байти Анварӣ ибораи «рӯз аст» ба маънои ошкору намоён истифода ёфтааст:

*Гар шаҳнишон хоҷа бувад, хоҷагӣ ин аст,*

*Рӯз аст – дар ӯ шак набувад ҳеч ҳакамро.*

---

<sup>1</sup> Филевич И.П., «История др. Руси» Варшава, 1896, с. 173-189.

<sup>2</sup> Агаева Р. «Страны и народы: происхождение и названий» с. 138.

<sup>3</sup> Даль В. «Толковый словарь живого великорусского языка». 1956. ч. 4. с. 114.

Шакли рӯз – рус ҳамчун яке аз гунаҳои маъноӣ вожаи рус аз ҷониби муаллифи ин сатрҳо дар рисолаи «Русҳо – славянҳо» тахмин гардида буд.

16. Арса. Ба қавли Богданов пешрешаи Рос – Рус хирс аст. «Ҳамноми қадимии халқи мо хирс будааст», – мегӯяд ин муҳаққиқ. «Арса»-и ориёӣ, «орсо»-и итолиёвӣ маъноӣ паҳлавон ва хирсро доранд, – афзудааст вай. Мувофиқи назари муҳаққиқи мазкур вожаҳои Рустам ва Арсен аз вожаи хирс баргашт шуда, Орса ва Рос ном бисёр шахрҳои давлати Арарту низ ба ҳамин вожа иртибот доштаанд. Ҳарчанд ин назар қобили қабул буда наметавонад, вале номҳои Арса, Орса, Рос ва Рустам, ки муҳаққиқи мазкур мисол овардааст, воқеан на аз тариқи вожаи «хирс», балки аз тариқи дигар вожа, ки поёнтар зикр хоҳад гардид, ба вожаи рус иртибот доранд.

Бояд гуфт, ки хирс ки дар забони қадими ориёҳиндӣ ё санскрит ба шакли rksa (ркс) буда, ҳоло дар ғӯишҳои тоҷикӣ ба шакли «хрс» роиҷ аст.

17. Асур, Ашур, Ассирия. Баъзе олимони рус, раш ва Россияро баргаште аз ин вожаҳо донистаанд. Мо ин қадар афзуданӣ ҳастем, ки агар ин назар воқеияте дошта бошад, пас онро на бо Асур – Ассирияи Осиёи Пеш, балки бо Сурӣ, Ассурӣ ва Сории даврони авестиӣ воқеъ дар водии Фарғона муқоиса бояд кард.

18. Сло–Сро–Саро–Рос–Рус. Ин назарро олими кишваршиносии новгородӣ Виталий Богданов пешниҳод намудааст. Ғӯё вожаи славян дар асл «словин» буда, қисмати аввали он «сло» баргаште аз соро – суро – вожаи санскритӣ ба маъноӣ ҷазира ва қисмати «вин» аз баргашти баръакси «нива» ба маъноӣ дӯст ва зироаткор будааст. Богданов барои исботи фикраш тоифаҳои қабл аз солшуморино, ки дар шимолу шарқи Европа маскун будаанд, ёдоварӣ намудааст.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> «Древнейшие корни русского народа», М. «Русская провинция» №2,

19. Расе, Рангха. Тавре зикр гардид, ин ду номи Сирдарё буданд, ки дар «Ригведо» ва «Авесто» зикр ёфтаанд. Аммо баъзе муҳаққиқони рус ин ҳар ду номро ба дарёи Волга айнӣ дода, номи русро аз он муштак донистаанд. Масалан, А.К. Белов («Воины на все времена») менависад. «Охири ҳазораи IV то солшуморӣ моро бо зоҳирашавии ҳарчи бештари номи рус рӯ ба рӯ менамояд. Он чи ки ин номи қавмӣ баъди сукунат ба вучуд омадааст, ҳеҷ гуна шубҳаро ба вучуд намеоварад. Роҷеъ бо ин ном дар «Ригведо» ва «Авесто» ҳеҷ гуна ишорае дида намешавад. Ва ба ҳар ҳол ҳамин ду сарчашма ба гумони робитаи рус ба анъанаи ориёӣ водор менамоянд. Дар «Ригведо» ин ном Расе ва дар «Авесто» Рахе (Раше) хонда мешавад. Тасодуфӣ нест, ки дар сарчашмаҳои қадими Осиёи Наздик русҳо ҳамчун рош ёд шудаанд. Раса ё Роша – (Рангха) номест, ки ҳиндуэронӣҳо Волгаро чунин меномиданд, – афзудааст ин муаллиф.

20. Arusa – сурх. Дар асотири ориёҳиндӣ омадааст, ки дар Шимол ҷавони чобуку паҳлавоне зиндагӣ мекунад, ки мисли офтоб хандон, дар баробари ин ҳашмгину даҳшатнок аст. Номи ин ҷавон Рудра будааст. Номи эзади ориёҳиндӣ Рудра тибқи қоидаи баргашти овой метавонад ба «Русра» баргардад. Ҳамчунин, ба назари мо, вожаи ориёҳиндӣ – *rahitā* – сурх низ ба шакли расита – рашита, рушт баргашт намудааст, ки ҳоло дар забони шуғнонӣ роиҷ аст.

21. Прусс, Брус, Борус. Чанде аз донишмандон вожаи русро ихтисоршудаи «Прусс» ва «Бо-Рус» донистаанд. Яке аз тоифаҳои қадимие, ки дар шаклгирии халқияти рус сахм гузоштааст, «борус» ном дошт. Ба назари мо вожаҳои Прус ва Борус шакли муҳочиршудаи авестоии номи кишвар Порут мебошад.

22. Рус – номи хос. Гўё номи бародари Чех ва Лех буда, аз вожаи славянии «Rissaie» ба маънои дурӣ ва парешон-

шавии мардум шакл гирифтааст. Баъзе олимон гуфтаанд, ки то ҳукмронии шоҳ Рус низ ин ном вучуд доштааст.

23. Русс. Номи шаҳри қадими русӣ дар назди Новгороди Бузург будааст. Баъзе донишмандон тасмиеи русро аз номи ин шаҳр донистаанд

24. Русий. Ба маънои ранги гандумгун.

25. Россей. Ба маънои паҳну парешон.

26. Рус – rus. Яъне зардранг – rohtshecc, ё сурхи бур – rohtlraun, ранге, ки бошандагони ин кишвар мӯй ва рӯяшонро ранг мекарданд.

27. Риши. Дар адабиёти ориёҳиндӣ риши (шоир) номи ҳаким ва донандагони достонҳои ориёҳиндӣ – «Ригведо», «Маҳабҳарата» ва ғайра буд. Баъзе муҳаққиқони вожаи рус бо назардошти баргашти овози ш ба с онро ба шакли руси, руси тахмин кардаанд.

28. Этрусскҳо. Номи тоифаҳое, ки дар ҳазораи 1 то солшуморӣ аз самти шарқ ба Осиёи Пеш ҳаракат карда, баъди чанде сукунат ба воситаи Баҳри Миёназамин ба Италия гузаштаанд. Ҷонибдорони назарияи аз этрусскҳо ном гирифтани русҳо низ барои ин иддаояшон далелҳои боваринок пешниҳод менамоянд.

29. Рош, реш. Назари баъзе олимон он аст, ки вожаи рус аз «рош» ё «реш» тасмиеи шудааст. Шоҳ ва князҳои пруссӣ рош ва ё реш ном бурда мешуданд. Ба назари мо, «рош» баргашти шакли ориёҳиндӣ-санскрити вожаи «роча» ба маънои «шоҳ аст».

30. Арос. Муҳаққиқ М.Кононенко чунин назарро пешниҳод менамояд. Гӯё ин вожа аз ду қисмат Арий – ориёӣ ва «ос» – Арии+ос қавми осетинҳо номгузорӣ гардида бошад.

31. Усуни – олоско. Номи қabilaест, ки аз асрҳои III пеш аз солшуморӣ то асри III мелодӣ дар Алтай сукунат доштааст. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои хитойӣ усунҳо аҷдоди олоско – русҳо будаанд.

32. Индрус. Муҳаққиқ Павел Бочилов мегӯяд, ки дар худуди Нижний Новгород дарёҳое бо номи Инди (Ҳинди)

бузург ва Инди хурд вучуд доранд. Дар ноҳияи Кинешеми вилояти Иванов дарёи Индовка ва дарёи Индрус мавҷуд ҳастанд, ки ба Окса мерезанд. «Индрус – ин аст номи миллати қадими мо...», – гуфтааст ин муҳаққиқ.<sup>1</sup>

Шояд дар ин миён назарҳои дигаре низ вучуд дошта бошанд, ки ба мо дастрас нагардидаанд. Вале қисмати асосӣ ва муҳими назарҳо, ҳоса назарияи норманӣ ва ҷанубӣ дар ин ҷо пешниҳод гардид. Наздик ба 300 сол мешавад, ки олимони Россия ва дигар кишварҳои Европа роҷеъ ба таърих ва пайдоиши вожаи рус садҳо китобу мақолаҳо навиштаанд. Вале ба ақидаи аксарияти кулли олимон ҳанӯз мавзӯи баҳси маънои вожаи “рус” ҳалли пурраи худро наёфтааст. Тамоми назарҳо дар баробари тарафҳои мусбӣ, тарафҳои манфии худро низ доранд. Масалан, агар муқобилони назарияи норманӣ ин назарияро ҷиҳати бебунёдиаш танқид карда бошанд, норманиён ҷонибдорони назарияи ҷанубиро бо эҳсосотиву ғайриилмии назарияшон сарзаниш кардаанд. Воқеан, ба назари мо на ин ва на дигар назарияҳое, ки дар ин мақола оварда шуданд, ҳеҷ яке маънои вожаи русро пурра равшан карда наметавонад.

Фарз кардем, тибки назари норманиҳо, агар варягҳо ё варинҳо номи русро аз шимоли ғарбии Аврупо ба Киев оварда бошанд, пас оё дар он даврае, ки ҳеҷ гуна равобит миёни мулкҳои кишвари бепахҳои Россия вучуд надошт, ин номро аҳолии ғӯшаҳои дурдасти Россия то давраи инқилоб чи гуна қабул карда метавонист? Дар ҳоле ки, тавре аз адабиёт маълум аст, тамоми русҳои Россия дар даврони то инқилоби Октябр низ худро рус меномиданд. Саволи дигар ин аст, ки то омадани варягҳо русҳо магар номи қавмӣ надоштанд? Агар ба далелҳое, ки ҷонибдорони назарияи ҷанубӣ ба муқобили норманиён низ овардаанд,

---

<sup>1</sup> ниг. «Русская сербонида. Индия», «Нижегородский летописец», работа А.С. Гациеского, Нижний Новгород, 1886.

таваччуҳ намоем, назарияи норманиҳо низ воқеан бебунёд менамояд.

Назарияи зиддинорманиён низ ҳамин гуна ба муқоби-латҳо тоб оварда наметавонад. Масалан, фарз кардем, ки агар номи русҳо аз номи як шоҳоби дарёи Днепр ба вучуд омада бошад, ин номро чи гуна боз ҳам дар он даврони истилоҳ пахну парешонӣ русҳои минтақаҳои дурдаст қабул карданд. Чи гуна русҳои соҳилҳои шоҳоби Рос аввал дарёро номгузорӣ карда, баъд худро ба он ном мансуб медонистанд? Ва дигар ин ки чи гуна дар дигар сарзаминҳои Осиёву Аврупо, дар он мулкҳои, ки шояд ҳеҷ як русе ба он ҷо пой нагузошта бошад, номҳои зиёди марбут ба рус вучуд дорад? Ҳамин гуна назарияҳои дигар низ ба воқеият ҷавобгӯ буда наметавонанд. Ба назари мо, номи рус на дар давраи баъди солшуморӣ, балки дар даврони хеле қадим, чанд ҳазор сол пеш аз солшуморӣ вучуд дошта, дар миёни тамоми русҳои маскуни сарзамини нопайдоканори Россия роиҷ будааст. Дуввум, вачҳи тасмияи номи рус на номи ҷазирае ва на номи шоҳоби дарёе, балки як омили тавоное будааст, ки воқеан тавонистааст фарогири номи тамоми аҳолии сарзамине бо чунин фароҳии Россия ва дигар минтақаҳои берун аз он буда бошад. Агар чунин омил вучуд намедошт, то имрӯз низ аҳолии руси бисёр гӯшаву канори Россия, масалан, Сибир, Шарқи дур худро рус наменомиданд...

Пеш аз он ки чунин омил ё ном зикр карда шавад, бояд исбот гардад, ки умумияти қавмиву забонии даврони ориёхиндии тоҷикону русҳо дар Осиёи Миёна, хоса водии Фарғона ва ноҳияҳои ҳамҷаворашон замоне вучуд дошт. Дар ин бора дар рисолаи «Русҳо – славянҳо» батафсил суҳан рафтааст. Ба далелҳо рӯ меорем. Яке аз чунин далелҳо мавҷудияти номҳои якхелаи маҳалҳо дар Тоҷикистон, атрофи он ва дар минтақаҳои славянишини мебошанд. Ба муалифи ин сатрҳо чунин имконе фароҳам наомадааст, ки тамоми номҳои маҳали Россияро баррасӣ карда бошад. Ва-

гарна даҳҳо номҳои дигари мушобех пайдо хоҳанд шуд. Шояд дар тайи ҳазорсолаҳо қисмати зиёди он номҳо аз байн рафта бошанд. Бо вучуди ин мисолҳои зерин иддаои моро тамоман ҷонибдорӣ карда метавонанд.

### ***Тоҷикистон***

– Йим, Йамак  
– Дашти Ҷум  
– Кадара  
– Мунк  
– Нилкон  
– Рагнов  
– Лаби ов  
– Камаров  
– Майтаниён, Урметан  
– Найман  
– Қуло  
– Ангорик  
– Дашти Ангора  
– Сардоба  
– Кочон  
– Шул  
– Шулмак  
– Шлхов  
– Андарбаг  
– Балхов, Балхобӣ  
– Варзоб  
– Варзигон  
– Тарғок  
– Хум  
– Норин  
– Оран  
– Ромит  
– Калайчак

### ***Россия***

– Яммь, Юм  
– Джам  
– Кудара  
– Мункач  
– Нелкон  
– Рагноу  
– Лабиау  
– Камароу  
– Майтан  
– Найман  
– Кула  
– Ангор  
– Ангора  
– Сердобск  
– Кочона  
– Шильда  
– Шулма  
– Шклов  
– Индура  
– Болхов  
– Варзино  
– Варзуга  
– Таржок  
– Хум  
– Норин  
– Оранг  
– Ромуты  
– Каланчак

|                |                      |
|----------------|----------------------|
| – Яхак –       | Яха                  |
| – Рунов        | – Руновщина, Руновка |
| – Шамар        | – Шамар              |
| – Ашалин       | – Аша                |
| – Кулик, Кулак | – Куликово           |
| – Хлак         | – Хилак              |
| – Калакон      | – Калакон            |
| – Элок         | – Илок               |
| – Каврак       | – Каврак             |
| – Хост         | – Хуст (Украина)     |
| – Дувона       | – Двина              |
| – Кулоба       | – Кулоба,            |
| – Кулоб        | –Кулябовка, Кулябино |
|                | Куляба               |
| – Данғара      | – Дангара            |
| – Суғд         | – Согда              |
| – Ванчов       | – Вангов             |
| – Боршид       | – Бершад (Украина)   |
| – Ғарм         | – Гарман (Украина)   |
| – Шаков        | – Шаква              |
| – Роға         | – Рюген              |
| – Роғун        | – Роган              |
| – Роғ          | – Таган Рог          |
| – Нимич        | – Нимич              |

Далели дигари ин назар шабеҳияти вожаҳои сершуморе мебошад, ки дар забонҳои санскрит, тоҷикӣ ва русӣ имрӯз вучуд доранд. Ин табиист, зеро чунин ҳол дар аксари забонҳои гуруҳи ҳиндуаврупоӣ ва, ҳоса, ҳиндуэронӣ вучуд дорад. Вале нахуст ба он вожаҳое таваҷҷуҳ бояд кард, ки дар забони русӣ ва дар ғӯишҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд. Мавҷудияти вожаҳои яксон дар ғӯишҳои тоҷикӣ ва забони русӣ далели кавии ҳамзистии замоне вучуддоштаи халқҳои рус ва тоҷик мебошад. Тавре маълум аст, забони адабӣ, хусусан дар давраи Шӯравӣ дар Тоҷикистон ба ғӯишҳои мар-

думи фишор оварда, майдони истифодашавии онҳоро танг намуда буд. Шояд вожаҳои зиёде, ки рӯйхати моро афзоиш медоданд, аз байн рафтаанд. Аммо имрӯз низ аз ин қабил вожаҳо зиёд пайдо кардан мумкин аст.

Яъне, ин вожаҳо дар таби ҳазорсолаҳо нишони худро ҳамчун асолати воқеии ҳамзабонӣ нигоҳ доштаанд.

### ***Тоҷикӣ***

Крт  
Кр  
Прт  
Фр (гаштан)  
Рад  
Кашк  
Ск-ск (гаштан)  
Зк(идан)  
Руш(идан)  
Тутък  
Реза  
Калта  
Кувал  
Чук  
Патък  
Ҳича  
Бувак (хўсаи гўсола)  
Теша  
Кокул

### ***Русӣ***

Крут(ой)  
Кр(ыть)  
Прот(ив)  
Вр(ащение)  
Ряд  
Каш(а)  
Ск(итание)  
Ск(учать)  
Руш(иться)  
Дуда  
Реза(ть)  
Корот(кий)  
Кувал(да)  
Жук  
Фата  
Хижина  
Бивак (хайма)  
Тесло  
Хохол

Дар ин бахш номи аз баъзе минтақаҳои Россия номи дарёҳое оварда мешавад, ки қисман дар се забон – санскрит – русӣ – тоҷикӣ ва қисман дар забонҳои тоҷикиву русӣ маънои мушобеҳ доранд. мисли дигар, вожаҳои забонӣ номи дарёҳо низ бо мурури замонҳо тағйироти ҷиддие пазируфтанд.

| <i><b>Ном бо русӣ</b></i> | <i><b>санскрит</b></i> | <i><b>ифода бо тоҷикӣ</b></i> |
|---------------------------|------------------------|-------------------------------|
| Турта                     | Турита (раמידан)       | Туридан                       |
| Кшара                     | Кшара (об)             | Шоридан                       |
| Арга                      | Арнава (дарё, чорӣ)    | Арғун                         |
| Тошма,                    | Тоша (чорӣ)            | Чошма, чашма                  |
| Сара                      | Сара (чўй)             | Шара                          |
| Марса (мар-са)            | Мара                   | Мара (худуд)                  |
| Маха                      | Маҳи, меҳи             | Меҳ (бузург)                  |
| Дардур                    | Дара                   | Дара                          |
| Вакшелда                  | Вакшана (чараён)       | Вахш                          |

***Номи дарё*** ***гунаи ифода бо тоҷикӣ***

|                        |               |
|------------------------|---------------|
| Важа (Вологда)         | Вазиш         |
| Вандыш (Архангельск.)  | Банд (қисм)   |
| Варз (Архангельск.)    | Варзоб        |
| Вошка (Архангельск.)   | Фашас         |
| Гавынга (Вологда)      | Гов           |
| Говяна (-//-) – //-    |               |
| Девята (Вологда)       | Дев           |
| Кама (Тотемск.)        | Ком           |
| Лала (Соливычегорск.)  | Лола          |
| Лакшма (Каргопольск.)  | Лахш          |
| Мандара                | Мундала       |
| Мона (Мурманск.)       | Ман, Ману     |
| Повока (Пинеж. уезд)   | Пок           |
| Пурная (Вельский уезд) | Пур           |
| Рогна (Вельский уезд)  | Роға          |
| Рудак (Сольвычегорск.) | Руд (дарё)    |
| Рудея (Олонецк.)       | Руд           |
| Сара (Белозерск.)      | Сара          |
| Сарба (Ладейнопольск.) | Сарбо         |
| Сираж (Вельск.)        | Шира, ширеш   |
| Свар (Кирилловск.)     | Хвар (хуршед) |
| Харева (Печорский)     | Ҳарӣ, ҳарин   |

(зарй, заррин)

Бехтарин далели умумияти забонии ин ё он халқ мавҷудияти хусусиёти якхелаи забонӣ ва вожаҳои ҳамсон аст. Забонҳои тоҷикӣ ва русӣ, ки умумияти пешзабон будаанд, имрӯз бисёр вожаҳои мушобеҳро дар худ нигоҳ доштаанд. Аксар вожаҳои қадимие, ки дар ҳар ду забон вучуд доранд, ба шаклҳои мушобеҳ ва ҳам низ тағйирёфта боқӣ мондаанд. Дар ин бора дар рисолаи мазкури «Русҳо – славянҳо» ва “**Фарҳанги ҳамвожаҳои русӣ-тоҷикӣ**”, ки зиёда аз 2500 вожаро дар бар мегирад, батафсил суҳан рафта буд. Ва ҳоло низ чанди дигар вожаҳои ҳамсон аз забонҳои русӣ, санскрит ва тоҷикӣ барои намуна пешниҳод карда мешаванд. Аксар калимаҳо дар нахуст дар ҳар се забон як маъно дошта, бо мурури замон маъно ва шакли худро тағйир додаанд. Бояд дар назар дошт, ки дар аксар маврид тибқи қоидаи маъмули баргашти овозӣ овози «с» ба «х», «ҳ», овозҳои «д», «т» ба «с», «ш», «з», «ҷ» ва «ж» табдил меёбанд:

| <i>гуна ба русӣ</i>  | <i>санскрит</i> | <i>гуна ба тоҷикӣ</i> |
|----------------------|-----------------|-----------------------|
| Вапа (краска,украш.) | Вапус (зебой)   | Упо                   |
| Весь                 | Вишва           | Беш                   |
| Ветер                | Вата (ваю)      | Бод                   |
| Вешать               | Вач воча,       | Вожа                  |
| Вертеть              | Врьт, вартена   | Фртанак               |
| Волк                 | Врька           | Гург                  |
| Во-прос              | Прашна          | Пурс-идан             |
| Вякать (говорить)    | Вак             | Вақ-вақ               |
| Гать (путь)          | Гати            | Қатӣ (хамроҳ)         |
| Говор                | Гави            | Гав, гап              |
| Горло                | Гули            | Гулӯ                  |
| Грива                | Грива           | Гиреб(в)он            |
| Счастье              | Сваста          | Хуҷаста               |
| Жена                 | Чанӣ            | Зан                   |

|                   |              |                   |
|-------------------|--------------|-------------------|
| Звать             | Ҳва          | Ҳова              |
| Зима              | Ҳима         | Зимистон          |
| Знать             | Чна          | Дон(истан)        |
| Зорить, разорать  | Ҳри          | Хор (шудан)       |
| Ил                | Ила          | Гил               |
| Щупать            | Чхуп         | Соп-соп           |
| Коса (волосы)     | Каша         | Кеш               |
| Который           | Катара       | Кадом             |
| Крик              | Кравис       | Криғ (фарёд)      |
| Круглый           | Крукта       | Гирд              |
| Крошить           | Круш         | Ғруша             |
| Крыть             | Кри          | Кр                |
| Куда              | Кутас        | Кучо              |
| Лизать            | Лих          | Лес(идан)         |
| Лов, (собирать)   | Лава         | Лав задан (хеле)  |
| Лялить            | Лал          | Лолой, алла       |
| Мать              | Мата, матра  | Модар             |
| Мама              | Ма           | Момо              |
| Мёд               | Мадху        | Мазза             |
| Мереть (умирать)  | Мри          | Мур(дан)          |
| Месяц             | Мас          | Мох               |
| Мешок             | Машака       | Машк              |
| Млеть             | Млаи         | Мол(иш)           |
| Нет               | Не           | Не                |
| Ни                | Ни           | На                |
| Новый             | Нава         | Нав               |
| Новина            | Навина       | Навин             |
| Ногот             | Нагха        | Нохун             |
| От                | Ут, уд       | Аз                |
| Первый            | Пурва (оғоз) | Бар (боло)        |
| Полный            | Пурна        | Пур               |
| Против            | Прати        | Пурт (рад кардан) |
| Радоваться        | Ҳрад         | Суруд             |
| Рушить            | Руш          | Руш(идан)         |
| Свара (крик, шум) | Свара        | Сур (тўю сур)     |

|                   |            |                 |
|-------------------|------------|-----------------|
| Свет, (белизна)   | Швит       | Сфед            |
| Зерно             | Хирана     | Хирман          |
| Соха              | Шакҳа      | Шоха            |
| Спать             | Свап       | Хоб             |
| Спящий            | Супта      | Хуфта           |
| Стан, стоянка     | Стҳон      | Истон           |
| Столб             | Стамбҳа    | Сутумб (сутун)  |
| Стоять            | Стҳа       | Истода          |
| Сушка             | Шушка      | Хушк            |
| Сын               | Суну, суна | Сан (писар)     |
| Ты                | Тва        | Ту              |
| Теплота           | Тапа       | Тоба            |
| Тонкий            | Танука     | Тунук           |
| Трястись(дражать) | Трас       | Драс (ларзидан) |
| Тугой             | Тунга      | Танг            |
| Турить, (гнать)   | Тур        | Туридан         |
| Четыре            | Чатур      | Чаҳор, чор      |
| Шалаш             | Шала       | Шола            |
| Это               | Этад       | Ита             |
| Ярый              | Йара       | Ёр              |
| Когда             | Када       | Кай             |
| Путник            | Патика     | Патора (ҳамроҳ) |
| Сноха             | Снуса      | Синҳор          |
| Деверь            | Девар      | Ҳевар           |
| Зять              | Чата, чати | Язна            |
| Брат              | Братан     | Бародар         |
| Дверь             | Дварака    | Дар             |
| Пекарь            | Пактар     | Пух(тан)        |
| Пища              | Писта      | Пистон          |
| Берёза            | Бхурча     | Буруч           |
| Кувшин            | Кузумбҳа   | Кўза            |
| Говядина          | Гова       | Гов             |
| Капелюха (кулоҳ)  | Капола     | Қопала (сар)    |
| Избалованный      | Абалаҳ     | Аблаҳ, апалак   |
| Свой              | Сва        | Худ (хвад)      |

|            |                 |                |
|------------|-----------------|----------------|
| Амбра      | Амбор           | Амбор          |
| Бровь      | Бхрува          | Абру           |
| Утро       | Усар            | Усарй (сахарй) |
| Кто        | Ка              | Ка, кй         |
| Гудить     | Гада            | Гуд-гуд        |
| Язык       | Чиҳва(ав.йизва) | Зухун,зувон    |
| Дерево     | Торй            | Дор, дарахт    |
| Даль       | Дурга           | Дургй          |
| Поле       | Пал             | Пал (чўяк)     |
| Беда       | Бхеда           | Бадй           |
| Мангалка   | Маника          | Манқал         |
| Иго        | Йуга            | Йуғ            |
| Плаха      | Варга           | Праға          |
| Фасон      | Вас             | Фасон          |
| Сер(ёзный) | Сара            | Сара (боарзиш) |
| Сапог      | Сопха, сопатка  | Сапал          |
| Своекров   | Свасура         | Хусур          |

Халке, ки мисли рус дар бунёдгузори тамаддунҳои ориёӣ ҳиссагузорӣ намуда, он нишонаҳои тамаддунро дар тайи ҳазорсолаҳо аз насл ба насл дар забон, маросим, номҳои маҳал, руду дарё, дашту кӯҳу ҷангал, мисли асолати миллии худ маҳфуз доштааст, имкон надошт муддатҳои мадид беном мемонд. Халқи рус иштирокчи ва ҳиссагузори эҷоди дostonҳои «Ригведо» «Маҳабҳарата» ва дигар эҷодҳои ориёӣ буд. Иртиботи русҳо бо ин асарҳо он гуна наздик аст, ки аксаран олимони нахустмеҳани ориёӣ ва эҷодгоҳи асарҳои мазкурро дар сарзаминҳои Рус суроғ кардаанд. Оё халқе, ки ба садҳо эҷодони осмониву заминӣ, ба моҳу офтобу ситораҳо, ба маросиму анъанаҳо, ба рӯзҳову солҳову моҳҳо ҳазорон сол пеш номгузорӣ намуда буд, имкон дошт, ки худро дар гирдоби ғарбӣ таърих беном бигузорад? Ном ва забон ду омиланд, ки ҳар як халқро дар тӯли таърих аз ҳама гуна марҳалаҳои муҳлик нигоҳбонӣ менамоянд. Дар таърих бисёр шуда, ки

хатто халқҳо дорои номҳои овозадор аз арсаи ҳастӣ нопадид гаштаанд, пас чи расад ба халқҳое, ки агар ном надошта буданд. Умуман, дар таърих қавм, миллат ва халқи бе-ном вучуд надорад. Аз давраи инсонии *Homo sapiens* хонавуҷой, қавму маҳал ба тариқе, ба гунае номгузорӣ мегардид. Халқи рус дар тайи ҳазорсолаҳо ном дошт. Як номи пурмуҳтавои осмониву эзадӣ. Танҳо ин қадар буд, ки ин ном бо гузашти ҳазорсолаҳо мисли дигар вожаҳои забон андак-андак тағйирот пазируфт, сайқал ёфт, суфта шуд. Ин номро на шахсиятҳои барҷастаи таърихӣ, на шоҳону лашкаркашон, на қabilaҳои ҷангҷӯву ғоратгар, балки дар дуртарин гӯшаҳои сарзамини Россия халқи оддӣ рус маҳфуз ме-дошт. Дар таърих ҳеҷ як номи тоифаву лашкаркаши ҷангҷӯ маҳфуз намондааст, агар вай решаҳои таърихӣ надошта бошад. Халқи тоҷик низ тоифаҳои ҳахоманишу ҳайтоӣ, кӯшониву бохтарӣ, суғду тохарӣ ва ғайраҳо аз сар гузаронд, вале номашон дар миёни ҳеҷ қавму тоифае боқӣ намонд, зеро ин халқ ном дошт, номи осмониву эзодӣ Тоҷик. Ҳамин гуна халқи рус низ лашкаркашиҳои скифҳоро, роксоланҳо, савромату сарматҳо, варягҳоро, росманҳо ва ғайраҳо аз сар гузаронд, вале номи ҳеҷ яке аз тоифаҳо, қабул накард, зеро ба ин эҳтиёҷ надошт. Зеро вай ном дошт, номи таърихиву арзандаи Рус.

Чанде аз муҳаққиқон низ дар замони худ вачҳи тасмийи вожаи тоҷикро низ номҳои арабии тозиву тай қаламдод мекарданд, ҳол он ки халқе, ки чандин ҳазор сол пеш аз солшуморӣ ҳамчун бунёдгузори тамаддунҳои нахустин машҳур буд, имкон надошт, ки то асрҳои 8-9-10 милодӣ худро беном гузошта бошад. Вай на танҳо худ ном дошт, балки номашро ба бисёр қавму тоифаҳои дунё арзонӣ дошт. Номҳои «тозӣ» «тоҷик» ва «тай»-ро дар ҳазорсолаҳои қабл аз солшуморӣ ба Осиёи Наздик ҳуди тоҷикони ба ин минтақа муҳоҷиршуда бурда, дар таи ин ҳазорсолаҳо маҳфуз доштаанд. Ҳоло низ бар асари он муҳоҷират дар ривояту асотир, номи шахру маҳалҳо, дар забону маросими

халқҳои Осиёи Наздик бисёр нишониҳо маҳфуз мондаанд. Ин номро мардуми оддӣ тоҷик дар дуртарин ғӯшаҳои кӯҳистон, дар умқи дилу ёди ҳеш нигоҳ медошт. Вай номи «тозӣ»-и арабиро, ҳарчанд яке аз гунаҳои номи ҳазорсолаҳо пеш муҳоҷиратшудаи ҳуди ин халқ буд, ҳеҷ гоҳ ҳамчун номи миллии худ қабул карда наметавонист. Агар халқи тоҷик ягон номи бегонаеро, қабул карда наметавонист, шояд номи дар он даврон овозадори «араб»-ро қабул мекард, на номи кадом як қабилани номашхури «тозӣ»-ро. Ҳамчунин халқи ғӯё дар тайи ҳазорсолаҳо беноми рус низ агар ба номгузори эҳтиёҷ медошт, шояд вай ҳам номи пу-ровозае, ки аз шуниданаш дили муктадиртарин шоҳони олам ба ларза меомад – номи “массагет”, «скиф» ё ягон номи дигарро қабул мекард. Вале ба ин ниёзе набуд. Дар ғӯшаҳои дурдасти сарзамини рус дар тайи ҳазорсолаҳо мардуми оддӣ худрову ҳамқавмони худро бо номи меросии аҷдодӣ «Рус» ном мебуданд. Дар даврони ҷангу кишваркушоӣҳои номи халқи оддӣ фаромӯш гардида, ҷои онро номи тоифаҳои ҷангҷӯ ишғол менамояд. Скифу сармат, роксолану варягҳо (варинҳо) кӯшониву ҳайтолиҳо ва ғайраҳо номи мардуми оддӣ набуд, балки номи дарбориву лашкаркашӣ буд.

Тавре дида шуд, зиёда аз 30 гунаи назарияи пайдоиши номи рус вучуд дошта бошад ҳам, ҳеҷ яке аз онҳо аз ҷониби ҳамагон ҳамчун асли номи рус қобили қабул нагардидааст. Зеро ҳеҷ кадоме аз онҳо воқеияти ҳолро таҷассум карда наметавонад. Бояд гуфт, ки на ҳамин як номи рус аст, ки қобили ин қадар баҳсу мунозираи олимони қарор гирифтааст. Дар дунё номи аксари тоифаву миллатҳо аз ҷониби олимони мавриди баҳсҳои зиёде қарор гирифта бошад ҳам, аксаран маънои аслии он номҳоро ҷавобгӯӣ карда наметавонистаанд. Номҳои тоҷик, форс, немис, турк, англис, немис ва бисёр номҳои дигар дар ҳамин шуморанд. Вале ҳамин баҳсҳо ва пешниҳоди назарҳои гуногун аст, ки олимони қадам ба қадам ба сӯи воқеияти ҳол наздик мебаранд.

Бояд зикр кард, ки аксар вақт омӯзиши бисёр хусусиятҳо ва номи ин ё он тираву табор на аз сарчашмаҳои таърихӣ худӣ, балки аз навиштаҳои сайёҳону муаррихони дигар халқҳо муяссар мегардад. Масалан, роҷеъ ба таърихи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон ва вожаи «тоҷик» адабиёти тибетиву хитой, форсivu арабӣ, санскриту юнонӣ бештар маълумот додаанд. Ҳамчунин роҷеъ ба таърихи халқҳои славянӣ сайёҳону муаррихони форсу араб ва осиемиёнагии асрҳои 9-10 маълумоти таърихӣ пураарзиш додаанд. Ибни Балхӣ, Истахрӣ, ибни Фадлон, муаллифи китоби «Ҳудуд-ул-олам...» (982-983), роҷеъ ба ҷуғрофияи кишвари рус маълумот дода, аз ҷумла навиштаанд, ки дар он даврон сарзаминҳои рус ба се қисм ҷудо мешуд: Куябия, Славия ва Артания. Аз ҷониби муҳаққиқони рус исбот шудааст, ки Куябия (Куяв, Куйоб) – заминҳои Киев ва кишвари дуҷум Славия заминҳои Новгородро дар бар мегирифтааст. Вале роҷеъ ба мавқеияти кишвари сеҷум баҳс ва назарҳои гуногун вучуд дорад. Ин кишвар Артания ном дошта, гунаҳои ин ном – Артаба, Ортаб, Арта, Арса, Арсания будаанд. Аксари олимони онро дар шарқ ва шарқи шимоли Россия, дар Сибири ғарбӣ, дар ҳавзаи дарёи Об суғро намудаанд. Тибқи навиштаҳои муаррихони кишвари Артания як кишвари пурмуаммо ва пурасрор будааст. Тоҷирони артаний ба кишварҳои ҳамсоя барои тичорат пӯсти ҳар гуна ҷонвар, сурб ва дигар мавод оварда, дар бораи кишвари худ чизе намегуфтанд, касеро барои гусел кардан намегузоштанд ва касоне, ки тасодуфан ба мулки онҳо меафтод, ёро нобуд мекарданд. Солҳои охир дар зери шаҳри Томск роҳравҳое пайдо шуданд, ки олимони онҳоро ҳамчун роҳҳо ба шаҳрҳои зеризаминии артанийҳо шарҳ додаанд. То ҳол ривояту афсонаҳои зиёд дар бораи ин кишвар дар миёни мардуми он маҳал боқист. Баъзе муҳаққиқони дигари рус мавқеияти Артанияро дар қисматҳои дигари Россия низ тахмин кардаанд, ки Чернигов, Рязан, Ростов дар он шуморанд. Вале мавзӯи ин суҳба-

ти моро маънои ном ва иртиботи он бо номҳои «Арта» дар дигар минтақаҳои Осиёву Аврупо дар бар хоҳад гирифт. Тавре дида шуд, Артания ба гунаҳои Артаб, (Уртаб, Ортаб) Арта, Арса, Арда, Ардаселиб, ҳамчунин ба шаклҳои Орша, Орс ва ғайра вучуд доштааст. Он чиз ҷолиб аст, ки дар миёни халқҳо ва дар кишварҳои гуногуни ориёнаҷод бо решаи «арта» номҳои зиёде вомехӯранд. Арта ё Рта – дар аксари забонҳои халқҳои дунё даври Коинотро ифода мекунад.<sup>1</sup> Арта дар бисёр забонҳо ба чанд шакл талаффуз мешуд, ки онро, масалан, германиҳо, юнониҳо ва римиҳо ба шакли Рта ё Рита талаффуз мекарданд.<sup>2</sup> Тибқи таълимоти адабиёти ҷайнӣ дар давраи Кришна тақрибан 3200 сол то солшуморӣ Ҳинд, Арабистон, Эрон, Юнон ва Осиёи хурдро дар бар мегирифт. Дар шимол Аряварта воқеъ гашта буд. Дар ҳар ду Арта чакравартиҳо шоҳаншоҳони Дунё ҳукмрон буданд, ки чакра – чархи гардунаро тоб меоданд, яъне чараёни таърихи дунёро тағйир меоданд.

Яке аз давлатҳои овозадоре, ки ба қавли баъзе муҳаққиқон, масалан, Ю.Шилов гӯё нахустин давлати мутамаддини дунё будааст, Аратта ном дошта, дар ҳазорсолаи 7 то солшуморӣ дар ҳудудҳои кунунии Украина дар соҳилҳои Днепр ва Баҳри Сиёҳ воқеъ гашта будааст. Ба қавли Ю.Шилов «Дар Ҳинд вилоятест, ки Аратта ном дорад. Ин кишвари аҷиб ҳамчунин Араттаи шумерӣ, Аратта – Артаи эронӣ, Артани этрусӣ, Арта – Арсанияи русикадимӣ, Ортополиси машҳури юнонӣ ва Артаплоти то имрӯз вучуддоштаи Украинаро ба арса овардааст. Дар ҳудудҳои Украина ва Россия то истилои муғулҳо кишваре бо номи Арта – Арсания вучуд дошт. Артаплот имрӯз номи дарё ва водиест дар Полтавщина. Ба қавли Ю.Шилов Утрор ва Трояро низ бояд бо Аратта муқоиса кард.<sup>3</sup> Вай гуфтааст, ки «Шаҳри сӯхта» дар Афғонистон низ Аратта ном доштааст.

<sup>1</sup> «Мифы народов мира», М.1991.Т.1.с.142, т.2.с.384.

<sup>2</sup> Ниг. мақолаи «Точик ва ростӣ».

<sup>3</sup> Шилов Ю. «Дар сарғаҳи тамаддуни Аврупову Осиё».

Дар Эрони қадим шахре Артистон ном доштааст. Аратта дар кӯхистоноти Эрон воқеъ буд. Номҳои зиёди шахсиятҳои таърихӣ – Артабаз, Артабан, Артабат, Артаикт, Артаинт, Артан, Артафрен, Артей, Артембар, ва шаклҳои тағйирёфтаи онҳо Арсак, Аршак, ба ҳамин вожа иртибот доранд. Номҳои падари Рухшонаи таърихӣ Оксарт буд, ки аз Окс – Вахш ва Арта таркиб ёфтааст. Маънои номи яке аз шоҳони сосонӣ Ардашери Бобакон аз «арта» ва шер, номи шаҳри бостонии Артакаон ва яке аз шоҳобҳои Дунай – Артанес низ аз арта сохтмон ёфтааст. **Гумон меравад исмҳои хос Арсен ва Артём дар миёни русҳо далолат ба ҳамин кишвар аст.** Артуҷ – номи маҳал дар Алай ва водии Зафаршон аз Арта ва пасванди – уҷ сохтмон ёфтааст. Артахушт низ аз ҳамин вожа таркиб гирифтааст. Фарғона то асрҳои аввали солшуморӣ тибқи маълумоти сарчашмаҳои хитой Арши низ ном доштааст,<sup>1</sup> ки ин вожа ҳамонро баргаштест аз Арта. Дар мақолаи «Аратта» зикр ёфта буд, ки сукунатгоҳи араттиён водии Фарғона буд. Ҳамин тариқ, замоне Арта-Арса-Арша ном доштани Фарғона низ аз ҳамин маънӣ бунёд ёфта буд. Яке аз шоҳони каёнӣ Аршан ном доштааст. Уротеппа бешак аз шакли «Артаба»-и ин вожа баргашт шудааст. Дар замони пеш аз умумияти ҳиндуаврупоӣ дар ҷазираҳои Испании Балеарски Малорка – шаҳри Арта, дар кӯҳҳои Россоберг ва Юрми Шветсария кишвари Арт, дар назди кӯҳҳои Арден кишвари Артуа, **марказаш шаҳри Аррас**, воқеъ буданд. **Ордос маҳал дар Муғулистон**, Арта – шаҳр дар Юнони қадим, Арта – номи маҳал дар вилояти Чита, Арта – ғор дар Испания, Арта шаҳр дар асри 7 то солшуморӣ дар наздикии Афина, Арта дарё дар Туркия, Дашти Арт – дар Қазоқистон, Арта – шоҳи кишвари Авалон, Арта шаҳр – Албания Агарт – шаҳре дар кишвари асотирии Шамбҳала, кӯҳҳои Арта дар Кавказ ва Арта дар шимоли Юрюзанӣ ҳама аз ҳамин Арта

---

<sup>1</sup> Ғафуров Б., «Тоҷикон», сах. 385.

ном гирифтаанд. Ба қавли баъзе донишмандон Орда ва Орден аз Арта аст... Шакли дигари ин ном Арсак, Арса, Арсен, Аршак ва ғайра аст. Арт, артаман – тартиб, низом, сершумор, масалан, дар артель; артос – зебо, қимматбаҳо; арти – юнонӣ – камолот; арт – андеша, фикр, масалан, дар забони немисӣ; арт – хунар масалан, дар лотинӣ (артист); артуғ – тангаи руси қадимӣ; артик – дар забони шведӣ – қимматбаҳо; артава – ченаки руси қадимӣ; Арта – дар адабиёти ориёҳиндӣ ростӣ, тартиб буда, ҳамаи онҳо аз як сарчашма об хӯрдаанд. Баргашти Арта дар «Авесто» – ба шакли Аша истифода шуда, маънои ростӣ ва некиро дошт. Номҳои Орск, Аршанск, Аша дар Россия, Артуҷ, Артахушт, Ашалин дар Тоҷикистон бо ҳамин хотир номгузорӣ шудаанд. Яъне Дунёи қадими то солшуморӣ пур аз номҳои буд, ки дар таркиби худ «арта» доштаанд. Аз кучост ва чӣ маъно дорад ин Арта?

Тавре гуфта шуд, дар забони ориёиҳои пешин вожаи муқаддасе вучуд дошт, ки ба шакли Рта (Rta) ифода мегардид. Ин вожа, имрӯз бо баргашти овозӣ ҳамчун Рост(ӣ) шакл гирифта, дар забон ва зиндагии мо хеле серистеъмол аст. Рта ё Арта даври Коинотро ифода мекунад («Мифы народов мира» М.1991., т.1., с.142, т.2., с.384). Яке аз муҳаққиқони адабиёти ориёҳиндӣ С. Радҳақришнан дар ин бора гуфтааст: «Рта - ин асрор аст, қонуни ниҳон дар қонун аст. Маниши Рита (Рта, Арта-М.Х.) касро аз гуноҳ пок мекунад. Рта қавист, комил ва зебост чехраи ӯ. Ба шарофати Рта мо аз ғизо баҳравар мешавем. Рта - Ростӣ қабл аз Коинот аз мавҷи оташ офарида шуд».

Тавре зикр гардид, дар адабиёти қадими тибетӣ чандин шакли вожаи «тоҷик» зикр шудааст, ки сТагзик, рТамзиг, рТакзик, тачиг, такзик дар он шуморанд. Яке аз чунин шаклҳо рТа – Арта буд, ки аз гунаи рТагзик – рТа(гзик) шакл гирифта буд. Тибқи қоида ҳангоми дар аввали вожа омада-

ни ду ҳамсадо пеш аз он ҳамсадоҳо садоноке илова хоҳад шуд. «Рта» тибқи ин қоида ба шакли «Арта» зоҳир гардид. Дар мақолаи мазкур омадааст, ки дар аксари мавридҳо тибқи баргашти овой овози «т» ба «с» табдил меёбад. Ҳамин аст, ки Арта дар шакли Арса ва Арша низ ифода мегардад. Боз ҳам бо тақозои таҳаввулотӣ овози Арса ба Арас – рус баргашт. Инак сайри таърихӣ вожаи рус чунин сурат гирифтааст: Рта-Арта-Арса-Арас-Рус. Тавре зикр шуд, паҳлавони беназири «Шоҳнома» Рустам низ аз ҳамин вожа шакл гирифтааст. Рустам, яъне Артатаҳам – Паҳлавони Арта – Паҳлавони Род, Рос, Рус. Маънои рус танҳо ҳамин асту бас. Халқе, ки Гипорборейву Тула, Беловодьеву Аркаим, Араттаву Артания дорад, номаш низ осмониву эзадист. Танҳо Арта – Рус ҳамин гуна ном аст. Рта-Арта тибқи қоидаи баргашти овой ба Аша низ баргаштааст. Аша дар навбати худ ба Аса, Ас, Ос, Ош низ бармегардад. Аз ин ҷо баромади номҳои осетиҳо, қитъаи Осиё ва шаҳри Ошро низ тахмин кардан мумкин аст...

Арта – Артакзиги адабиёти тибетӣ номи осмонии эзадист. Маънои номҳои тоҷик ва рус тоҷи шоҳӣ ва фари осмонист. Решаи тамоми номи марбути ба эзадони ориёиндӣ ва дигар халқҳо – дайва – дев аз «та» (ва «да») таркиб ёфта, маънои осмон ва равшаниро доштааст. Арта – тоҷик – рус низ аз ҳамин реша таркиб ёфтааст. Маънои Аратта ё Орати ба славянӣ ва лотинӣ фарёди мазҳабӣ ва дуову ибодат будааст, ки ин маъно ба асли қадими худ мувофиқ меояд. Инак маълум мешавад, ки номи Арта – Тоҷик, ки мавҷудияти он мувофиқи ривояту всотири адабиёти тибетӣ ба 18 ҳазор сол пеш таъин шудааст, асоси воқеӣ дошта, ин номро дар шаклҳои гуногун ба бисёр минтақаҳои дунё паҳн карда будааст. Профессори маскавӣ В.А. Чудинов дар ҳудудҳои Евроосиё кишвареро тасвир менамояд, ки тақрибан си аср пеш аз ин арзи ҳастӣ намуда будааст. Оё ин ду кишвар бо ҳам иртиботе надоранд? Сарзамини Тоҷик гӯё аз се як ҳиссаи ҷаҳони дар ҳамон

даврон маълумро ташкил меодааст. Далелҳо собит менамоянд, ки ачдоди русҳо ва тоҷикон як умумияти қавмӣ доштанд, бо як забон ҳарф мегуфтанд ва тавре дида шуд, як номи Арта(ғзик) доштаанд. Ин ҳамзистӣ ва ин умумияти қавмиву забонии миёни тоҷикону русҳо дар кадом минтақа имкон дошт ба вучуд биёяд? Тавре гуфта шуд, муҳаққиқони рус тоифаҳои славянӣ ва русиро мардуми таҳҷоии сарзаминҳои Россия номида, ҳаракати онҳоро аз кадом як минтақаи дигар рад мекунанд. Масалан, А.Б.Бутовская менависад, ки «Исследование убедило автора, – пишет Лесной, – что теория прихода славян из Азии не доказательна, достоверных фактов нет».<sup>1</sup> Вале таҳлили номҳои қавмие, ки дар ташкили халқи рус ва дигар халқҳои славянӣ ҳиссагузори намудаанд, инчунин омӯзиши номҳои топо-гидро-этнонимӣ ва бисёр хусусияти маросимии халқҳои русу тоҷик нишон медиҳад, ки русҳо ҳамроҳ бо тоҷикон дар минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, Фарғона, ғарби ҷумҳурии Хитой ва дигар ноҳияҳои ҳамҷавор мезистаанд.

Ҳоло чанд назарияи пайдоиши халқияти рус вучуд дорад, ки ин назарияҳо низ мисли маънои номи «рус» ҷонибдорон ва муқобилони худро доранд. Ин назарияҳо норманӣ, славянӣ, этрусӣ, мисрӣ, ҳиндуориёӣ, ориёэронӣ, скифӣ, арабӣ (суриягӣ) ва чанде дигар мебошанд. Ғайр аз назарияи норманӣ дигар ҳамаи назарияҳо бо русҳо танҳо ба воситаи Осиёи Миёна метавонад иртибот дошта бошад. Тавре дар рисолаи муаллифи ин сатрҳо “Русҳ-славянҳо” зикр шудааст, дар даврони дар шарқи Осиёи Миёна сукунат доштани ориёҳинду ва ориёэронӣ кишварҳои Миср, Гиптус, (Египет) Шом, Яман, Бағдод, Сурӣ ва ғайра низ дар ҳамин минтақаҳо воқеъ будаанд.<sup>2</sup> **Масалан, Миср дар**

---

<sup>1</sup> Лесной Сергей, «Откуда ты, Рус». Ростов на Дону, «Донское слова», 1995 г

<sup>2</sup> Хотам М., «Ориётоҷикон: 18 сол пеш...», Душанбе, «Деваштич», с.2004.

чое, ки ҳоло шахри Чуст ё Тус воқеъ аст, мавқеият дошта-  
аст. Чуст – Тус бозмондаи Гиптус аст. Бағдод ҳоло низ дар  
Фарғона бо номи худ боқист. Яъне баҳси назарияи мисрӣ  
арабӣ, ориёҳиндӣ, ориёэронӣ ва агар онро ба назар биги-  
рем, ки ватани соқоиҳо – скифҳо низ шарқи Осиёи Миёна  
буд, скифӣи русҳо бо мансубияташон дар ин минтақа ҳал  
мешавад. скифҳо баъдан низ дар роҳи ҳаракаташон ба  
ғарб аз сарзаминҳои Россия низ убур намуда буданд.  
Масъалаи этрускҳо низ агарчи баҳсталаб аст, бинобар  
ҷонибдорӣи аксарияти олимон аз мансубияташон ба  
қавмҳои ориёӣ, ба тоифаҳои ориёӣи Осиёи Миёна иртибот  
мегиранд.

Вожаи «арта» тибқи қоидаи маъмули баргашти овози т  
ба с ба «арса» ва баъдан ба «рус» (арус, урус) имкони бар-  
гашт дорад. Муҳаққиқони рус як тахмини баргашти вожаи  
«рус»-ро (дар баробари рот-рут-рус, яъне руд ва Рос – но-  
ми дарё, ҳамчунин сур-сурӣ) аз Арта медонанд. Аммо то  
кунун роҷеъ ба маъно ва вачҳи тасмияи Арта ҳеҷ гуна  
изҳори назаре сурат нагирифтааст.

Тавре дар мақолаи «Русҳо - славянҳо» зикр гардидааст,  
маънои аксари номҳои қавмӣи халқҳои славянӣ, аз ҷумла  
сербҳо, хорватҳо, берзитҳо, рингҳо, словенҳо, булгарҳо,  
куласҳо, тверихо, лопарҳо, сариён, суриён, кумонҳо,  
чудҳо, сарматҳо, скифҳо, эрзаҳо, спарҳо, антҳо, лужичҳо,  
лутҳо, чехҳо, ляхҳо, северҳо, варинҳо – ориёӣ-тоҷикист.

Ҳамчунин аз номҳои тоифаҳои русӣ, ки дар ташкили ин  
халқ ҳиссагузори карданд, аксаран маъноҳои ориёӣи  
Осиёи миёнагӣ зоҳир мегарданд. Дар рисолаи муаллифи ин  
сатрҳо «Русҳо – славянҳо» чанде аз он номҳо оварда шуда  
буд, ки қисме аз онҳоро мухтасар ёдовар мешавем: сербҳо  
аз вожаи сурб ва ё суруп, ки мушобеҳи номҳои тоҷикии  
Сорбо, Сурубӣ мебошад; берзитҳо-баразайтҳо – номи кӯҳи  
авестиӣи қаторкӯҳҳои Помиру Фарғона; рингҳо – аз но-  
ми авестиӣи Сирдарё; булгарҳо – аз номи Балх; тверихо –  
аз тир; лоппарҳо – аз вожаи лаб; сариён, суриён – аз номи

Сорй, холо Сарой вокеъ дар Намангон; кумон – аз қавми авестоии гомҳо ба шакли гумон – кумон, кумит; алонҳо – тибқи таҳқиқи мавқеияти кишварҳои «Шоҳнома» алонон дар шарқи шимолии қаторкӯҳи Фарғона сукунат доштанд. Дар «Баҳр-уласрор»-и Ибни Валӣ дар қатори мавзёҳои ҳамсоия Кўлоб, Охсў, Чаҳорсў, Кангурт, Вашгирд, Дашти Кулак, Қалъаи Замм ҳамчуни Дашти Алон номбар карда шудааст. Сарматҳо – ба ақидаи аксар олимон аз номи Сарм (Салм) писари Фаридун тасмия шудаанд. Эрза – аз номи кишвари авестоии Аризаҳӣ, ки тақрибан дар ғарби кунунии Хитой вокеъ буд; спорҳо – сипар. Ин вожаро В.Кобычев аз «сипор» – «омоч»-и тоҷикӣ гуфтааст, вале аз «сипар» таркиб ёфтани он саҳеҳтар менамояд; антҳо – ба назари мо ҳамон тоифаҳои «анди» мебошад, ки «Андичон» «Андигон» таркиб ёфтаанд; полабҳо – аз номи дарёи Лаб, ки ба маънои «лаб»-и тоҷикӣ; лужичҳо – аз луга – марғзор, аз «лук»-и (луки об) тоҷикӣ; лют – ба маънои хашмгин, бадқаҳр, ки дар забони тоҷикӣ муродифаш луч, лучак мебошад; ляхҳо – маънои лях замини нарми нокишта аст, ки дар ғӯишҳои тоҷикӣ ба шакли «лух», «замини лух» вучуд дорад; растание, низ, ки тоҷаш аз мӯинаҳои нарм ташкил ёфтааст, лух ном дорад; варинҳо ё варягҳо яке аз қадимтарин тоифаҳост, ки мансубияти ин тоифаҳо баҳсро ба вучуд овардааст. Дар «Шоҳнома» бо номи вариҳо ва шаҳре бо номи Вариғ, ки ба варягҳо мушобеҳ аст, ном бурда мешавад. Сағудатҳо – аксари олимони рус ин номро аз номи суғдҳо донистаанд. Яъне тавре мушоҳида мешавад ҳам номи рус, ҳам номи тоифаҳои русӣ на танҳо маънои тоҷикӣ, балки мансубияти тоҷикӣ низ доштаанд.

То имрӯз бисёр номҳои эзадони ориёхиндиву ориёзонӣ маҳфуз мондаанд. Дажбог, Варога (Хварно, фар), Индриқ (Индра), Стрибог, Мокаш, Волат (Бала), Перун (Варуна), Род (Рудра) Шива, (Жива, Сива), Сварога (Хварно), Лакшми ва ғайра бо шабеҳаҳояшон дар асотири славянӣ, номҳои дарёҳои Ганга, Кама, Нива, Рос (Рангха) ва

бисёр дигар номҳои давраи ориёхиндӣ имрӯз низ дар миёни мардум ва сарзамини рус маҳфузанд. Яке аз эзадони ориёхиндӣ ва ориёзонӣ Митра аз бонуфузтарин эзадони «Ригведо» ва «Авесто» ба шумор меравад. Вай эзади хуршед, таҷассуми ягонагӣ, адолат ва меҳрубонист. Номи ин эзад бо андаке ихтисор – Мир дар забони русӣ ба ду маъно бокист: дунё ва сулҳу меҳрубонӣ. Дар «Ригведо» зикр гардидааст: «Mitro janan yatayati (RV-3.59.5)» Яъне, «Митро мардумро бо ҳам меоварад». Тибқи қоидаи овогардӣ «митро» дар забони тоҷикӣ ба «меҳр» баргашта, ба маъноҳои офтоб, меҳрубонӣ, дӯстдорӣ истифода мешавад. Бо номи мир – митра дар забони русӣ бисёр номҳои таркиб ёфтаанд, ки Мировар, Ладомир, Владимир, Нимир ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Дар забони тоҷикӣ номҳои Меҳрубон, Меҳрнӯш, Меҳрон, Меҳрин, Мирин, Митридод, Мирӯ, Мирдар (Меҳрдор) бо меҳр таркиб ёфтаанд. Ҳарчанд дар таърихи ҳазорсолаҳои ҷудодӣ ҳам русҳо, ҳам тоҷикҳо бо қабилҳои гуногун омезиш ёфта бошанд ҳам, ҳоло низ дар миёни ин ду халқ бисёр ҷеҳраҳои пайдо кардан мумкин аст, ки ба ҳам хеле мушобеҳанд. Бисёр маросими қадими тоҷикон, ки масалан, дар «Шоҳнома» ва дигар асарҳо зикр ёфтаанд, ҳоло низ дар байни русҳо роиҷанд. Таҳқиқи ҳамҷониби забон, маросим ва дигар хусусияти мушобеҳи миёни тоҷикон ва русҳо хеле доманадор хоҳад буд. Вале он чи ки гуфта шуд, далели он аст, ки миёни аҷдоди ин ду халқ замоне умумияти қавмиву забонӣ вучуд дошт.

## ЧОЧ – ТОШКАНД

Чоч ин шаҳри Тошканд аст. Ин шаҳр дар шумори камтарин шаҳрҳост, ки дар «Шоҳнома» ва дигар асарҳо зикр шуда, таъйини мавқеият ва номаш осон даст додааст. Дар бораи мавқеият ва номи Чоч – Тошканд шояд ҷои баҳс набошад, аммо дар нисбати ҷойгоҳи ин шаҳр баъзе масъалаҳои роҷеъ ба Эронӣ Туронро ошкор кардан мумкин аст. Ҳоло аксар донишмандон бар онанд, ки ин шаҳр аз қисматҳои тош – санг ва канд (кент) таркиб ёфтааст. Дар баробари ин назаре ҳам вучуд дорад, ки Чоч баргашти овозии Тоҷ ва ё Тоҷ мебошад. Баргашти овозии т ба ч имконпазир буда, дар чандин вожаҳои куҳан ба назар расидааст.<sup>1</sup> Аммо худ тоҷ низ ба шакли тош баргашт шуда, дар баъзе луғатҳо ба маънои худованд, ёр ва дӯст ифода гардидааст.<sup>2</sup> Аз ин лиҳоз Тошканд бо решаи ҳарду шакл – чоч ва тош билкул метавонад бо номи тоҷик иртибот дошта бошад. Бояд гуфт, ки дар баъзе адабиёт ин шаҳр ба шакли Шош низ зикр шудааст. Ба ин шакл Шош-теппа номи маҳал дар Андичон ва Шош дар Роштқалъаи Бадахшон низ вучуд дорад. Дар «Шоҳнома» ин шаҳр ба ду шакл – Чоч ва Чоч истифода шудааст. Дар аксар маврид сифати камон – камони чочӣ ба назар мерасад. Тибқи таъйинот Чоч дар ҳисоби сарзаминҳои Салм қарор дошт. Баъдан ин шаҳр ва сарзамин умуман ба сарзаминҳои туронӣ шомил гардида, чанде аз ҳуҷумҳои туронӣ ба Эрон – Хоразм, Бухоро, Балх ва дигар шаҳрҳо аз ҳамин ҷо сурат мегирифт.

---

<sup>1</sup> Дар забон бисёр вожаҳои ҳастанд, ки дар нахуст бо овози т ва д ифода шуда баъдан бо овози ч баргаштаанд ва ё баракс, ҳадаф равшан ҳоҳад шуд. Масалан, тапки – шиппак, тма – шом, дерма – чарм, питӣ (санс – як култ) – пичӣ, туртӣ (санс.) – чор, там – (пардаи чашм, рамзан торикӣ ва сиёҳӣ) – чам (чашм). Гумон меравад ҷӯб, дар забони аҷдоди дурамон ба шакли таб (масалан, дар вожаҳои табак, тамбӯр (табур), табар (таббур) ва ғ.) истифода мешудааст.

<sup>2</sup> «Ғиёс-ул-луғот», ҷилди I. Душанбе, «Адиб».

Бухорои нахустин, ки ба яке аз Кангдижҳои Афросиёб наздик буд, аксаран ҳамчун пойгоҳи низомии туронӣён ҷиҳати ҳучум ба сарзаминҳои эронӣ истифода мегардид. Лаҳзае, ки дар «Шоҳнома» дар нисбати Чоч тасвир ёфтааст, ҳучуми Афросиёб ба Эрон ва ҷанги Кай Хусрав бо ӯст. Вақте Пирон – сипаҳсолори Афросиёб дар ҷанги Канобад аз дасти Гударз кушта мешавад, Афросиёб бо нияти интиқом гирифтани дуввумбора ба Эрон ҳучум мекунад. Вай аз маркази кишвари худ Кундуз, ки (Гангдиж – М.Ҳ.) дар шимоли шарқии Чоч (Тошканд) воқеъ буда, ба қавли Ҳаким Фирдавсӣ баъдҳо Байканд ном гирифта будааст, ба ҷанги зидди Кай Хусрав тайёри мебинад. Афросиёб аз наздики Чоч аз дарёи Чайхун (аслан Сирдарё – М.Ҳ.) убур менамояд. Вай писараш Қарохонро мефармояд, ки дар Бухоро ситод гирифта, падарашро бо силоҳ ва ҳӯроқворӣ ҳар замон таъмин намояд. Лашкари Афросиёб аз дарё гузашта, дар дашти калони соҳили дарё, ки Хоразм (Саразм – М.Ҳ.) низ дар он дашт воқеъ буд, қарор мегирад.

Агар нақшаи ҳаракати Афросиёбро мураттаб намоем, тақрибан чунин аст: Кундуз (Гангдиж) – Чоч – Бухоро – Хоразм; ин нақша зоҳиран ба мавқеияти кунунии ин кишварҳо мувофиқат менамояд; вале бояд ба назар гирифта шавад, ки тибқи тасвири «Шоҳнома» Хоразм дар мавқеияти Саразми кунунӣ ва Бухоро дар миёни Чоч ва Саразм воқеъ гашта будаанд.

Баъди ҷангҳои шадид Афросиёб рӯ ба ғузрез меорад. Вай аз дарё гузашта, дар назди писараш дар Бухоро ҷанде таваққуф менамояд. Бухорое, ки дар «Шоҳнома» тасвир шудааст, аз сарҳадоти Эрон ҷандон дуриё надорад.

Аз ҳамин ҷост, ки Хусрав ба таъқиби Афросиёб аз дарё гузаштан замон дар Бухоро қарор мегирад. Вай дар ин шаҳр ҷанде таваққуф намуда, азм мекунад, ки ба Чоч ҳаракат намояд:

*Гар эдун ки равшан шавад ройи шоҳ,*

*Аз эдар ба Чоч андар орад сипоҳ.*

Дар Суғд ба шоҳ хабар меояд, ки яке аз паҳлавонони туронӣ Кокула ба ёрии Афросиёб омадааст. Афросиёб қисме аз лашкаро ба Чоч ва қисми дигареро бо сардории Тувург ба биёбон фиристодааст.

*Фиристод баҳре зи гурдон ба Чоч,  
Ки ҷӯяд ҳаме тахти Эрону тоҷ.*

Ин ҷо бояд гуфт, ки агар Эрон дар наздикии Чоч воқеъ намебуд, тайёрӣ барои ба даст овардани тахту тоҷи Эрон ва ба ҳолати омодабош қарор гирифтани аз ин шаҳр, яъне Чоч – Тошканд ва онро ҳамчун хатти пеши ҷабҳа қарор додан номутаносиб мебуд. Тавре борҳо ишора рафта буд, сарзаминҳои Турон аз баъди Чоч (Тошканд) оғоз меёфтанд. «Наҳоҳӣ, ки оӣ ба эронзамӣ..., Бипардоз Турону баркаш ба Чоч», ки дар «Шоҳнома» омадааст, далели дигарест ба тақвияти ин фикр.

Кай Хусрав баъди ғалабаи бузург бар Афросиёб дар роҳи бозгашт аз Турон ба воситаи Чоч (Тошканд), Суғд (минтақаи Чуст) Талимон, Хузон, Бухоро омада, аз руди Сир (дар «Шоҳнома» Чайхун – М.Х.) ба Балх (воқеъ дар ғарби ҷануби водии Фарғона) мегузарад.

*Биёмад ба-д-ин ҳам нишон то ба Чоч,  
Биёвехт тоҷ аз бари тахти оҷ.*

*Ба Суғд андарун буд як ҳафта беш,  
Талимону Хузон ҳамерафт пеш.*

*Аз он ҷо ба шаҳри Бухоро кашид,  
Зи лашкар замин шуд ҳаме нопадид.*

Далели марзи миёни Эрону Турон будани руди Сайхун

байти зерин аст, ки аз чониби паҳлавони эронӣ гуфта шудааст:

*Гар аз Чоч як пай ниҳӣ пеши руд,  
Ба нӯки синонат фиристам дуруд.*

Боре ҳангоми шикаст хӯрдан аз эрониён Афросиёб дар Чоч мавқеъ гирифта буд, хабар омад, ки Кай Хусрав ба наздики Чайхун расид. Агар дар асл ин руд Чайхун – Ому мебуд, Афросиёбро чандон ошуфта карда наметавонист. Вале дар асл ин руди Сайхун – Сирдарёст:

*Хурушон ҳаме буд аз ин гуфтугӯй,  
Зи Кай Хусрав огоҳӣ омад бад-ӯй,*

*Ки лашкар ба наздики Чайхун расид,  
Ҳама рӯи кишвар сипаҳ густарид.*

## УПА АУЗЕШУ АРАНГ

Дар «Авесто» рочеъ ба ин сарзамин чунин омадааст: «Шонздаҳум сарзамин ва кишвари неке, ки ман, Ахуро Маздо, офаридам, сарзамини гирдогирди сарчашмаи руди Рангхо буд. Чое, ки мардумони бесар зиндагӣ мекунанд. Пас он гаҳ Ахримани ҳама тан марг биёмад ва ба патёрагӣ зимистони девофаридаро бар чаҳон чирагӣ бахшид».<sup>1</sup> «Бундаҳишн» ин кишварро чунин тавсиф намудааст: «Шонздаҳум, Удои Аранг бехтарин (сарзамин) офарида шуд (ки) Удои тозиён аст. Удойро патера ин пеш омад, ки он чо солорро ба солор(й) надоранду зимистон низ он чо гарон бувад. Дар он тозиён зист кунанд».<sup>2</sup>

Муҳаққиқин, аз ҷумла Дермстетр ин кишварро мулкҳои миёни рудбори Дачла ва Фурот доништаанд. Онҳо гӯё пайрави кеши зардуштӣ набудаанд ва ба сабаби он ки аз гаравидан ба ин оин саркашӣ намудаанд, мардуми бесар хонда шудаанд. Тибқи назари баъзе донишмандон «бесар» ба шакли дар «Авесто» «асраваша» буда, маънои саркашро низ дорад. Дар тавзеҳоти китоби «Авесто», ки оғои Чалили Дӯстхоҳ таҳия намуда, ҳамчунин оварда мешавад, ки афсона ва асотире вучуд дорад, ки тибқи он мардумоне будаанд, ки сар надоштаанд ва чашмони онҳо бар шонаҳояшон будааст. Чуғрофидонони эронӣ аз чунин мардумоне ном мебаранд ва ҷои ононро дар ҷазираҳои ховари наздики Чин зикр мекунанд, ки ононро аз он ҷо ба наздики хони тоторон фиристода будаанд. Аммо дар бораи одамони бесар дар китоби «Шан хай тсзин» («Дастури кӯху дарё»), ки аз тарафи муаллифи номаълум дар асри 1У то солшуморӣ дар Хитой таълиф ёфтааст, маълумоти равшан дода мешавад.<sup>3</sup> Мутаасссифона, дар «Авесто» номи кишвар наомада,

<sup>1</sup> «Авесто». Вандидод, фаргарди 1.

<sup>2</sup> «Бундаҳишн», боби шонздаҳ.

<sup>3</sup> Дар ин китоб дар бораи ҳайвонот, растанӣ ва одамони аҷоибулхилқа сухан рафта, аз ҷумла дар бораи растани, ки барғҳояш ба шакли му-

танҳо сарзаминҳои гирдогирди сарчашмаи руди Рангха гуфта шудааст. Хусусиёти дигари хоси ин сарзамин зимистони саҳти он аст – мисле ки дар Ориёвicha ҳамин тавр буда. Яке аз рудҳое, ки миёни муҳаққиқин айниятҳои муҳталиф гирифтаст, ин руди Рангха будааст. Дар тавзеҳоти китоби мазкур омадааст: «Рангха номи яке аз ду руди муҳима ва варҷованд дар асотири эронӣ аст, ки ҷои онро дар Эронвич донистаанд ва борҳо дар бахшҳои гуногуни «Авесто»-и нав аз он сухан ба миён меояд ва рӯйдодҳои бисёре дар қаронаи он иттифоқ меафтад.

Бисёре аз пажӯҳишгарони «Авесто» кӯшидаанд, то ҷои ин рудро бишиносанд ва онро бо яке аз рудҳои дар сарзаминҳои эронӣ татбиқ диҳанд; Аммо бархе бар онанд, ки наметавон ин рудро руди воқеӣ донист ва бояд онро руди асотирий ва афсонагӣ шумурд».<sup>1</sup> Ҳангоми таҳлили мисолҳо маълум мегардад, ки он хусусияте, нисбати Ориёвич зикр гардида буд – зимистони девофаридида – дар ин кишвар низ ҳукмрон аст. Аз далелҳо маълум мегардад, ки ин сарзамин ба Ориёвicha аз ҷиҳати масофа наздиқ дорад. Воқеан сарчашмаи руди Сир бо водии Олой хеле наздиқ аст.

Гавза он обшорест дар руди Рангха, ки Гаршосп дар қаронаи он эзади Вайвуро меситояд ва аз ӯ хостори қомебӣ ва пирузӣ мешавад. Гаршосп – ин паҳлавонро дар бисёр бахшҳо мо дар Ориёвicha мебинем ва ин ҷо равшан мегардад, ки руди Рангха бо ин сарзамин хеле наздиқ будааст. «Гаршоспи далер дар Гавза, обшори Рангҳаи Маздоофаридида бар таҳти заррин, бар болиши заррин, бар фарши заррин дар баробари барсами густурда бо дастони саршор ӯро бистуд...».<sup>2</sup>

---

раббаъ, ҳайвоне, ки нӯҳ дум ва парандае, ки се пар дошта, дар бораи одамони бесар, инчунин одамони парвозкунанда ва сарашон мисли сари саг сухан рафтааст.

<sup>1</sup> «Авесто». тавзеҳот

<sup>2</sup> «Авесто».

Бархе донишмандон руди Рангҳаро руди Волга ва баъзе дигар онро руди Сир хондаанд. Маънои он гӯё аз «раха» ё «роса» баромада, намӣ ва ё шира будааст. Вале руди Рангха – Сирдарёст, ки аз қуллаҳои барфпӯши қаторкӯҳи Тяншан сарчашма мегирад ва аз ин рӯ «зимистони девофарида» дар он ҷо қариб тамоми сол ҳукмрон аст.

Бисёр олимон дар таъбири «Бундаҳишн» – «Дар он тозиён зист кунанд» – тозиёро ба маънои араб доништа ва аз ин рӯ, Арангро ба Дачла ва кишвари шонздаҳумро ба Миёнарудони ин минтақа айният додаанд. Вале тавре дар бобҳои дигари ин китоб омадааст, тозиён, тозикон ин тоҷиконанд. Бисёр эҳтимол аст, ки ибораи Упа Узаешу Аранг (Упа Аодешу Аранг) на гирдогирди сарчашмаи Аранг, балки он тарафи сарчашмаи Аранг бошад. Зеро вожаи «упа» маънои паҳлу ва он тарафро дорад. Он тарафи сарзаминҳои сарчашмаи Сирдарё дар доманаҳои ҷанубии кӯҳҳои Тяншан ба имкони қавӣ ҳудудҳои сарзамини шонздаҳумро ташкил медодаанд. Дар самти шарқии қаторкӯҳи Фарғона ҳоло низ дарёе бо номи Тоҷикондарё (Тошкондарё) вучуд дорад ва Дашти Тозиён, ки дар «Шоҳнома» тасвир шудааст, ҳамин минтақа аст.

## СОКОИҲО

Дар мавридҳо зикр шуда буд, ки қабл аз муҳочират садҳо тираву табори, ба истилоҳ ориёӣ, бо номҳои гуногун вучуд доштанд, ки онҳо дар ҳафт қитъа – Чамбудви́па, Кушадви́па, Шака (Сака, Сакала, Шакала) Краунча, Шал-малӣ, Гомеда ва Пушкара сукунат доштаанд. Яке аз онҳо – Сакала ҳамчунин бо номҳои Шакала, Сака, Шака дар «Маҳабҳарата» «Пурон»-ҳо ва ғайра ёдовар шудааст. Ҳар яке аз ин хиттаҳо (ҷазираҳо) дар навбати худ ба чандин ҷазираҳо (мулкҳои миёни рудҳо) тақсим мешуданд. Дар давраҳои гуногуни таърих сокинони қисмати зиёди аз ин кишварҳо (ҷазираҳо) бо номи мулки худ дар саросари ҷаҳони ҳамонвақта маълум ном бароварда будаанд. Муайян намудани мавқеияти дурусти ҷуғрофии ҳар як аз ин двипаҳо бисёр печидагиҳои таърихи тоҷикон ва умуман ориёӣҳоро мекушояд. Сокинони Сакала ҳам аз лиҳози шаклҳои гуногун пазируфтани номашон ва ҳам аз лиҳози паҳншавии овозаашон дар дунёи онрӯза бештар аз дигар двипаҳо машҳур гардиданд. Сарфи назар аз ҳама ин асрори сокоиҳо то ҳанӯз пурра кушода нашудааст.

Дар соҳили дигари баҳри Шир, ки аз он ҷазираи Краунча сар мешуд, ҷазираи доирашакли Шака воқеъ гашта буд, ки мутобики навиштаи тафсирҳо дар бораи двипаҳо аз номи дарахти ҳамешагули муаттар номгузори гардидааст. Муқоисаи нишониҳои дигар двипаҳо, рӯйдодҳои асарҳои ориёӣҳиндӣ, мавқеияти кӯҳҳову рудҳо далолат бар он менамоянд, ки Шакадвипа минтақаҳои Ҳафтруди кунунӣ воқеъ дар ҷумҳурии Қазоқистон, бо шумули баъзе минтақаҳои ҳамҷавори онро дар бар мегирифтааст. Манбаи бузурги обе, ки укёнуси Шир ном доштааст, аз худудҳои Фарғона оғоз шуда, аз тариқи Тошканди кунунӣ то наздикиҳои кӯли Балхаш идомат меёфтааст. Аз ҳамин ҷост, ки ин укёнус ба ду двипа – ҷазира-қитъа ҳамхудуд будааст. Дар бораи мавқеияти аслии сукунати сокоиҳо асарҳои зиё-

де навишта шуда, назарҳои олимони гуногун аст. Аммо бо ошкор шудани мавқеияти ҷуғрофии Шака (Сака, Сакала, Шакала ва ғ.) ҷойгоҳи аслии ин тоифа низ ошкор мегардад.

Сокоихо дар ҷанги бузурги миёни бародарзодаҳо кавравҳо ва пандавҳо дар майдони Курукшетра ба ҷонибидории кавравҳо ва ба муқобили пандавҳо мечангид, ки ин далел низ ба мавқеияти ҷуғрофии сукувати онҳо ишора мекунад. Зеро онҳо дар ҳамҷавории Куруҳои шимолӣ – Уттаракүру иқомат дошта, шояд ба як умумияти қавмӣ шомил буда бошанд<sup>1</sup>. Тибқи таҳлилу муқоисаҳо Шака ё Сака дар мавқеиятҳои Ҳафтруди кунунӣ воқеъ дар Қазокистон воқеъ будааст.

Тавре маълум аст, ҷуғрофияи сукувати тоифаҳои сокоӣ хеле васеъ буда, шимолӣ Афғонистон, қисматҳои зиёди Осиёи Миёна, қисматҳои шарқии Хитой, ҳудудҳои шарқу ҷануби Қазокистон ва мавзёҳои дигарро дар бар мегирифт. Тавре қаблан тазакур гардид, яке аз масканҳои қадим ва асосии наҷоди сокоӣ ба истилоҳ кӯҳистони Помир ва ноҳияҳои атрофи он будааст.

Олимони ҷаҳон гунаи номи сокоихоро суроғ намудаанд, ки то ҳол мансубияти на ҳамаи онҳо ба сокоихо пурра тасдиқ шудааст. Дар адабиёти ориёӣ хитӣ сакҳо ва шакҳо, дар адабиёти ориёӣ эронӣ ва «Шохнома» сағзӣ, дар адабиёти аврупоӣ – скифҳо ном дошта, ҳамчунин баъзе олимони тоифаҳои массагетҳо ва сугдҳо низ баргаште аз номи сокоихо донистаанд. Ин ном дар адабиёти хитӣ ба гунаи юэчжӣ ва сокоихо зикр гардида будааст. Ва аммо номи кишварии сокоихо ки дар асл Сака (Шака) ё Сакала (Шакала) буд, баъди ҳаракаташон ба ҷонибҳои гуногун ба шаклҳои Скифия, Саклоб, Сагсор, Сакистон, Сиистон ва ғайра дар мавқеиятҳои гуногун тағйири шакл кардааст. Тақрибан ду ҳазору ҳаштсад сол қабл аз ин овозаи сокоихо тамоми дунёи маълуми ҳамоно вақтаро пур кард. Ҳоло дар

---

<sup>1</sup> "Махабҳарата", китоби панҷум. Удйогарва, боби 4.

натичаи ҳафрии бостоншиносӣ нишонаҳои соқоиҳо на танҳо дар Синтзян, балки дар ноҳияҳои дохилии Хитой низ пайдо шудаанд. Яъне як замоне аз наздикии укёнуси Ором то наздикиҳои Укёнуси Атлантида – қисматҳои зиёди китъаҳои Осиё, Аврупо ва шимоли Африко дар зери тасарруфи тоифаҳои соқоӣ будааст. Аз ин лиҳоз, тамоми минтақаҳои кунунии Тоҷикистон ва Осиёи Миёна низ имкон дошт зери тасарруфи соқоиҳо қарор дошта будааст. Минтақаи Хатлону Бадахшон дар замони «Авесто» Сакастон – Систон ном дошт. Доро дар ҳоле ба ин минтақаҳо лашкаркашӣ карда соқоиҳоро ба ойини зардуштӣ гаравонид, ки дар дигар минтақаҳои аврупоиву Осиё муктадиртарин шохон аз бими соқоиҳо дар ларза буданд. Соқоиҳо ва тираву табори онҳо бо номҳои гуногун дар адабиёти гуногун дунё аз замонҳои қадим мавриди тасвир қарор гирифта буданд. Падари таърих «Ҳеродот» дар «Таърих»-и худ баърои онҳо як китоб чудо намуда буд. Вай навиштааст, ки «Мувофиқи нақли скифҳо мардуми онҳо аз дигар халқҳо ҷавонтар аст. Нахустин соқинони ин ...кишвар шахсе буд бо номи Таргиштай. Падару модари ин Таргиштай Зева ва духтари дарё Борис Фен буданд. (Ман ҳеҷ ба ин бовар намекунам)».

Тибқи навиштаҳои Ҳеродот скифҳо скалотҳо низ номида мешуданд, ки маънои он «шоҳӣ» будааст. Ба гуфти ҳуди Скифҳо аз замони шоҳи нахустинашон Таргитай то ҳучуми Доро ба кишвари онҳо 1000 сол гузашта будааст. Дар ин чошояд «скалот» аз решаи «Сакала» ва пасванди – т», ки тобиши мансубияти макону маҳалҳоро ифода мекунад, таркиб ёфта бошад. Ва тавре маълум аст, скифҳо (соқоиҳо) дар бисёр минтақаҳои Осиёву Аврупо ҳамчун тоифаҳои кўчӣ ном бароварда буданд ва дар гумон аст, ки онҳо минтақаҳои сукувати муваққатиашонро «кишвари худ» номида бошанд. Тавре аз навиштаҷоти Доро низ маълум мешавад вай ба кишвари «Соқоиҳои паси Суғд» ҳучум карда будааст, ки дар зери ин ибора аксари муҳаққиқин водии

Фарғонаро дар назар гирифтаанд.

Тавре аз навиштаҷоти Доро низ маълум мешавад вай ба кишвари «Сокоихои паси Суғд» ҳучум карда будааст, ки дар зери ин ибора аксари муҳаққиқин водии Фарғонаро дар назар гирифтаанд.

Мухтасаран бояд гуфт, ки шуҳрату овозаи ҷангии Скифҳо он қадар ғулғуландоз будааст, ки дар яке аз қисматҳои «Инҷил» Иезикиля аз онҳо ҳамчун воситаи ҷазо ба бидъат кардан ёд шудаанд. Паёмбари яҳуд Исремей низ дар бораи скифҳо гуфта буд: «Инак халқе мерасад аз сарзаминҳои шимолӣ ва халқест бузург, ки аз кунҷу кано-ри замин бархостааст. Дар дасташон камону ханҷар до-ранд. Онҳо раҳму шафқатро намедонанд».<sup>1</sup>

Донишманди амрикоӣ Фрай дар бораи тоифаи гуногуни сокоихо аз ҷумла навиштааст: «Мутобиқи санғнабиштаҳои форсии бостони форсҳо барои гурӯҳҳои гуногуни сакҳо номҳои қабилаҳои скифро ба мо боқӣ гузоштаанд ва, мута-ассифона, чанде аз онҳо бо номҳои форсӣ қобили муқоиса мебошанд. Ман бояд истифода накардани ёддоштҳои «Авесто»-ро (махсусан яшти XIII, 143) дар бораи қавмҳои тура, саирима, сайнӣ ва даҳйа эътироф кунам, зеро тах-минҳо дар бораи бозшиносии таърих ба мо ёрӣ намерасо-нанд. Як нуктаро бояд зикр кард, ки онҳо низ қабилаҳои соқой буданд ва ин низ мавзӯи баҳсоез аст...

Номҳои сакҳо дар навиштаҳои форсии бостон ба гунаи зер аст: Saka Naumavaga (сака ҳаумаварға), Saka Paradraia (сака парадрайа – сакҳои он сӯи дарё), Saka Tigrakhudia (сака тиграхауда – кӯлоҳи нӯктез), Sakapara Sugdam (сака пара сугдам – сакҳои он сӯи Суғд); дар катибаҳои мисрӣ сакҳои ботлоқнишин (ё маънои дурусттари он – дурдаст) ва «сакҳои ҳамворинишин» омадааст. Ҷои зистӣ ҳеҷ кадо-ми онҳо муайян нест ва фақат метавон тахмин кард, ки сакҳо аз руди Дунай то Муғулистон ва ҷануби фалоти

---

<sup>1</sup> Белевский В.А. «Тайны Вавилона». М. Вече, 2001, с.69.

Эрон паҳн шуда буданд».<sup>1</sup>

Аксари сарчашмаҳо тасдиқ мекунанд, ки сокоихо (скифҳо) дар асри VIII то солшумори аз Осиёи Миёна ба сӯи сарзаминҳои кунунии Украина ҳаракат карданд. Дар ҳоле ки дар тайи асрҳои минбаъда овозаи онҳо ба гирду атрофи Осиёи Пеш ва Аврупо паҳн мешуд, қисмате аз онҳо ҳамчунин дар водии Фарғона ва дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна боқӣ монда буданд.

Аммо скифҳои кучӣ аз соҳилҳои Баҳри Сиёҳ киммерӣҳоро ронда, аз пушти онҳо ба сӯи Осиёи Пеш ҳаракат карданд. Онҳо давлати Урарту ва Фригияро шикаст доданд, вале худ аз шоҳи модҳо Киаксар шикаст хӯрданд. Онҳо Аврупои марказӣ ва Поволжеро низ тасхир намуданд. Ин давраи қаҳрамонҳои скифҳо «Шоҳигарии аввал» номида шудааст. Дар охири асри 6 то солшуморӣ шоҳи Эрон Дорой 1 ба сарзаминҳои скифҳо бисёр ҳамлавар шуда бошад ҳам, онҳоро шикаст дода натавонист. Дар ҳамин давра дар Бари Баҳри Сиёҳ «шоҳигарии дуввум»-и Скуфа ба вучуд омад. Дар асари 3 то солшуморӣ дар Қрим давлати скифҳо таъсис меёбад, ки «шоҳигарии сеюм» ҳисоб мешавад. Скифҳоро қабилаҳои ҳамнажоду ҳамзабонашон, ки онҳо ҳам аз Осиёи Миёна кӯч баста буданд, аз Қрим танг карда бароварданд. Скифҳо дар миёни тоифаҳои дигар оҳиста-оҳиста ҳал шуда то асрҳои 3 солшуморӣ номашон аз хотирҳо зудуда шуд...

Тавре гуфта шуд, дар «Шоҳнома» Сакала ба шакли Сақлоб ёд шудааст. Дар ин сарзаминҳо сокинони Сакала бо номҳои скифҳо, сақлобиҳо, сокоихо, (шояд массагетҳо низ) номида мешуданд. Яъне скифҳову массагетҳо аз номи сака – сакала муштақ шудаанд. Дар аҳди Дорои вилояте бо номи Соко (Сака) вучуд доштааст.

Дар адабиёти гуногуни марбут ба рӯйдодҳои даврони «Авесто» мушоҳида мегардад, ки номҳои Зобул, Систон,

---

<sup>1</sup> Фрай Ричард. «Мероси Осиёи Марказӣ», с. 84

Нимрӯз ва Ҳирманд айни як ном ва дар як минтақа вучуд дошта будаанд. Тавре маълум аст, Систон ихтисоршудаи Сакастон аст, ки ба гумони аксари олимон аз решаи сакасоко таркиб ёфтааст. Тибқи мушоҳидоте, ки баъдан пешниҳод хоҳанд шуд, Систони нахустин дар Бадахшон воқеъ гашта буд. Ва тавре дида мешавад, дар дохили қазиракитъаи Чамбу (Зобул) номи марбут ба қазираи Сакала мушоҳида мегардад. Тибқи қоидаи тақсимои ҳудудии қазираҳои ориёиндӣ мавҷудияти номи марбут ба сокиноҳо дар дохили дигар қазираҳо, аз ҷумла қазираи Чамбу танҳо дар сурати муҳоҷират вучуд дошта метавонист. Мавҷудияти номи сокиноҳо дар Чамбу (Зобул – Помир) – М.Ҳ.) далели он аст, ки сокиноҳои қазираи Сакала замоне ба Чамбу – Зобул ҳаракат карда будаанд. Тавре дар баҳши «Сакала» суҳан рафтааст, номи марбут ба сокиноҳо дар аксари манотиқи Осиёи Аврупо паҳн гардидааст.

Сокиноён шояд дар даврони Чамшед аз меҳани нахустанашон Апохтар (шимол) ба сӯи Нимрӯз (чануб) ҳаракат карда, номи сарзамини худ Сакаларо дар шакли Сакастон ва гунаҳои мушобех ба ин минтақа номгузорӣ кардаанд. Далели иртиботи Чамшед ба Систон ва Нимрӯз он аст, ки баъди муҳоҷирати ориёиҳо, сокинони Систони кунунӣ, ки дар қисмати шарқи чанубии Эрони кунунӣ дубора номгузорӣ шуда буд, то замони мо худро чамшедӣ меноманд.

Зимнан бояд гуфт, ки баъзе донишмандон чунин назар доранд, ки тоифаҳои сокино дар асрҳои 2 то солшуморӣ дар минтақаҳои кунунии Систон сокин шуда, онро Сакастон номида буданд. Вале тавре маълум аст, сокиноҳо аз оғози асри 8 то солшуморӣ аз ҳудудҳои Фарғона ба минтақаҳои Урал, соҳилҳои Баҳри Сиёҳ, бисёр қисматҳои Аврупо ҳаракат намуда, баъд ба воситаи Кавказ ба сӯи Эрон ва Осиёи Пешлашкаркашӣ кардаанд.

Ин тазаккурот ва дигар ҳолатҳо далолат менамоянд, ки Систони кунунӣ ҷойгоҳи аслии рӯйдодҳои «Авесто»-ву «Шоҳнома» набуда, номи кӯчидаи Сакастон аст, ки он бо

хамин ном дар шарку чануби кунунии Тоҷикистон воқеъ будааст.<sup>1</sup>

Донишманди Юнони қадим Птоломей Раштро кишвари сокиҳо номида буд. Аз ин рӯ нахустин маълумоте, ки муаллифи «Очерки по истории Каратегина» бино бар сарчашмаҳои юнонӣ оварда, роҷеъ ба суғдҳои деҳқон ва сокиҳои кӯчӣ будааст.<sup>2</sup> Ва баъдан муаллиф тибқи шаҳодати В. В. Григорев тахмин менамояд, ки дар замони истилои Искандари Мақдунӣ сокинони Қаротегин ва Олой сокиҳо будаанд.<sup>3</sup> Роҷеъ ба ин қавми ориёӣ дар сарчашмаҳои таърихӣ маълумотҳои гуногун ва баъзан мухталиф оварда мешавад. Чуғрофияи суқунати ин қabila низ хеле васеъ ва гоҳо қобили баҳс будааст.

В. Минорский дар ташреҳоти худ ба тарҷумаи китоби Туманский тамоми маълумотро роҷеъ ба насаби баромади кумичиён чамъ оварда, ба ҳулосае омадааст, ки кумичиҳо авлоди сокинони нахустини минтақа ва, имкон дорад, ҳуди сокиҳо бошанд. Ў ба ақидаи Птоломей, ки тибқи он сокинони кишвари Кумед тоифаҳои соқой-кумичӣ будаанд, така намудааст.

Солҳои 1954 ва 1955 дар ҳудуди минтақаи ноҳияи Ҷиргатол, ҷиҳати баррасӣ ва тафакхуси қаблии чанд дахма ҳафриёти бостоншиносӣ сурат гирифта буд. Роҷеъ ба натоиҷи ин ҳафриёт Манделштам А.М. мақолае интишор дод, ки бисёр нуктаҳои он мақола ҷолиби тавачҷуҳанд. Муаллиф зикр менамояд, ки қабрҳои бо тахтасангҳо сохташуда то кунун дар водии Олой пайдо нашудаанд ва ин ҳол маҷбур менамояд, ки назарияи ягонагии гурӯҳҳои соқои Қаротегин ва Олой, ки аз тарафи А.Н. Бернштам пешниҳод шудааст, ислоҳ шавад. Тибқи мақолаҳои бисёр

---

<sup>1</sup> Ҳоло дар Бадахшони Тоҷикистон маҳалле бо номи Сист вуҷуд дорад, ки дар сурати мисли дигар номҳои кӯчид ба он илова намудани пасванди мансуб ба қавму маҳал – он шакли Систонро мегирад. Оё Систон воқеан таҳфифи Сакастон аст? (М.Х.)

<sup>2</sup> Кисляков Н. А. «Очерки по истории Каратегина». Сталинабад, 1954.

<sup>3</sup> Ҳамон ҷо. саҳ. 15.

муаллифони «Краткие сообщения...» дахмаҳои ғӯристони сокоӣён, ки ба дахмаҳои дар Рашт пайдошуда шабеҳият доранд, дар дигар манотиқ, аз ҷумла дар Қазоқистон, Қирғизистон ва дигар мавзеъҳо пайдо шудаанд.<sup>1</sup> Тоифаҳои скифҳо, массагетҳо, сколотҳо ва чанде тоифаҳои дигар ба гурӯҳи тоифаи сокоӣҳо, ориёинаҷод ва эронизабон буданд, шомил мешуданд. Ин тоифаҳо дар асрҳои УШ-П то солшумори дар Осиёи Миёна, Қазоқистон ва дигар минтақаҳо сукунат доштанд.

Роҷеъ ба маскани пайдоиши ривоят ва асотирӣ ориёӣ Б. Ғафуров хеле саҳеҳ менигорад: «Достонҳои халқии эронӣ, ки аз фикраҳои боқимондаи «Таърихи Форс» ном асари табиби дарбори Ардашери II Ктесий ба мо маълум аст, аслан дар вилоятҳои Осиёи Миёна, бештар дар маҳалҳои бохтариҳо ва сокоӣҳо офарида шудааст. Баъдҳо вай ба тарафҳои ғарб интишор ёфта, пас аз тағйироту иловаҳо асоси ҳамосаи миллии эрониро фароҳам овард. Бисёр сюжетҳои ин достон ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дохил гардиданд».<sup>2</sup> Ҷ. С. Куечӣ, донишманди хитой исбот мекунад, ки бештарин асотир ва қиссаҳои ориёӣ марбути қабоили сокоӣ буда, ки баъдҳо ин асотир ва афсонаҳо ба номи дигар қабоил интиқол ёфтаанд.<sup>3</sup> Роҷеъ ба ин қавм дар адабиёт нақлу ривоятҳои зиёде мавҷуданд. Рустами Достон, аксарияти шоҳони асотирӣ, ки дар «Шоҳнома» омадаанд, аз қавми сокоӣ будаанд. Дар «Шоҳнома» Рустамо рақибонаш «Рустами сағзӣ» ном бурдаанд, ки сағзӣ, стакзӣ, такзӣ – тоҷик – сокоист.

Баъзе муҳаққиқини дигар, аз ҷумла Саза-мо Дзион ишора менамоянд, ки дар достонсароии чинӣ ва эронӣ аз асотир ва афсонаҳои сокоӣ баҳрабардории зиёд ба амал омадааст. Ҳамин тариқ, равшан мегардад, ки асотире, ки дар асоси онҳо «Шоҳнома» ва дигар достонҳои ҳамосии эронӣ

---

<sup>1</sup> Коллектив. «Краткие сообщения...»

<sup>2</sup> «Энциклопедия Совети Тоҷик», ҷ. 8, с. 240.

<sup>3</sup> Куечӣ Ҷ.С. «Ойин ва афсонаҳои Эрон ва Чини бостон».

таълиф ёфтаанд, эҷоди сокоихо ва ба вижа ориёҳо будаанд ва таъсири ин асотиру афсона ба дostonҳои чинӣ дар натиҷаи ҳамҷавории ин ду кишвар ба амал омадааст. Дар иртибот ба ин тазаккурот муҳтамал аст, ки тамаддуни сокой-ориёӣ на дар охири ҳазораи II то милод, балки хеле пеш аз он ташаккул ёфтааст. Зеро таърих собит сохтааст, ки чиниён, ки аз асотири ориёиён баҳрабардорӣ намудаанд, дар ҳазораҳои III ва II соҳиби давлат ва тамаддуни ҳамонзамонӣ будаанд. Тибқи шаҳодати баъзе маъхазҳо дар сарзамини Осиёи Миёна нишонаҳои нахустини зиндагии одам ба даврони 200 ҳазор сол қабл аз ин далолат менамоянд. Б. Ғафуров аз қавли Бутомо С. В. меоварад, ки дар Помир қароргоҳи дар ҷаҳон баландтарине пайдо шуда, ки дар он 95 ҳазор сол пеш одамон сукунат доштаанд.<sup>1</sup> Ҳафриёти бостоншиносие, ки дар Фарғона, Помир, Шугнов ва водии Зарафшон сурат гирифтаанд, шаҳодат медиҳанд, ки давра ба давра дар тамоми тӯли таърих ин минтақаҳо ҷои сукунати инсон будаанд.

Маълумоте, ки роҷеъ ба сукунати инсон дар ин манотик то дараҷае мушаххастар шаҳодат медиҳанд, ба даврони хеле қадим рост меоянд. Дар он давра дар шарку шимол Осиёи Миёна қабилаҳои сокин будаанд, ки онҳоро дар таърих сокой ном бурдаанд. Аллома Б. Ғафуров қайд мекунад, ки «Дар асрҳои III пеш аз милод қисмати муҳими хоки Туркистони Шарқиро тоифаҳои эронӣ, аксаран сокоихо ишғол карда буданд».<sup>2</sup> Бичурин Н. Я. роҷеъ ба тоифаҳои маскуни самти ғарби Хитой дар ҳазорсолаи III пеш аз милод чунин маълумот навиштааст: «Дар шимол ва ғарб тоифаҳои қадбаланди сафедпӯст ва ҷашмқабуди жундӣ зиндагӣ мекарданд, ки дар ҷангҳо хеле базарба будаанд. Онҳо дар ағбаҳои кӯҳ маскун буданд ва бо пайраҳҳои ниҳонии дараҳо аз ағбаҳо поин шуда, ба

---

<sup>1</sup> Ғафуров Б. «Точикон». Душанбе, 1998, с. 14.

<sup>2</sup> Ҳамон асар, с. 38.

деҳаҳои хитойён ҳамла меоварданд ва ҳамчунин чобукона бо он пайраҳо бо ғанимати худ пинҳон мегаштанд».<sup>1</sup>

Дар навиштаҷоти бостон аз номи Шоҳ Доро омадааст: «Ман баъд ба кишвари сокоихо лашкар кашидам, ки онҳо кулоҳи нўғборик (тиграҳуд) мепўшанд. Ин сокоихо аз ман фирор намуданд. Ман ба соҳили баҳри (ё дарёи калон) расида, ба ҳама лашкарам аз он гузоштам. Баъд сокоихои зиёдеро куштам. Як сардорашонро баста пеши ман оварданд, ман ўро қатл кардам. Роҳбари дигарашонро, ки Сқунха ном дошт, худашон баста пеши ман оварданд. Ман ба онҳо каси дигареро сардор таъин кардам, чунки майли ман чунин буд. Баъд ин кишвар аз онҳо ман шуд». Ин пораро муҳаққиқон ба ҳар гунае шарҳ додаанд. Баҳр ва ё дарё будани он садди обие, ки Доро аз он гузаштааст, дар назари олимон ба тафриқа омадааст. Тибқи маълумоти «История Таджикского народа» В. В. Струве дар китоби «Лашкаркашиҳои Дорои 1 ба кишвари сокой-массагетҳо» он садди обиро баҳр тарҷума кардааст. Я. Харматта чунин тарҷума овардааст: «Ба соҳили баҳр расидам. Дарёеро, ки Арахша ном дорад, гузаштам».<sup>2</sup> Ҳамчунин аз суханони Доро ибораи «сокоихои паси Суғд» дар миёни олимони ҳар гуна назарро муарриф кардааст. Дар аҳди Доро, ки баъди Курӯш солҳои 530-522 то м. ҳукмронӣ намуда буд, маълум мешавад, ки оини зардуштӣ ба Эрони ғарбӣ нуфуз карда будааст. Дар яке аз катибаҳои, ки мансуб ба ин шоҳ аст омада: «Ин аст кишварҳои, ки бо меҳрубонии Ахуро Маздо насиби ман гардидаанд: Порт, Соко, Ориё, Хоразм, Бохтар, Суғд... Қандаҳор, Сатагиа, Арахосия...»

Агар Доро дар охири асри 5 пеш аз мелод ба кишвари сокоихо ҳучум оварда бошад ва ба он ҳазор соли пас аз подшоҳии Таргитаиро илова кунем, замони ин подшоҳ ба охири асри XV то солшуморӣ баробар меояд. Ин сана низ

---

<sup>1</sup> Ҳамон ҷо.

<sup>2</sup> Коллектив. «История Таджикского народа», с. 638.

шояд яке аз сулолаҳои шоҳии Сакаларо дар назар дошта бошад, зеро тавре маълум аст ориёҳиндуҳо ба шумули соқоиҳо дар оғози ҳазорсолаи II то солшуморӣ бо Ҳинд муҳоҷират карда буданд ва то муҳоҷирати онҳо Сакала ҳамчун кишвари алоҳида маълум буд.

Донишмандон дар бораи маънои номҳои соқой, сағзӣ ва ғайра назарҳои гуногунро пешниҳод намудаанд. Аммо назари мо ин аст, ки ин ду вожа аз шакли қадимии вожаи тоҷик Стақзик шакл гирифтаанд. Доир ба ин мавзӯ дар мақолаи «Тоҷи заррини тоҷик» суҳан рафтааст: «Сак (соқой), шака аз гунаи сТаг-к-зик (sTag-qzig) аз решаи «сТаг» ва пасванди «қзик» таркиб ёфтааст, ки дар қисмати аввали он «сТаг» овози «т» ва ё «сТ» дар ду маврид метавонад ба «с» баргардад: нахуст, тибқи қоидаи маъмули баргашти овозии т ба с; дуввум, дар сурати ихтисори овози т аз «сТ». Яъне, вожаи сТаг имкон дорад ҳам ба шакли так ва ҳам ба шакли сак баргашт намояд. Инак маълум мешавад, ки вожаи сак – соқой низ баргашти як гунаи вожаи сТаг-қзик – тоҷик аст. Тавре ки гунаҳои сТаг-қзик, стаг-бзҳи бо ихтисори пасвандҳо ва баргашту ихтисори овозӣ ба шакли сака баргашт менамояд ва тибқи ҳамин қоида ҳар ду ин шаклҳо бо таҳфифи пасванди – қик ба шакли зӣ, ба гунаи сағзӣ низ бармегарданд. Яъне сағзӣ ба тариқи сТаг-қзик – стақзӣ – тағзӣ – сағзӣ баргашт намудааст. Аз ин ҷо равшан мегардад, ки сағзӣ гунаи дигар ва ихтисоршудаи тоҷик будааст ва масалан, Рустами сағзӣ маънои Рустами тоҷикро дорад».

Бояд гуфт, ки дар бораи тоҷикон-соқоиҳо дар таърих назарҳои гуногун вучуд дорад. Вале онҳо, тавре дида мешавад, ворисон ва аҷдоди мустақими тоҷикон ба шумор мераванд.

## **ХОСОН, КОСОН – ҚАВМИ ФАРОМЎШШУДАИ ТОЧИК**

Тавре дар номаҳои адабиёти тибети бостон зикр шудааст, дар кишвари Тоҷик, ки мавҷудияти он ба ҳаждаҳ ҳазор сол қабл аз ин таъйин шудааст, ҳафт тоифа – Хос, Шаг, По, Ғя, То, Нйан ва тоифаи асосии он - Му-шен зиндагӣ мекардаанд.

Аҳолии ин кишварро асосан «sTag-qzig hos rigs», яъне тоифаи шоҳии (rgyal) Хос (ҳос) ташкил меодааст. Дар «Бундаҳишн» аз Маши ва Машёна ном ҷуфте зикр мешавад, ки айнӣ ҳам будани номи қabilaи Му-шени дар адабиёти тибетӣ зикршуда бо Машёна (Машен – Му-шен) яқин аст. Тавре дар асари мазкур омадааст, аз Маши ва Машёна ҳафт ҷуфт зода шуд ва номҳои тоифаҳои кишвари Олмо Лунг – Тачиг низ ҳафтто будаанд. Инчунин номҳои То ба Тоз, Шаг ба шака-сака соқой, ғя ба гоён аз адабиёти авастой айнӣ мегиранд. Номи кишвар ва қавми тачиг, тағзиг ва тағиг «sTag-qzig hos rigs» аксаран бо тоифаи «хос» (hos) ва мансубияти «шоҳӣ» (rgyal ё rigs) ҳамроҳ зикр шудааст. Ин тоифа ғўё аз осмон нузул карда, аз издивоҷи онҳо бо одамон насли шоҳии Осиёи Миёна ба вуҷуд омадааст.

Номи тоифаи шоҳии хос, (хост), ки ба шакли кос (косон) низ баргаштааст, яке аз номҳои, ки дар адабиёти орей се-ристеъмол буда, дар чандин номи маҳал ва руду кишварҳо му-

аррифӣ гардидааст. Ин номҳо дар ғарби кунунии Хитой ва дигар минтақаҳо яке аз номҳои сернуфуз ба шумор мерафтанд. Дар бораи ин номҳо дар адабиёти хитой, тибетӣ, ведой, юнонӣ, исломӣ ва дигар халқҳо маълумоти қавмию ҷуғрофии фаровон оварда шудааст.

Таҳлили номҳои марбута собит менамояд, ки Кашмир аз номи тоифаи кос – хос таркиб ёфта, дар асл Космир будааст. Аксари кулли олимон ин шаҳро дар шимоли Ҳиндустони кунунӣ шинохтаанд ва назари он ки Кашмири нахустин дар дигар мавқеият ҷой дошт, аз ҷониби баъзеи онҳо танҳо тахмин шудааст. Аммо мавқеияти Кашмир дар дигар маҳал дар асоси таҳлили рӯйдодҳои даврони «Авесто» бебаҳс аст. Дар баъзе адабиёт, аз ҷумла «Бундаҳишн» ҳатто вучуд доштани ду Кашмир – дохилӣ ва берунӣ зикр гардидааст.

Дар ин асар дар боби мулкҳои Хванирас чунин зикр шудааст: «Дар кишвари Хванирас бас ҷойҳои дигар аст, ки дар ин бадзамонагӣ ва набарди саҳти патёра ба афсуни минуй гузари он баста аст, ки паноҳгоҳҳои Хванирас хонда шавад, ба монанди он кишварҳои дигар чун Кангдидж, замини Саукустан ва дашти Пешонса ва руди Новтоку Эронвич, Вари Чамкард ва Кашмири андарунӣ».

Тавре дида мешавад, Кашмир мисли дигар сарзаминҳои эронӣ дар дар Хванирас гуфта шудааст. Вале кишварҳои мазкур ҳамзамон дар Хуросон низ доништа шудаанд. Баъзе маҳалҳои ҳамхудуди Хванирас ва Хуросон дар ҳар ду кишвар воқеъ будаанд. Тибқи таҳлилоти мо (ниг. М. Ҳотам «Эрони гумшуда» Душанбе, 2013) Хуросон сарзаминҳои ду тарафи қаторкӯҳҳои Фарғона ва Сарикӯлро фаро мегирифт. Кашмири андарунӣ дар ҳамҷавории Кангдидж, замини Саукустан, дашти Пешонса, руди Новток, Эронвич ва Вари Чамкард воқеъ гашта буд.

Бо номи хосҳо ё косҳо номҳои кӯҳ, руд ва маҳал зиёд боқӣ мондааст. Таҳлило нишон медиҳанд, ки Косаруде, ки дар «Шохнома», «Форснома», «Таърихи Табарӣ» ва дигар асарҳо зикр гардидааст, руди воқеъ дар водии Сарикӯл буда, ҳоло Гёз-

дарё ном дорад. Кос бо таъсири талаффузи туркӣ ба шакли Гёз (Кос-Гоз-Гёз) баргаштааст. Дар асоси муқоисаи адабиёти гуногун, маълум мешавад, ки номи пешини Тошқўрғон Космир – Кашмир будааст. Дар як навиштаҷоти муғулӣ номи мулкҳои тасхиркардашон зикр гардидааст, ки дар он аз Космир, Кешимир ва косҳо низ ёд мешавад: «Ин аст мулкҳои, ки (муғулҳо – М.Х.) ишғол кардаанд: Хитой, Найман, Соланг, Қарахитой, Канона, Тумат... Киргис, Космир... Косҳо, Аланҳо... Номи мулкҳои, ки муқобилият нишон дода ханӯз тобеъ нашудаанд: Ҳинди бузург, Мангия, як вилояти Аланҳо, як вилояти Хитой...»<sup>1</sup> Ва ин мулкҳо аксаран дар шарқи Осиёи Миёна ва ғарби Чумхурии Чин воқеъ будаанд. Дар китоби Юрченко А. «Империя и космос» омадааст, ки «Баъд (Чингиз) чангкунон ба ҷануби шарқӣ рафта ҷаҳор сарзамин - Войрат, Сары-уйғур, Қаранит ва Космир (Кашмир)-ро забт намуд. Тавре дида мешавад, дар навиштаҷоти мазкур ду номи ба ҳам наздик - Космир ва Кешимир вучуд дорад. Ба ҳар эҳтимол аз ин ду яке Кашмири дохилӣ ва дигаре Кашмири берунӣ будаанд, ки дар «Бундаҳишн» зикр шудаанд. Вучуд доштани Кашмир дар маҳалле, ки мавриди назари мост, дар адабиёти чинӣ низ зикр гардидааст. Чинишиноси машҳур Бичурин Н.Я. дар мавриди мулкҳои ғарбии Хитой, аз ҷумла Кашмир чунин зикр кардааст: «Гэшими ё Кашмилло дар масофаи 500 ли дар шимоли Боллӣ воқеъ гаштааст. Заминҳояш 4 000 ли давра дошта, аз ҷаҳор ҷониб бо қўҳҳо ихота шудаанд... Ҳокимаш дар шаҳри Болоуллубуло мақар дорад, ки аз ҷониби ғарб дар соҳили руди Минасӣ воқеъ гаштааст. Рудҳои калони зиёд дорад. Болор аз Яркан дар самти ҷануби ғарбӣ, аз Бадахшон дар самти шарқ ҷойгир гаштааст. Боллӣ ё Буллу дар ҳамхудудии ғарбии Тибет ва ҳамҷавории Боллӣ хурд воқеъ гаштааст. Дар ғарб бо Ҳинди шимоли ва Учан ҳамҷавор буда, дар тобеияти Тибет қарор дорад. Боллӣ хурд аз самти ҷануби шарқӣ ба Боллӣ бузург, дар ҷануб 500 ли то Гэшими (Кашмир – М.Х.) ва Солэ – шаҳри

---

<sup>1</sup> Юрченко Г. «Христианский мир и «Великая монгольская империя».

Данхуми қарор дорад. Ҳокимаш дар шаҳри Йедо дар соҳили руди Сои менишинад. Дар самти ғарбии Йедо дар қуллаи кўҳҳо шаҳри калоне воқеъ гаштааст, ки Габуло (Кобул) ном дорад».<sup>1</sup> Дар иқтибоси зерин низ равшан аст, ки сухан дар бораи Кашмири Сарикўл меравад, на Кашмири кунунӣ. Маълум мешавад, ки то асри УШ мелодӣ Кашмири Сарикўл вучуд дошта будааст. Бичурин Н.Я. менависад: «Дар кишвари кўҳии назди Помир чанд хонигарии хурду бузург, масалан Кашмир ва Тохаристон воқеъ гашта буданд. Дар оғози асри УШ онҳо аз ду ҷониб фишор меёфтанд. Аз шимол аз ҷониби тибетӣ ва аз ғарб аз тарафи арабҳо. Ҳокимон, табиист, ки мустақилияти худро нигоҳ доштан меҳостанд ва ба Империя умед мебастанд. Соли 710 ба Хитой аз Сие, хонигарии на чандон калони воқеъ дар Ҳиндукуши ғарбӣ сафорат фиристода шуд. Аз баъди он соли 713 аз Кашмир сафорат омад, то ки бо Хитой ба муқобили Тибет муносиботи дипломатӣ барқарор намоянд. Шоҳи Кашмир пешниҳод намуд, ки ба кишвараш урдуи иловагӣ фиристода шавад. Вай менависад, ки «дар кишвари ман се навъи урду вучуд дорад: пиёда, савора ва филсавор. Ман бо ҳокими Ҳинди миёна пеши панҷ роҳи калони тибетӣ банд мекунам ва дар ҷангҳо бо онҳо пирӯз мешавам...»<sup>2</sup> Дар яке аз дастнависҳои қадими санскритӣ омадааст, ки дар водии Кашмир кўли калоне вучуд дошт. Аммо дар ҷойи ҳозираи Кашмир кўл вучуд надорад. Дар Сарикўл кўлҳо, аз ҷумла Қаракўли хурд вучуд дорад.

Дар «Шоҳнома» аз Кашмир борҳо ёдоварӣ ба амал омадааст. Ин шаҳр бо Зобулу Систон (воқеъ дар Помир – М.Ҳ.) наздик буд ва аз ҳамин ҷост, ки Рустамро борҳо дар Кашмир мебинем:

*Ба роҳе, ки шуд Рустами шермард,  
Баромад зи Ҳинду зи Кашмир гард.*

---

<sup>1</sup> Бичурин Н.Я., Отделение VI «Повествование о западном крае». Часть II. (Бояд гуфт, ки Кобул низ на Кобули кунунӣ буда, Кобули даврони Шоънома аст М.Ҳ.)

<sup>2</sup> Бичурин Н.Я., ҷ. 2, с. 325.

Дар ин ҷо Хинд ва Кашмир ҳамчун кишварҳои алоҳида номбар карда мешаванд, ки ба Хинд минтақаи ҷануби Бадахшон ва ба Кашмир -- Тошқўрғон мансуб будаанд. Дар «Таърихи Систон» ва адабиётҳои дигар омадааст, ки Кашмиро Рустам бунёд кардааст. Мавқеияти Кашмир дар Ҷамбу – Зобул (Помир) дар ҷандин адабиёти ориёиндӣ низ зикр гардида, аз ҷумла ҷунин омадааст: «Бхума-сварга (ки ба ҳашт варшаи Ҷамбудвиша, ба ғайр аз Бхаратаварша (қисмати ҷанубии Помир – М.Х.) мутобиқат менамояд) баъзан ҳамчун вилояти Бхаратаварша бо номи Кашмир тафсир мегардад».<sup>1</sup>

Кашмир дар «Шоҳнома» ҳамчун сарзамини эронӣ тасвир карда мешавад, ки мавқеияти ӯ дар ҳамҷавории Систон (Бадахшон – М.Х.) ин ҳолро таъйид менамояд. Ҳангоме ки хабари кушта шудани Сиёвуш ба Эрон мерасад, ҳама ба фарёду ғиёри меоянд. Баъди ҷанде сипоҳиён аз сарзаминҳои эронӣ ба назди Рустам ҷамъ меоянд, ки аҳли Кашмир низ дар миёни онҳост.

*Сипаҳ сар ба сар бар дари тилтан,  
Зи Кашмиру Кобул шуданд анҷуман.*

Ифодаи «Зи Кашмир то пеши дарёи Шаҳд» низ далолат бар Кашмир - Тошқўрғон менамояд, зеро ҳадафи турониён Эрон -- водии Фарғона аст.

Тавре дар боби Косаруд (ниг. М.Ҳотам, «Эрони Гумшуда») зикр шудааст, ин руд яке аз шоҳобҳои Тарим Гёз-дарё (Косадарё) буда, Калоту Сипадкўҳ ва Косарўд дар ҳамҷавори он қарор дошта будаанд. Аз ин ҷост, ки вақте эронӣён ба воситаи ин маҳалҳо ба Турон (воқеъ дар ғарби кунунии Хитой) ҳуҷум мекунад, Афросиёб ба маҳалҳои мазкур нафрин мекунад:

*Мабодо, бар ин буму барҳо дуруд -  
Калоту Сипадкўҳ то Косарўд.*

---

<sup>1</sup> «Астрономические сиддханти». SB 5.17.11p.

Дар яке аз китобҳои «Маҳабҳарата» - «Сабҳапарва», ки рӯй-додҳои ҳама ин китобҳо дар Осиёи Миёна ва минтақаҳои ҳамҷаворашон ба вукӯъ пайваستاанд, омадааст: «Онҳо Сарайи зеборо гузашта ба кишвари Косалаи шарқӣ расиданд».<sup>1</sup> Ҳамчунин дар ин адабиёт мавҷудияти руди Коси дар қитъаи Ҷамбудвиша (Помир- М.Х.) зикр шудааст.

Дар «Ҳудуд-ул-олам» омадааст, ки «Роҳи кишвари қирғизҳо аз сарзамини туғузғузҳо аз Чинанҷкет ба Хосон, аз Хосон ба Нӯҳбек (шояд Нӯҳбоғ?- М.Х.) меғузарад». Дар ин асар шакли дигари ин ном Ҳасонӣ ва дар ҳамноҳияти Чин гуфта шудааст. «Касон, Косон шаҳрест аз роҳ дур. Ҷои камнеъмат ва кордор аз Таббат равад».<sup>2</sup> Мақдисӣ онро ба шакли Хос ном бурдааст. Ин ном дар сарчашмаҳои хитой низ ба шакли Хосон омада, мавқеияташ дар самти ғарбии қўҳҳои Пиёзӣ (шимолу шарқии Помир – М.Х.) гуфта шудааст.<sup>3</sup> Номи мазкур дар шакли Кос ва Косон бештар паҳн гардидааст. Тибқи навиштаи «Описание Западных земель Сунтсзана» (асри УП) Коса дар назди Қошғар воқеъ будааст.<sup>4</sup> Олими японӣ К. Сиратори бо таҳқиқоти худ ба чунин хулоса омадааст, ки дар асри У1 Коса дар назди Қошғар вучуд доштааст. Маълумоти асарҳои Сун Ян (асри 1У) тасдиқ мекунанд, ки аз оғози асри П солшуморӣ то нимаи асри У ноҳияи Тошқўрғон Коса ном дошт. Косон - яке аз шаҳрҳост, ки чанд муддат маркази Фарғона будааст. А. Н. Бернштам ин шаҳрро ба Муғтеппа ва Муғқалъа, ки на баъдтар аз асри VIII сохта шудааст, айнӣят додааст.<sup>5</sup> Дар Туркистони шарқӣ сакҳо, тохариҳо ва хосҳо зиндагӣ мекарданд. Дар баъзе сарчашмаҳои хитой истилоҳи «ху» дар нисбати форсҳо ва дигар халқҳои ореӣи Осиёи Миёна низ истифода шудааст, ки бешак номи

---

<sup>1</sup> «Маҳабҳарата», с.45.

<sup>2</sup> Ҳудуд-ул-олам». 40.

<sup>3</sup> Бичурин И.Я. (Якинф). «Собрание сведение по исторической географии восточный и Средней Азии» Чебоксары, 1960., II, с. 170.

<sup>4</sup> Описание Западных земель Суньцзана» (асри УП)

<sup>5</sup> См.: Бичурин Н. Я., II, с. 260; ат-Табари, с. 483, 484; Бернштам А. Н., 1952, с. 238. «Муълям».

тоифаи хос дар назар аст. Гумон меравад, номи маҳалҳо Хос, Хост (Рашт), Хосиён (Ховалинг), Хуст – Афғонистон, Хуст – Украина низ номи тоифаи хос буда, бо пасванди -т таркиб ёфтаанд. Птоломей аз кӯҳҳои Коса ва Косгар (Қошғар) ёдоварӣ карда, Қошғарро Коса гуфтааст. Қошғар дар адабиёти қадим ба шаклҳои Коскар, Каскар ва ғ. низ омадааст. Муҳаққиқ А. Котелников косиҳо ва тапурҳоро аз тоифаҳои гуфтааст, ки ба муқобили Искандари Македонӣ ҷангида будаанд. «Вай инчунин бисёр косиҳо ва тапурҳоро овард: ба ӯ гуфтанд, ки аз қабилҳои ҳамсарҳади Форс инҳо аз ҳама ҷанговартаранд».<sup>1</sup> Мутобиқи навиштаҳои муаррихон ва чуғрофияшиносон дар аҳди қадим кӯҳҳои Коса низ вучуд доштаанд. Е. Серика навиштааст, ки аз ҷануб бо ҳудудҳои Ҳинд дар ҳамҳудудии руди Гангес қисмати шарқии кӯҳҳои авзакҳо воқеъ гаштааст. Ҳудудҳои онҳо дар тӯли 149 ва арзи 165, 49 ва 55 ва қисмати кӯҳҳои воқеъ гаштаанд, ки Коса ном доранд.<sup>2</sup>

Яке аз рудҳои, ки дар «Бундаҳишн» ва «Шоҳнома» зиёд номбар гардидааст, дар иртиботи ин мавзӯи Коса ва ё Косаруд ном дорад. Ба қавли Артур Кристенсен халиҷе, ки Афросиёб аз қўли Чаечаст (Қаракўл – М.Х.) канда, онро ба Ворукаша (Омў ба воситаи руди Кокубейл, шоҳи руди Бартанг, сарчашмаи руди Омў) пайваст намуд, Косауя ном доштааст. «Метавон тасаввур кард, ки достони эҷоди халиҷи Вуурукаша – Косауя (авастой - Чаечаст), ки дар банди 56-64 Зомёдяшт омадааст, хотираи мубҳама аз садҳои машҳури рудхонаи Окс (Ҳеродот 3, 117) боқӣ мондааст».<sup>3</sup>

Тавре маълум мегардад, номҳои марбут ба Коса аз минтақаи васеи шарқи Бадахшон то ҳудудҳои Хутан вучуд дошта будаанд. Яке аз рудҳои сарчашмаи Панҷ воқеъ дар Бадахшон низ шояд Косаруд номида мешуд. Дар ин бора дар «Бундаҳишн» омадааст: «Косаруд ба оби Тўсшаҳр биёяд, онро он ҷо Касаф-

---

<sup>1</sup> Котельников А.Л. «Загадки похода Александара Македонского».

<sup>2</sup> Е. Серика «Скифы за Имаем горами», гл. 15, кн. VI, стр. 126.

<sup>3</sup> Кристенсен А. «Каёниён», с.129.

руд хонанд. Ин ҳамон руди Веҳ аст, ки он чо Коса хонанд, дар Синд низ Коса хонанд».<sup>1</sup> Ин ном дар «Ҳудуд-ул-олам» ба шакли Қасак зикр гардидааст. «...Ва чун ин се руд ба ҳам оянд, Меҳрон хонанд. Ва гӯянд, ки аз сари кӯҳи Ях ва он кӯҳи Қасак аст, обе бардамад чун фаввора, ҳамчунон ба ду ним шавад. Нимае аз он сӯи шимол фуруд ояд ва он руди Харноб аст ва нимае ба сӯи ҷануб фуру шавад ва он Синдруд аст, он ки Меҳронруд гардад». Дар Рошткалға маҳал ва руде бо номи Гоз вучуд дорад ва ба эҳтимол ҳамон Кос аст, ки дар адабиёти асримиёнагӣ зикр шудааст.

Муаллифи «Форснома» Ибни Балхӣ дар як ҷанги эронӣ бо туронӣ аз Косаруд зикр кардааст. Вақте Фуруд (бародари Кайхусрав) ба дасти Тӯс кушта мешавад, Кай Хусрав ба Зарофа нома менависад, ки Тӯсро банду ғул карда бифирист. «Ӯ ҳамчунин қард ва Тӯсро фиристод ва ҳештан бо лашкар бо ҳам аз рӯди Косаруд убури карданд ва рӯй ба Туркистон ниҳоданд».<sup>2</sup> Мутобиқи маълумоти дигар адабиёт Гёз - Гоз шохоби ҷанубии дарёи Қошғар низ мебошад, ки аз тангро баромада, ба ҳамвори Туркистони шарқӣ қорӣ мешавад.

Тавре маълум аст, яке аз пойтахтҳои нахустини эронӣ, маркази давлати Фаридун Тамеша ном дошт, ки бахше аз Кӯс будааст. Вай пас аз сарқӯб қардани Заҳҳок ин ҷойгоҳро маркази давлаташ қарор медиҳад. Гумон меравад, ин шаҳр Косон бошад, ки ҳоло бо ин ном дар водии Фарғона воқеъ гаштааст. Ҳоло дар водии Фарғона ду маҳал бо номи Тамоша вучуд дорад, ки яке дар ғарби шимолии ин водӣ ва дигаре дар ҷануби шарқии он воқеъ гаштаанд. Гумон меравад Тамошаи аввалӣ маркази давлати Фаридун буд, зеро номи Кӯсро ҳоло бо Кос ё Косон, ки бо Таммеша наздик аст, айнаиёт додан имкон дорад.

*Зи Омул гузар сӯи Тамеша қард,  
Нишаст андар он номвар беиш қард.*

---

<sup>1</sup> «Бундаъишн». Душанбе, «Эълод». 2006, с.62.

<sup>2</sup> Ибн ал-Балхӣ. «Форснома». Душанбе, Дониш, 1989. с. 49.

*Куҷо к-аз ҷаҳон Кӯс хонӣ ҳама,  
Ўз ин ном низаи надонӣ ҳама.*

Дар «Шоҳнома» Косаруд дар чандин лаҳзаҳои рӯйдодҳо миёни эронӣ ва туронӣ зикр мегардад. Боре Кай Хусрав хангоми ҳадии ганҷ ба паҳлавонон таъкид мекунад, ки Афросиёб дар назди Косаруд кӯхи ҳезуме гун кардааст ва касе бояд ки рафта, он ҳезумро оташ занад, то хангоми ҷанг туронӣ аз он ҳезум истифода карда натавонанд.

*Далере аз эдар бибояд шудан,  
Ҳама Косарӯд отаи андар задан.  
Ба-д-он то дар он ҷо бувад размгоҳ,  
Паси ҳезум андар намонад сипоҳ.  
Ҳамон Гев гуфт: «Ин шиқори ман аст,  
Ҳамон сӯхтан кӯҳ кори ман аст.*

Косаруд дар аксар маврид ҳамчун сарҳади шарқии Эрон бо Турон зоҳир мегардад. Аксари ҷангҳо бо туронӣ дар водии ин дарё сурат мегиранд. Диҷи Фуруд - бародари Кай Хусрав низ дар ҳамин ҷой воқеъ буд, ки ӯ аз дасти Тӯс, паҳлавони эронӣ кушта шуд. Тӯс бори дигар ба Косаруд лашкар кашида Палошон – паҳлавони турониро дар он ҷо аз пой меафканад.

*Чу Туси сипаҳбад зи ҷанги Фуруд  
Бипардахту омад аз он қуҳ фуруд...  
Ҳама марзҳо қард бетору нуд,  
Ҳама рафт аз ин гуна то Косаруд...  
Ҳабар шуд ба Турон, к-аз Эрон сипоҳ  
Сӯи Косаруд андаромад зи роҳ.*

Яке аз ҷангҳои шадиди эронӣ ва туронӣ дар водии Косаруд – Сарикӯл ба вуқӯъ мепайвандад, ки эронӣ дар он талафоти зиёд медиҳанд.

*В-аз он нас хабар шуд ба Афросиёб,  
Ки шуд марзи Турон чу дарёи об.  
Сӯи Косарӯд андаромад сипоҳ,  
Замин шуд зи кини Сиёвуш сиёҳ.  
Ки «Эдар табаҳ шуд зи тангӣ сипоҳ,  
Сазад, гар биронем аз эдар ба роҳ.  
Мабодо, бар ин буму барҳо дуруд,  
Калоту Сипадкӯҳ то Косарӯд».  
Аз он гуна лашкар сӯи Косарӯд  
Бирафтанд бемояву тору пуд.*

Қобили зикр аст, ки аз гунаи кос дар дигар минтақаҳои Осиё ва Аврупо, ба эҳтимоли қавӣ ба сабаби муҳоҷират номҳои зиёд боқӣ мондаанд. Худ вожаи Қошғар дар адабиёти қадим ба шаклҳои Коскар, Каскар ва ғайра низ омадааст, ки баргаштест аз кос. Дар Покистон Читрал Қошғар ва дарёи он Қошғардарё низ номида мешавад.

Дар адабиёти ведой низ, масалан дар «Рамаяна» ин ном ба шакли Косала ва Кошала ҳамчун номи руд ва маҳал зикр гардидааст. Яке аз 16 кишвари бузург тибқи навиштаҷоти буддой Кошала ном доштааст.

Кашонӣ дар «Шоҳнома» номи маҳал аст ва Комуси Кашонӣ, паҳлавони туронӣ аз он ҷост. Ва Кошон метавонад, гунаи дигари Косон бошад. Номи қавмии казак низ имкон дорад аз косак – казак баргашт шуда бошад. Баъзе муҳаққини рус руди Гозан ва шаҳри Казанро бо Козон муқоиса кардаанд, ки ин вожа бо Косон татбиқ мегардад.

Тавре дар боби «Косаруд» гуфта шуд, дар ноҳияи кунунии Роштқалъаи Бадахшон маҳал ва руде бо номи Каспар вучуд дорад, ки ба эҳтимол ҳамон Кос аст, ки дар адабиёти асримиёнагӣ зикр шудааст.

Бар илова аз он чи ки дар маврид гуфта шуд, номҳои Коса – руд дар водии дарёи Ҷимолой, Коси – руд, ки аз Ҷимолой, аз худуди Хитой ва Непал сарчашма гирифта, ба Ганг мерезад, Касон – номи маҳал дар назди Тибет, Кошанг дар Қошғар бо

хос – кос иртибот доранд. Инчунин Коса (дарё, вилояти Перм), номи маҳал Коса, Коса – шохоби Кама, Коса – ноҳияи Зуевский, Косва - шаҳри Кудымкар, Кос - рудхонаи Тарн дар Франсия, Косово – Македония, Коскон – назди Шероз, Косон – назди Бухоро, Кошон – Эрон, Косак - шаҳре аз Аллон («Худуд-ул-олам»), Кусон (Косон) – дар Мозандарон («Бурҳони қотеъ», 2,411), руди Гоза – Гослар, Саксонияи Поён, руди Гоза - Белоруссия, Гоза – дарё дар ноҳияҳои Островетский ва Сморогенский, Каскар – дар байни Васит ва Басра, Каскон – Нуробод, Касвон – руд дар Ҳомоварон («Худуд-ул-олам»), Касяни (Косонӣ?) –Украина, Кошала ва Косала (аз решаи «кос», ки бешак аз «хос» баргаштааст) дар «Маҳабҳарата», Косаруд, Кашмир (Космир) дар «Шоҳнома», Косон – дар водии Фарғона, кӯл ва ноҳияи Хосон (Хасан) дар Шарқи Дур аз ҳамин ном манша гирифтаанд. Баъдан номи Кашмир ба чанд минтақаи дигар дуввумбора номгузорӣ гардид. Кашмир, воқеъ дар Ҳинд яке аз онҳост ва ба туфайли он номи Кашмири нахустин аз ёдҳо фаромӯш шуд. Дар шумори номҳои дуввум Кашмир ҳоло деҳаест воқеъ дар назди Нишопур.

Хосҳо мисли яке аз ҳамнаҷодҳои машҳури худ шағҳо – соқоиҳо баъд аз сайри таърихиву ҷуғрофӣ бо дигар тоифаҳо омиш ёфта, номашон танҳо дар чанд маҳал боқӣ монд...

### Адабиёти истифодашуда

1. Абдул Ғафур. «Маҳди Ориан», Кобул, 1316, № 8.
2. Агаева Р. «Страны и народы:....»
3. Агарян Гр. Этимологический словарь Т.IV с. 365-366
4. «Авесто». Вандидод, фарғарди 1.
5. «Асотири Чини бостон». М. 1987.
6. «Бҳагавата-пуран»
7. Бичурин Н.Я., «Повествование о западном крае».
8. «Бундаҳишн». Техрон, 1378.
9. Бюллетенҳои Бонпои П.

10. «Велесова книга», дощечка 7 г.
11. Волков С. «Миф о Шанбале».
12. Ғафуров Б. «Тоҷикон». Душанбе, 1998.
13. «Ғиёс-ул-луғот», Душанбе, «Адиб».
14. Даль В. «Толковый словарь живого великорусского языка». 1956.
15. «Древняя Русь и славяне». М., «Наука». 1978.
16. «Древнейшие корни русского народа», М. 1992.
17. Елизаренко Т. «Ригведо» – великое начало индийской литературы и культуры». М. 1989.
18. Ермакова Т.В., Е.П.Островская... «Словарь праязыка».
19. «Зайн-ул-ахбор».
20. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, изд. В. В. Латышев, «Вестник древней истории». 1947—49.
21. Каланкатуатси Мовсэс «Таърихи кишвари Алуанк» Ереван 1984.
22. Камолиддин Ш.С. «Историческая география Согда и Тохаристана».
23. «Карнапарва».
24. Кисляков Н. А. «Очерки по истории Каратегина». Сталинабад, 1954, с. 14.
25. Ковалёв Г.Ф. «История этнических русских названия».
26. Коллектив. «История Горно-Бадахшанской Автономной области».
27. Коллектив. «История таджикского народа». Душанбе, 1999.
28. Котельников А.Л. «Загадки похода Александра Македонского».
29. Кочергина В.А., «Санскритско-русский словарь».
30. Куечӣ Қ.С. «Ойин ва афсонаҳои Эрон ва Чини бостон».
31. Лавров М.В. «Туркистан, География и История края». М. 1914.
32. Лесной Сергей, «Откуда ты, Рус». Ростов на Дону, 1995.
33. «Масолик-ал-мамолик».
34. «Маҳабҳарата».

35. «Мифы народов мира», т. I., т. II
36. Мурзаев Э.М. «География в названиях». – М., 1979, 1984.
37. Невелова С.Л. «Мифы древнего индийского эпоса».
38. Неъматов Н., «Давлати Сомониён».
39. Описание Западных земель Сюньцзяна» (асри УП)
40. «Ош и Фергана в исторической перспективе» вып. 3. Бишкек, 2000.
41. «По Великому Шелковому пути» Алмаато, 1992.
42. Попов Б. «Сварга и Гиперборея».
43. Пьянков И.В. «Осиёи Миёна дар номаҳои бостон». «Ирфон», 1991.
44. Радхакришнан С. Индийская философия, СПб., 1994. т.1 с.62.
45. «Рамаяна».
46. Раҳмон Э. «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни орёӣ». «Ирфон», Д. 2006.
47. «Ригведо», 1 33,7
48. Фрай Ричард. «Мероси Осиёи Марказӣ», с. 84
49. «Русь: дорога из глубины тысячелетий».
50. Рерих Ю. Н. «Калачакра».
51. Садгуру Свами Вишнудевананда Гири (Свами Вишну Дэв) «Небесная Дивья Лока – Чистая страна».
52. Серика Е. «Скифы за Имаем горами», гл. 15, кн. VI.
53. «Страны и народы». 1990, с. 7.
54. «Стхананга-Сутра». Анга-агамаи сеюм, ганадхараи панчум.
55. «Сурат-ул-арз».
56. «Тайна легендарной Гипербореи».
57. «Таърихи Табарӣ». Техрон – 1380/2001, с. 62.
58. Тереньев А.А. «Қомуси Бузурги Шўравӣ».
59. Толстов С.П. «Аз паи тамаддуни Хоразми қадим».1948.
60. «Точикон дар қаламрави Орёно», пажӯҳиш ва таҳияи М.Шукурзода, «Деваштич». 2010.
61. «Туркистан. География и история края». М. 1914.
62. Херодот. «Таърих» 7, 61. М. «Ладомир».
63. Ҳотам М. «Эрони гумшуда», Душанбе, 2012

64. Ҳотам М. «Орёточикон: 18 ҳазор сол пеш...». Деваштич, 2004.
65. «Худуд-ул-олам» (Таҳияи В. Минорский)
66. Федоренко В. «Арийские истоки».
67. Филевич И.П., «История др. Руси» Варшава, 1896, с. 173-189.
68. Фрай Ричард. «Мероси Осиёи Марказӣ».
69. Чайковский А. П.. «Родина народов арийской расы».
70. «Чашми сеюм», София, 2000.
71. Шарифов Ҳ. «Тоҷикони бурунмарзӣ». Хучанд, 2005.
72. Шилов Ю. «Дар сарғаҳи тамаддуни Аврупову Осиё».
73. Шри Вяса Двайпяна. «Шримад Бхагаватам», китоби 5.
74. «Энсиклопедияи Советии Тоҷик», ҷилдҳои 1-8

## МУНДАРИҶА

|                                                         |     |
|---------------------------------------------------------|-----|
| Кишвари Тоҷик .....                                     | 3   |
| Тўли таърихӣ ва арзи ҷуғрофии сайри вожаи «тоҷик» ..... | 30  |
| Тоҷик ва ростӣ .....                                    | 53  |
| Тоҷи заррини тоҷик .....                                | 61  |
| Тозӣ – тоҷик .....                                      | 86  |
| Тоҷи эзадии тоҷикон ва русҳо .....                      | 95  |
| Чоч -Тошканд .....                                      | 126 |
| Упа Аузешу Аранг .....                                  | 130 |
| Соқоиҳо .....                                           | 133 |
| Хосон, косон - қавми фаромӯшшудаи тоҷик .....           | 145 |

Китоб бо тамғаи нашриёти «Адиб»  
ба нашр расидааст

**Муҳтарам Ҳотам**

**ТОЧИК**  
(мақолаҳо)

Муҳаррири ороиш *Ромиш Лоиқзода*

Ба матбаа 03.02.2017 супурда шуд.  
Чопаш 05.02.2017 ба имзо расид.  
Љузъи чопӣ 10,0. Андозаи 60x84 1/16.  
Адади нашр 500 нусха.

Муассисаи нашриявии «Адиб»-и  
Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон  
734018. Душанбе, кўчаи Н. Қарабоев 17а.

Китоб дар чопхонаи ҶДММ «Илм» ба нашр расидааст.